p-18

प्रामाण्यवादः

प्रास्ताविकं किंचित्

अयं प्रामाण्यवादः तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षखण्डे मङ्गलवादानन्तरं वर्तते। दीधितिकारैः प्रथमं व्याख्यातोऽयं ग्रन्थः, गदाधरभट्टाचार्यैः दीधितौ प्राथमिकं व्याख्यानमपि प्रामाण्यप्रकरणस्यैव कृतमिति उभाभ्यामत्रादौ मङ्गलाचरणादवगम्यते। प्रथमप्रवृत्तोऽप्ययं ग्रन्थः सर्वैरप्यन्त एवाधीयते। अत एव 'प्रामाण्यवादान्तमधीतवानयम्' इति प्रवादः अनुवर्तते। प्रथमप्रवृत्तोऽप्ययं ग्रन्थः अनन्तरप्रवृत्तग्रन्थापेक्षया अतिगहन इत्येतदेव तत्र मूलम्। मतिमतां तार्किकाणां परीक्षा प्रामाण्यवादे क्रियमाणा मतिमत्त्वनिर्णायिकेति सत्यमिदं वचनम्। मण्यपेक्षया दीधितेः कठिनता दीधित्यपेक्षया गदाधरीयस्य काठिन्यं च पठितॄणां स्ववगमम्।

अत्र हि ग्रन्थे ज्ञानानां यथार्थत्वरूपं प्रमात्वं स्वतः परतो वेति विचार्य स्वतस्त्वपक्षं दूषयित्वा परतस्त्वपक्षः स्थाप्यते। अत्रस्थः स्वतस्त्वपरिष्कारः स्वतस्त्वसाधकयुक्तिकलापश्च स्वतस्त्वाङ्गीकर्तृमीमांसकग्रन्थेष्वपि दुर्लभः। तथैव परतस्त्वपरिष्कारः तत्साधकयुक्तिकलापश्च इतरेषु ग्रन्थेषु दुर्लभः। नूनं पाण्डित्यस्य निकषायमाणोऽयं ग्रन्थः। प्रामाण्यस्य ज्ञप्तावुत्पत्तौ च स्वतस्त्वं मीमांसका आतिष्ठन्ते। उभयत्र परतस्त्वं नैयायिकाः। तत्र ज्ञप्तिवादस्यैव दीधितिर्गादाधरी च उपलभ्येते। उत्पत्तिवादस्य तु ते न लभ्येते। अतो ज्ञप्तिवादपर्यन्तः प्रामाण्यवादग्रन्थः चिरकालात्पूर्वं काञ्च्यां प्रतिवादिभयङ्कर - गाधि - अनन्ताचार्य-

स्वामिभिः द्विः मुद्रापितोऽपि बहुकालात्प्रागेव दुर्लभो जातः। तस्येदानीं पुनर्मुद्रणं क्रियमाणं छात्राणां पण्डितानां च महते उपकाराय कल्पिष्यत इति विश्वसिमि।

अस्य पुनर्मुद्रणार्थमनुमतिं दत्वा अस्माननुगृहीतवद्भ्यः प्रथमप्रकाशकानन्ताचार्यस्वामिसुपुत्रेभ्यः गाधि – कृष्णमाचार्य-स्वामिभ्यः राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थाननिदेशकेभ्यश्च कृतज्ञतानिवेदनेन धन्या भवामः। तथा पुनर्मुद्रणकार्यं साधु निर्व्यूढवद्भ्यः उदय-प्रिण्टर्स् अधिकारिभ्यः मङ्गलाशंसनपूर्वकं कार्तज्ञ्यं प्रकाशयामः।

—

तिरुपतिः

एन्. एस्. रामानुजताताचार्यः
केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्

श्रीः ।

प्रामाण्यवादभूमिका ।

ग्रन्थास्यास्य रचयिता महामहोपाध्यायश्श्रीमान् गदाधरभट्टाचार्यः कदेमं भुवो भागमलंचकारेति नास्माभिरेतावतापि निरचायि कालेन । अस्य मातापितरावपि किन्नामधेयाविति न वयं जानीमः । वङ्गदेशान्तर्गतो नवद्वीप एवास्य जन्मभूमिर्निवासस्थानं चेति तु प्रायो जनानां प्रवादः । शृणुमश्च वयमेतत्कुलसञ्जाताः केचनेदानीमपि नवद्वीपमलंकुर्वन्तीति । एतदीयजीवनचरिताद्यवजिगमिषया च वारद्वयमनुयुक्तोऽप्यस्मत्प्रियसुहृत् श्रीमान् सर्वेश्वरसार्वभौमभट्टाचार्यो नैवात्र कमपि वांशं विलोखितुं समर्थोऽभवदित्यत्र किंवा निदानमिति न वयं जानीमः । भट्टाचार्यश्चायं न्यायसुधाम्बुधिमन्दरमना बहून् ग्रन्थान्निबबन्ध न्यायमधि शास्त्रम् । येषु श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचित तत्वचिन्तामणिव्याख्यायाश्श्रीमद्रघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यविरचितायाः दीधितेर्व्याख्यानमप्यन्तर्भवति । श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचितस्तत्वचिन्तामणिश्च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यखण्डचतुष्टयात्मक इति तद्व्याख्यारूपा श्रीरघुनाथशिरोमणिविरचिता शिरोमण्यपरनामधेया दीधितिरपि खण्डचतुष्टयात्मिकैव । खण्डचतुष्टयात्मिका दीधितिस्तु कात्स्न्र्येन व्याख्यायि नवा भट्टाचार्येणेत्यत्र तु वरीवर्ति विवादस्सुमहान् । अनुमानखण्डव्याख्यानस्य संगत्यनुमित्यादिबाधान्तग्रन्थस्य प्रायः पठनपाठनादिषु बहुळप्रचारतया नास्ति तत्र विवादः । प्रत्यक्षखण्डेऽपि प्रामाण्यवादभागव्याख्यानस्य जागरूकतया कात्स्न्र्येन व्याख्यायि नवा प्रत्यक्षखण्ड इत्यत्रैव विवादपर्यवसानम् । चिन्तामणौ मङ्गळवादारम्भ एव मङ्गळश्लोकादिकरणाद्दीधितौ च प्रामाण्यवादारम्भ एव तद्दर्शनाच्च प्रामाण्यवादप्रभृतिग्रन्थ एव व्याख्यायि रघुनाथशिरोमणिना तत्वचिन्तामणिरिति निश्चित्य गदाधरीयमपि प्रामाण्यवादादिमेव निश्चिन्वन्ति बहवः । प्रामाण्यवादोत्तरमनोऽणुत्ववादादीनां दीधितिगदाधरीये नाद्याप्यस्माभिं

रुपलब्धे । परं किंवदन्ती किल काचित्तदस्तित्वविषयिणी कर्णपथमव तरतीति नात्र किमपि निश्चेतुं शक्नुमः । उपमानखण्डस्य तु नाद्यावधि कुत्रापि गदाधरीयमुपलब्धम् । शब्दगदाधरीयन्तूपलभ्यते क्वचित्क्वचित् । एवञ्च सत्युपमानखण्डस्य परमव्याख्यानवादो न युक्तिसह इति तस्यापि व्याख्यानसद्भावपक्षमेव बहुमन्यामहे । तदेवं दीधितिव्याख्यानं खण्डचतुष्टयात्मकं गदाधरप्रणीतेषु ग्रन्थेषु मुख्यतमम् । एतदन्ये च स्वतन्त्रग्रन्थाः व्युत्पत्तिवादशक्तिवादविधिवादादयश्चतुष्षष्टिसंख्याश्श्रुतचरास्तेषु केचिद्दृष्टचराश्च ।

तत्र च दीधितिव्याख्याने प्रामाण्यवादस्यास्यातिकठिनदुरूहयुक्ति गर्भितस्य पण्डितानामपि मतिकुण्ठनपटोः प्रायः पठनपाठनादिषु तृतीयविप्रतिपत्त्यन्तमुपयुज्यमानस्यापि दुर्लभतामालोच्य त्रिंशत्यास्संवत्सरेभ्यः पूर्वं मुद्रणमकार्ष्म । पुनरस्येदानीं द्वैतीयिकं मुद्रणं समपद्यतेति ससन्तोषं निवेदयामः ।

इति सविनयं निवेदयति—

प्र. अनन्ताचार्यः ।

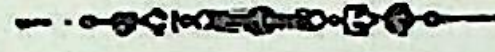
सम्पादकः ।

विषयानुक्रमः ।

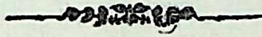
श्रीः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

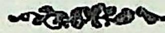
शास्त्रमुक्तावली ।

प्रामाण्यवादः ।

दीधितिः ।

गिरं गुरूणां हृदये निधाय विधाय सिद्धान्तसरोऽवगाहम् ।
संक्षेपतश्श्रीरघुनाथनामा चिन्तामणेर्दीधितिमातनोति ।।

गदाधरीयम् ।

नत्वा नन्दतनूजसुन्दरपदं स्मृत्वा गुरोरादरा-
दुर्वीमण्डलमण्डनायितयशोराशेरशेषा गिरः ।
संक्षिप्तोक्त्यतिदक्षदीधितिकृतः प्रत्यक्षचिन्तामणि-
व्याख्यां व्याकुरुते गदाधरसुधीर्मोदाय विद्यावताम् ।।

गुरुकीर्तनरूपं मङ्गलं कुर्वाण एव स्वीयग्रन्थे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं तदुत्कर्षं दर्शयति (गिरमिति) हृदये–मानसे । निधानं–सम्बन्धसम्पादनम् । मनसि गुरुगिरस्सम्बन्धः स्वार्थज्ञाने जननीये तत्सहकारित्वम् । सहकारित्वं चात्र परम्परया फलोपयोगित्वम् । तथाच गुरुवाक्याधीनशाब्दबोधजन्यसंस्कारसध्रीचीनेन मनसा निबद्धव्यमितरापरिशीलितमर्थं निश्चित्येति फलितोऽर्थः। सिद्धान्ताविरुद्ध एवाऽर्थो वर्णनीय इति सूचयति (विधायेति) सिद्धान्तो

[दी] प्रेक्षावत्प्रवृत्तये

[ग] मूलकृता महर्षिणा तदुपजीविपूर्वपूर्वनिबन्धकारपरम्परया चाभ्युपगतोऽर्थनिकरः, स एव सरः, तदवगाहनस्य निबन्धनीयार्थे सिद्धान्तापसिद्धान्तसन्देहाहितचेतस्सन्तापसन्तानोपशान्तिसाधनत्वात्, तदवगाह्य । अवगाहनमन्तःप्रवेशः, स च प्रकृते निगूढतत्त्वाकलनरूपः । संक्षेपतः – संक्षिप्तोक्तितः । चिन्तामणेः – चिन्तामणिनामकग्रन्थस्य । दीधितिम् – अर्थप्रकाशम् । आतनोति – विस्तारयति । विवरणग्रन्थनिर्माणेन बहुतरसम्बद्धं करोति । चिन्तामणिग्रन्थतत्वार्थान् भूयसश्शिष्यान् बोधयतीति फलितोऽर्थः । श्रिया युक्तो रघुनाथनामा श्रीरघुनाथनामेति मध्यमपदलोपिसमासः, रघुनाथ इति नाम-रूपम्-यस्येति बहुव्रीहिगर्भः, नतु श्रीरघुनाथेति नाम-रूपं यस्येत्येकस्समासः, 'श्रीशब्दस्यनामानन्तर्गतत्वात्, तथा सति हर्षादिपदानां द्व्यक्षरत्वानुपपत्तेः । न चास्यैव नाम श्रीघटितमित्याशङ्कनीयम्, रघुनाथकवेरिति विरोधात् ॥

प्रमाणतत्वे निरूपयितव्ये महर्षेः प्रमाणादितत्वप्रतिपादकशास्त्रप्रयोक्तृत्वाद्यभिधानस्य सफलत्वं दर्शयति (प्रेक्षावदिति) प्रेक्षावतां-विवेचकानाम्, प्रकृष्टफलोद्देशमन्तरेण शास्त्राध्ययनेऽप्रवर्तमानानामिति यावत् । तेषां स्वीयग्रन्थाध्ययने प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । स्वीयग्रन्थस्य प्रयोजनवत्तां– परमप्रयोजनभूतनिःश्रेयसरूपफलवत्ताम्, अभिधेयसम्बन्धौ च-प्रमाणतत्वरूपं प्रतिपाद्यम्, प्रतिपादकत्वरूपं तत्सम्बन्धं चाहेत्यन्वयः ॥

यद्यपि अभिधेयसम्बन्धज्ञानमपि अर्थविशेषप्रतिपादनद्वारा फलवतो ग्रन्थस्य सफलत्वज्ञान उपयुज्यते, अतः प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धांस्तुल्यतयोपादाय तत्प्रदर्शकताकथनं न सङ्गच्छते, तथाप्येतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वेन सामान्यतस्सप्रयोजनज्ञानविषयत्वमवगत्य ग्रन्थस्य प्रयोजनवत्तां जानतोऽपि प्रतिपाद्यस्य ज्ञातत्वसंशये ग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इति विशिष्याभिधेयज्ञानमप्यपेक्षितमित्याशयेन तदभिधानम् ॥

तत्वचिन्तामणिः ।

अथ जगदेव दुःखपङ्कनिमग्नमुद्दिधीर्षुरष्टादशविद्या-स्थानेष्वभ्यर्हिततमामान्वीक्षकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाय । तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं "प्रमाणादीनां तत्वज्ञाना न्निःश्रेयसाधिगम" इत्यादावसूत्रयत् । तेष्वपि[तत्र]प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति प्रमाणतत्वमत्र विविच्यते ।

[दी] फलवच्छास्त्रोपकरणत्वेन प्रयोजनवत्तामभिधेयसम्बन्धौ चाह स्वीय-ग्रन्थस्य "अथे" त्यादिना "विविच्यत" इत्यन्तेन ।

[ग] "प्रमाणतत्वमत्र विविच्यत" इत्यतः साक्षादेवाभिधेयसम्बन्धलाभः, प्रयोजनवत्तालाभश्च न तथा, तद्वाचकपदाभावात्, अपित्वर्थत एव तल्लाभ इति विशेषसूचनाय पृथक्समासेन तदभिधानम् ॥

कुतोऽर्थात्प्रयोजनवत्तालाभ इत्याकांक्षायामाह (फलवच्छास्त्रोपकरण-त्वेनेति)निश्श्रेयसफलवदान्वीक्षकीशास्त्रप्रतिपादितसमुदायैकदेशार्थप्रतिपादक त्वेनेत्यर्थः । तृतीयार्थः प्रयोजनवत्त्वान्वयि ज्ञाप्यत्वम् । "जगदुद्दिधीर्षुरान्वी-क्षकीं प्रणिनाय" इत्यतो मूलभूतशास्त्रस्य निश्श्रेयसरूपोद्धारप्रयोजकता-लाभः । "प्रमाणादीनां तत्वज्ञानान्निश्श्रेयसाधिगम इत्यादावसूत्रयदि" त्यन्तेन निश्श्रेयसोपायभूतज्ञानविषयप्रमाणादिपदार्थतत्वस्य तच्छास्त्राभिधेयत्वला-भः । एवं च तदन्तर्गतप्रमाणतत्वप्रतिपादकत्वलाभान्निरुक्तशास्त्रोपकरणत्व-लाभस्स्वीयग्रन्थस्य । तत्र—निश्श्रेयससाधनानुमितौ । निरुक्तार्थप्रतिपादकत्व-स्य निश्श्रेयससाधनार्थप्रतिपत्तिजनकतात्वेनैव हेतुता, तथाविधार्थे आन्वी-क्षकीप्रतिपाद्यसमुदायान्तर्गतत्वं च तस्यां सहचारज्ञानेन व्याप्तिग्रहार्थमित्य-वधेयम् । "प्रणिनाये" त्यत्रैव वाक्यपरिसमाप्तेस्तावन्मात्राच्च प्रयोजनाभिधेय-सम्बन्धलाभो न सम्भवतीति तत्र कथन्तानिवृत्तये 'विविच्यत इत्यन्तेने" ति ।

[दी] जगत्-संसार्यात्मजातम् । न चानधिकारिणश्शूद्रादीनध्यापयाम्बभूव प्रवरो मुनीनाम् ?

[ग] जगत्पदस्य वस्तुमात्रार्थकत्वे घटादीनामचेतनानां मोक्षरूपोद्धारस्य-बाधेन तदीयत्वेनोद्धारेच्छा मुनेर्न सम्भवतीति व्याचष्टे (जगदिति) परमेश्वरस्य मुक्तानां च जीवानां नोद्दिधीर्षाविषयत्वसम्भव इत्यत संसारित्वं विशेषणम् । संसारश्च मिथ्याधीप्रभवा वासना । मत्वर्थीयार्थ उपलक्षणत्व-व्यावृत्तं विशेषणत्वम् । अतस्तदुपलक्षितमुक्तजीवानां व्यावृत्तिः । न च मूलोपात्तदुःखपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव परमेश्वरादिव्यावृत्तिसम्भवात्संसारि विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, एवं ह्यात्मपरजगत्पदस्यापि वैयर्थ्यापातात्, आत्मभिन्नानां दुःखपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव वारणात्; दुःखपङ्कनिमग्नत्वस्यो-द्दिधीर्षाविषयत्वोद्देश्यजगत्पदार्थव्यवर्तकतया विवक्षितत्वे उद्देश्यतावच्छेद-कीभूततद्वाचकपदस्य जगत्पदपूर्वमुपादानं क्रियेतेति "यतो जगत् दुःख-पङ्कनिमग्नं अतस्तदुद्दिधीर्षुः" इत्यर्थस्यैव विवक्षणाज्जगत्पदार्थतावच्छेदक-मात्रस्यैव उद्दिधीर्षितत्वोद्देश्यतावच्छेदकतया तत्र संसारित्वान्तर्भावस्या-वश्यकत्वात् । आत्मपदं चावच्छेदकशरीरव्यावृत्तस्य समवायेन वासना विशेषवत्त्वस्य लाभाय । लक्षणयापि समूह एव प्रामाणिकानां जगत्पदस्य व्यवहारात् समूहार्थकं जगत्पदं न त्वशेषार्थकम्, एवकारेणैव तल्लाभात् । अथवा जगत्पदमेवाशेषार्थकम्, तत्परत्वग्राहक एवकारः—नतु तदर्थकः, यथा "सर्व एव शुभः काल" इत्यादौ ।

ननु शूद्रादीनामपि जगदन्तर्गततयाऽर्थविद्यानधिकारिणां तेषामर्थ-ज्ञानेच्छया शास्त्रप्रणयने महर्षिः प्रत्यवेयात्, अनधिकारिणामर्थज्ञानेच्छया शब्दप्रयोगरूपतदध्यापनस्य प्रत्यवायहेतुत्वात्. इत्यधिकारित्वमपि विशेषण-मस्त्वित्याशङ्कां परिहरति (नचेति) शूद्रादीन्—शूद्रत्वजात्याक्रान्तशरीरविशे-षविशिष्टात्मनः । अध्यापयाम्बभूव—उद्दिश्य शास्त्रं प्रणिनाय । तादृश

[दी] येनाशङ्क्येतापि प्रत्यवायस्तस्य । नचानधिकारिणां शास्त्रावलोकनेनार्थावगमे प्रत्यवयन्ति प्रणेतारश्शास्त्राणाम् । उद्देश्यता तु कीटपतङ्गादीनामपि विशिष्टशरीरपरिग्रहादर्थावगमेन सम्भवन्ती न कामपि क्षतिमावहतीति सर्वं चतुरस्रम् [सुस्थम्] । टीकाकृतस्तु समाधिसौकर्यादभ्युपेत्य प्रत्यवायं मुनेरन्यथैव समादधिरे ।

[ग] शरीरोपलक्षितात्मनां शास्त्रार्थज्ञानभागितया तदुद्देश्यत्वादिति भाव । अनधिकारिताप्रयोजकशरीरावच्छिन्नज्ञानेच्छया शब्दप्रयोगस्यैव प्रत्यवाय-हेतुत्वमित्याशयेनाह (येनेति) स्वप्रयुक्तशब्दाद्दैववशेनानधिकारिणामर्थ-ज्ञानं न प्रत्यवायहेतुरित्याह (नचेति) तथा सति ब्राह्मणादिमात्रोद्देश्यक-शास्त्रप्रणयनादपि प्रत्यवेयादिति भावः । ....

ननु जन्यज्ञानस्य शरीरावच्छिन्नत्वनियमात् शूद्राद्यात्मनामुद्देश्यत्वेच्छ-या शास्त्रप्रणयने शूद्राद्यात्मनां ज्ञानभागितयोद्देश्यत्वे शूद्रादिशरीरावच्छिन्न-ज्ञानेच्छा मुनेरावश्यकीत्याशङ्कां परिहरति (उद्देश्यतेति) अर्थज्ञानवत्त्वेने-च्छाविषयतात्वित्यर्थः । (विशिष्टशरीरेति) ब्राह्मणत्वादिविशिष्टशरीरं परिगृह्य एतच्छास्त्रार्थमवगच्छेदित्यभिसन्धानेनानधिकारिशरीरावच्छिन्नतया ज्ञानस्येच्छयानवगाहनेऽप्युपपद्यमानेत्यर्थः । अन्यथा कीटादिशरीरस्य शा-स्त्राधीनज्ञानानवच्छेदकत्वनिश्चयात्तदात्मनामुद्देश्यतैव न निर्वहेदिति भावः । क्षतिम्–प्रत्यवायम् । नन्वेवं मुनेरुत्पन्नोऽपि प्रत्यवायस्तपःप्रभावान्नश्यतीति टीकाकारसमाधानविरोध इत्यत आह (टीकाकृतस्त्विति)

ननु प्रमाकरणत्वरूपप्रमाणतत्वावधारणे तद्घटकप्रमातत्वावधारण-स्याप्यपेक्षिततया तस्य स्वतः परतश्चासम्भवेन प्रमाणतत्वस्य दुरवधारण-तया तदवधारणसम्पादनेन शास्त्रस्य निश्श्रेयसोपयोगित्वं यत्सूत्रकृतोक्तं तन्न युज्यत इत्याक्षेपे प्रामाण्यावधारणस्य व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यां प्रवृत्त्य-हेतुतया तदसम्भवेऽपि न क्षतिरित्याशङ्कनमथकिमित्यादिना मूलकृतोऽसङ्गतम्,

[म] ननु प्रमाणादीनां तत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं परम्परया निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति न युक्तम्, प्रमाणतत्वावधारणस्याशक्यत्वात्, तद्धि प्रमातत्वावधारणाधीनम्, तच्च स्वतः परतो वा न सम्भवति, वक्ष्यमाणदूषणगणग्रासात्। अथ

[दी] प्रामाण्यनिश्चायनेन निश्श्रेयसार्थिनं प्रवर्तयच्छास्त्रं निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति [आशयं] मन्वान आदेशयति (अथेति)

[ग] प्रवर्तकतया प्रामाण्यनिश्चयापेक्षाया आक्षेपेऽनुक्तत्वात्, अतः प्रवर्तकतया प्रामाण्यनिश्चयापेक्षैवाऽऽक्षेपकस्याभिप्रेतेत्यभिमानमूलकतया शङ्कां सङ्गमयति (प्रामाण्येति) प्रामाण्यनिश्चायनेन—निश्श्रेयसार्थप्रवृत्तिजनकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयसम्पादनेन, निश्चीयमानप्रामाण्यकस्य स्वप्रतिपाद्यप्रथमसूत्रार्थज्ञानस्य सम्पादनेनेति यावत् । (निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति) निश्श्रेयसोपयोगि भवितुमर्हतीत्यर्थः । प्रमात्वस्य दुरवधारणतया च सूत्राधीनप्रयोजनवत्ताज्ञाने निश्चीयमानप्रामाण्यकत्वं न सम्भवतीति शेषः । ''प्रामाण्यनिश्चायनेने'' त्यस्य यथाश्रुतपरता तु न सङ्गच्छते, एतच्छास्त्रस्य मोक्षसाधनताज्ञाने प्रामाण्याबोधकत्वात्, शास्त्राधीनप्रमात्वग्रहे स्वतस्त्वाप्रसक्तया स्वतः परतो वेत्यादिना स्वतस्त्वनिराकरणासङ्गतेश्च । ''इति मन्वानः'' नन्वित्याक्षेपकर्तुरित्याशयं मन्वानः । अभिमानश्चायं न दुर्घटः । तथाहि—''परम्परये'' त्यस्य प्रवर्तकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चायनेनेत्यर्थकतायाः सम्भवात् ''प्रमाणतत्वावधारणस्ये'' त्यादेश्च शास्त्रश्रवणप्रवृत्तिनिर्वाह्य शास्त्राधीनप्रमाणतत्वावधारणस्याशक्यत्वात् यतस्तत्र परम्परया प्रवर्तकज्ञाने प्रमातत्वावधारणमपेक्षितं—तच्च स्वतः परतश्च न सम्भवतीत्यर्थकताया अपि सम्भवात् । न चैवमेतदर्थकताभिप्रायस्सम्भवदुक्तिक एव मूलकृत इति कथं तदभिमान इति वाच्यम्, सम्मुखत एवाक्षेपसङ्गतेस्तथाभिप्रायस्यानौचित्यात् । प्रामाण्यावधारणात्मकज्ञानस्यैव प्राग्दुर्घटत्वोक्ते ''रथे'' त्यादिना तस्यैवानुपयोगित्वं

[म] किं प्रामाण्यज्ञानेन, ? प्रवृत्तिमात्रे तस्य व्यभिचारात् । बहुवित्तव्ययायाससाध्ये प्रवृत्तिश्चावश्यकार्थनिश्चयादेव । नच यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ प्रवृत्तिप्रतिबन्धकौ

[दी] प्रामाण्यज्ञानेन प्रामाण्यनिश्चयेन । यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ–यद्व्यतिरेकसंशयनिश्चयौ ।

[ग] शंकितुमुचितम्, न तु तज्ज्ञानसामान्यस्य, तथा सत्युत्तरकालं निश्चयमात्रस्यैवोपयोगिताव्यवस्थापनमप्यसंगतं स्यादतो ज्ञानपदं निश्चयपरतया व्याचष्टे (प्रामाण्यज्ञानेनेति) "यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयाविति" मूलं व्यतिरेकज्ञानसामान्यपरतया अनुपदं वर्णनीयम्, सामान्यलाभश्च यावद्विशेषोपादनादेव, तच्च यथाश्रुते नोपपद्यते, यत्संशयानात्मक यद् व्यतिरेकसंशयानुपादानात्, तदभाववद्भेदकोटिकतदभावसंशयस्य तत्संशयानात्मकत्वात्; एवं यत्संशयादिपदं यद्रूपावच्छिन्नविषयकसंशयादिपरमवश्यं वाच्यम्, व्याप्तिसंशयसामान्यान्तर्गतानां किंचिद्रूपेण व्याप्तिप्रकारकनानासंशयानामनुमित्युत्पत्त्यावप्रतिबन्धकत्वात्; तथाच व्याप्तित्वावच्छिन्नसंशयानात्मकोऽपि व्याप्यभावाभावत्वादिना व्याप्तिविषयकव्याप्यभावादिसंशयस्सम्भवतीति व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नसंशयत्वेन तदुपादानासम्भवादसङ्गतिः, अतो व्यतिरेकपदव्यत्यासेन व्यतिरेकविषयकसंशयनिश्चयपरतया व्याचष्ट (यस्येति) परे तु–यथाश्रुते यस्येति षष्ठ्याः प्रतियोगित्वरूपार्थो व्यतिरेकान्वयी, अन्यश्च विषयतारूपः संशयान्वयी, अतस्तस्या एकार्थपरत्वनिर्वाहाय व्यतिरेकपदं व्यत्यस्यति (यस्येति) न च घटस्य संशय इत्यादौ एकधर्मिकघटतदभावावगाहिज्ञानलाभाय संशयपदं व्यतिरेकावगाहिसमानधर्मिकज्ञानपरम्, प्रतियोगित्वं विषयत्वं च षष्ठ्या अर्थः, संशयपदार्थैकदेशे व्यतिरेके प्रतियोगित्वस्य ज्ञाने विषयत्वस्यान्वय इति व्युत्पत्तिरावश्यकीति षष्ठ्या अर्थद्वयपरत्वमावश्यकमेवेति कथमेतदिति वाच्यम्,–यतः स्वा-

[दी] तेन व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता लभ्यते ।

[ग] वच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्ट विषयिताशालिज्ञानं संशयपदार्थः, चरमविषयितायामेव षष्ठ्यर्थस्य निरूपकत्वस्य निरूप्यत्वस्य वान्वयः, एवं चाभावस्य संशयपदार्थाघटकतया तत्समभिव्याहृतषष्ठ्या अभावान्वयितदीयप्रतियोगितार्थकताया अनावश्यकता । नच विषयितानिरूपकत्वं विषयिताप्रतियोगित्वमेव, तथाच व्यतिरेके संशये चान्वय्येक एवार्थष्षष्ठ्या इति कथं तदर्थभेदभयेन व्यतिरेकपदव्यत्यास इति वाच्यम्, अभावनिरूपितस्य विषयितानिरूपितस्य च प्रतियोगित्वस्यैकजातीयत्वविरहादित्याहुः ।

अत्र संशयादिपदं प्रतिबध्यसमानधर्मितावच्छेदककयद्रूपावच्छिन्नाभावसंशयादिसामान्यपरमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा समूहालम्बनरूपघटाभावादिनिश्चयात्मकव्याप्त्यादिव्यतिरेकसंशयादिप्रतिबध्यस्य घटादिज्ञानस्य व्याप्त्यादिनिश्चयाहेतुकत्वाद्व्यभिचारापत्तेः; एवं च व्यतिरेकनिश्चयत्वादिघटकव्यतिरेकज्ञानत्वपुरस्कारेण तज्ज्ञानसामान्यनिवेशादेवोपपत्तेस्तद्घटकदळांतरोपादानमितरपदोपादानं च व्यर्थम्; यदि च संशयत्वादिव्यापकत्वेन प्रतिबन्धकतानिवेशे तज्ज्ञानत्वव्यापकताघटकप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादन्य एव तदभावः संशयत्वादिव्यापकताघटक इत्यवैयर्थ्यम्, संशयत्वनिश्चयत्वे अव्याप्यवृत्तिजातिविशेषाविति मते तच्छरीरे ज्ञानत्वस्यानन्तर्भावादपि न वैयर्थ्यशङ्का, तथाप्यनुचितं गौरवं संशयनिश्चययोः पृथङ्निवेशपक्षे दुर्वारमेवेति मनसि कृत्य फलितार्थमाह (तेनेति) (व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति) अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं तृतीयार्थः, न तु स्वरूपसम्बन्धरूपम्, ग्राह्याभावज्ञानत्वस्य ग्राह्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकग्राह्याभावनिश्चयत्वघटकतया ग्राह्यनिश्चयस्य ग्राह्यज्ञानाहेतुतया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । पर्याप्तिनिवेशे

[दी] ग्राह्यसंशयस्यतु न प्रतिबन्धकतेतिभावः ।

तदर्थकमानं

[ग] चने लाघवात्संभवात् । यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकताकं य त तन्निश्चयत्वावच्छिन्नजन्य मिति सामान्यव्याप्तिः पर्यवसितेति न सा ध्यसाधनयो वैयधिकरण्यम् । नवेश्वरीय प्रामाण्यनिश्चय जन्यतामा दाय सिद्धसाधनावसरः ।

नच माध्यमिकपूर्वपक्षे अथेत्याद्याशंका न नैयायिकस्य, तेन प्रामा-ण्यनिश्चयोपयोगितास्वीकारात , किंतु तटस्थस्य, तदुपरिच नचेत्याद्याशं का पुन र्माध्यमिकस्यैव, तेनेश्वरानभ्युपगमेन न सिद्धसाधनावसरः, साध्य स्य मतद्वयसिद्धतायामेव तद्दोषादिति वाच्यम् । एवमपि तटस्थे ना-र्थान्तरोद्भावनस्य दुर्वारत्वात् । नच स्वतः परतश्च प्रामाण्यस्य ग्रहणं निराकुर्वतो माध्यमिकस्य कथं प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयहेतुकत्व साधनं संगच्छतइति वाच्यम् । प्रामाण्यनिश्चायनेन शास्त्रस्य नि श्रेयसो पयोगिता वादिनं नैयायिकं पराभवितुं तन्मत मालम्ब्य माध्यमिकस्यापि प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयोपयोगिता व्यवस्थापन संभवात् ।

ननु अव्यभिचारव्यतिरेकरूप व्यभिचारस्य संशयो निश्चयश्चा व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकः - व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकतायाः व्याप्तिग्र-होपाये मणिकारै रेवोक्तत्वात् , तथाच व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रति-बध्ये ऽव्यभिचारानिश्चयाजन्ये ऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचार इत्यत आह (ग्राह्यसंशयस्येति) अव्यभिचारव्यतिरेक संशयरूपस्येत्यादिः । नप्रतिबन्धकता - व्याप्तिग्रहइति शेषः । तथाच व्यभिचारसंशय-स्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वाभिधानं मतविशेषावलम्बनेनै वोक्तमिति नविरोधइति भावः । एतेन घटादिसंशयस्य घटादिग्रहाप्रतिबन्ध-कतया संशयपदेन घटादिनिश्चयाहेतुके घटादिज्ञाने व्यभिचारं वा-रयतां मिश्राणां प्रतिबन्धकसंशयादौ यदभावत्व प्रकारकत्व नैयत्य विवक्षया ऽव्यभिचारानिश्चयाजन्य तन्निश्चये ऽव्यभिचार[illegible] प्रका-रकव्यभिचारत्वप्रकारक संशयसाधारण प्रतिबन्धकताक व्यभिचार वारण मयुक्त मिति ध्वनितम । घटादिसंशयस्य तन्निश्चयइव व्य-

[ग] भिचारसंशयस्यापि अव्यभिचारनिश्चये ग्राह्यसंशयत्वाविशेषेणा प्रतिबन्धकत्वौचित्यात । यन्मत मवलम्ब्य मणिकृतो व्यभिचारसंशय प्रतिबन्धकताभिधानं, घटादिसंशये तन्निश्चयप्रतिबन्धकताया अपि तन्मतसिद्धत्वात ।

अत्र मिश्रानुयायिनः , व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चये मणिमंत्रादिवत पृथगेव प्रतिबन्धकता, नतु ग्राह्याभावज्ञानतया, कथ मन्यथा ऽत्यन्ताभावगर्भ व्यभिचारग्रहस्या न्योन्याभाव गर्भव्याप्तिधी विरोधिता, ग्राह्याभावावगाहितया प्रतिबन्धकत्वमेवच ग्राह्यसंशयव्यावृत्तमिति व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकत्वं युक्तमेव, स्वप्रतिबन्धकसंशयव्यतिरेकनिश्चययो र्यद्भावत्व प्रकारतानियतत्वविशेषणं वैकल्पिकं , अव्यभिचाराभावत्व प्रकारकत्वस्य व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकव्यभिचारनिश्चये संशयेचा नियमात . एकत्र तन्निवेशेनैवा व्यभिचारसंशय तद्व्यतिरेकनिश्चप्रतिबध्ये तन्निश्चयाजन्ये व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारवारणसम्भवात . यद्यपि प्रमेयत्वादिना व्याप्यत्वभावावगाहिनि पक्षधर्मत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्न विषयकज्ञाने ऽनुमिति प्रतिबन्धके व्याप्यत्वभावत्वादिप्रकारकत्वाभावात दृष्टान्तासिद्ध्यादिवारणाय यद्भावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबन्धकताशालि संशयादौ यद्भावत्वप्रकारता नैयत्यं विवक्षणीयम्. तथाच व्यभिचारसंशयप्रतिबध्ये तद्व्यतिरेकनिश्चये व्यतिरेकनिश्चयपदोपादानव्यावृत्त्यसंगतिः. अव्यभिचारनिश्चयंप्रति प्रतिबन्धकताया व्यभिचाराभावावगाहित्वाप्रयुक्ततया तत्पदेन व्यभिचारोपादानासम्भवात, तथापि व्यतिरेकनिश्चये यद्भावत्वप्रकारतानियतत्वनिवेशपक्षएव प्रतिबन्धकतायां यद्भावावगाहिताप्रयुक्तत्वं निवेशनीयम्. नतु संशये तद्विशेषणनिवेशपक्षे , अनुमित्यादि प्रतिबन्धक व्याप्यत्वादिसंशये व्याप्यत्वभावत्वाप्रकारकत्वायोगेन दृष्टान्तासिद्ध्याद्यनवकाशात । तथाच सति व्यभिचाराबगाहिताप्रयुक्तानुमितिप्रतिबन्धकतावति व्यभिचारसंशये व्यभिचाराभावत्वप्रकारता नैयत्येनैव यत्पदेन व्यभिचारोपादानसम्भवात व्यतिरेकनिश्चयपदोपादानव्यावृत्ति मुपपादयितुम्

[म] तन्निश्चयस्तद्धेतुः अनुमितौ व्याप्तेरिवेतिवाच्यम् ,

[दी] (तन्निश्चयइति) तद्व्यतिरेकज्ञानमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे तत्संशयात्कार्यानुत्पत्ते स्तन्निश्चयत्वेनैव तद्धेतुत्वात् ,

[ग] यदभावत्वा प्रकारकज्ञाननिष्ठ यदभावावगाहिताप्रयुक्त प्रतिबन्धकता कान्यत्वे सति यत्संशयव्यतिरेक निश्चयसामान्यप्रतिबध्यत्वं वा हेतुः, अव्यभिचाराभावत्वा नवच्छिन्न व्यभिचारविषयताप्रयुक्त प्रतिबंध कताक व्याप्तिनिश्चये सत्यन्ताभावा दव्यभिचारनिश्चयत्वा वच्छिन्ना जन्यत्वेपि नव्यभिचारः, व्यभिचारसंशयमात्रप्रतिबध्यस्य व्याप्तिनिश्चयस्य व्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्न व्यभिचाराभावविषयिताप्रयुक्त प्रतिबन्धकताकान्यत्वं, तत्प्रतिबन्धकतायां व्यभिचाराभावविषयित्वा प्रयुक्तत्वादेवा क्षतमिति व्यतिरेकनिश्चयो पादानसार्थक्यम् । व्यभिचाराभावत्वानवच्छिन्न तदभावविषयिता प्रयुक्तत्वंच तदभावव्यक्तित्वावच्छिन्नाभावज्ञान प्रतिबन्धकतायामेव प्रसिद्धं, स्वप्रतिबन्ध कतानवच्छेदक यदभावत्वानवच्छिन्न यदभावविषयितासामान्यकत्वे सतीतिवा वक्तव्यम् इत्याहुः ।

दीधिति कृतस्तु अन्योन्याभावादि गर्भव्याप्तिबुद्धौ अत्यन्ताभावादिगर्भ व्यभिचारधियो विरोधित्व मस्वीकुर्वन्तो मणिमन्त्रादिव द्व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं नानुमन्यन्ते, अपितु ग्राह्याभावावगाहित्वेनैवेति न तेषां व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकतेति यथाश्रुतमेव साधु । उक्तव्याप्ता वनुकूलतर्क मुपदर्शयति (तद्व्यतिरेकेति) मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । हेतुत्वात् - हेतुत्वौचित्यात । अन्यथा संशयस्वरूपयोग्यताकल्पनेन गौरवा दित्याशयः । इद मापा ततः, कारणतावच्छेदकलाघवानुरोधेन फलानुपधायकसाधारण स्वरूपयोग्यताकल्पने ऽ - तिविरहात, तद्व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे तज्ज्ञानत्वेन हेतुता कल्पनेपि क्षतिविरहात । उक्तयुक्त्या निश्चयत्वेन हेतुतासिद्धे रस म्भवदुक्तिकत्वाच्च । विशेषतः प्रवृत्तेः व्याप्तावन्तर्भावे ऽनुमितं द्द-

[म] तत्सन्देहेस त्यर्थसन्देहेना र्थानिश्चया देवा प्रवृत्ते स्तत्र तयो रप्रतिबन्धकत्वा दिति चेत , न ।

[टी] प्रवृत्तीति प्रकृताभिप्रायम् । यत्प्रतिबन्धकावित्यर्थः । (तत्सन्देहइति) क्लृप्तकारणसद्भावे यत्सत्वे कार्यानुत्पादः अनायत्या तस्यैव प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते , नचेह तथा ।

[ग] दृष्टान्तत्वासंगति रिति विशेषत स्तदन्तर्भावो नाभिप्रेतः, अपितु यत्त्व तत्त्वमात्रेणेत्याह (प्रवृत्तीति) ननु प्रामाण्यसंशयदशायां अर्थानिश्च-या देव प्रवृत्त्यभाव निर्वाहात् प्रामाण्याभावज्ञानस्य कारणीभूताभा-व प्रतियोगित्वरूप प्रतिबन्धकत्वा ऽसिद्धे रुक्तानुमानं स्वरूपासि द्धया दुष्टमिति मूलोक्तं न संगच्छते , प्रवृत्तावर्थनिश्चयस्येव प्रामा ण्याभाव ज्ञानाभावस्यापि कारणताग्राहक नियतान्वय व्यतिरेकस-त्वेन कारणताया दुरपह्नवत्वा दित्याशंकां निराकरोति (क्लृ-प्तेत्यादिना) तस्य प्रतिबन्धकत्वं - तदभावस्या नन्यथा सिद्धत्वं क-ल्प्यते । (नचेह तथेति) प्रकृते क्लृप्तापर सकलकारणसत्वे प्रामा ण्य सम्शयादिसत्वे प्रवृत्त्यनुत्पाद इति नेत्यर्थः । प्रामाण्यसंशया द्यभावेपि विनार्थनिश्चय मप्रवृत्ते स्तद्धेतुताया आवश्यकत्वात् , प्रा-माण्यसंशय दशायांच तदसत्वेनाप्रवृत्ते रितर सकल कारणासम्प-त्तेरिति भावः । तथाच नियतान्वय व्यतिरेकेपि प्रामाण्याभावज्ञा-नाभावस्या न्यथा सिद्धत्वमेवेति न तज्ज्ञानस्य कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वरूपं प्रतिबन्धकत्वं शंकास्पदमपीति मूलसंगतिः ।

अथा र्थनिश्चयकाले तदद्वितीयक्षणेवा यत्र प्रामाण्यसम्शय स्तत्र तादृशार्थनिश्चय द्वितीयक्षणे तत्तृतीयक्षणेवा प्रवृत्त्यापत्ति वारणाय प्रामाण्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्व मावश्यकमिति चेन्न ; अगृहीताप्रा माण्यकार्थनिश्चयत्वेन हेतुतयैव निर्वाहात , गौरवेण प्रामाण्य ज्ञानाभावस्य पृथक्कारणत्वा कल्पनात । मूले स्वरूपासिद्धिप्रदर्शनं दृष्टा न्तासिद्धेर प्युपलक्षणं बोध्यं । प्रमात्वाभावग्रहाभावस्य प्रवृत्तिकारण

[दी] नच प्रयोजकीभूताभाव प्रतियोगित्वमेव वाच्यम् , अप्रयोजकत्वात ,

---

[ग] त्वाभावेपि न स्वरूपासिद्धिः, अन्यविधप्रतिबन्धकताया एव विवक्षणीयत्वा दित्याशंक्य निराचष्टे (नचेति)

यद्यपि प्रयोजकत्वमिदं न नियतपूर्ववृत्तित्वरूपं , व्याप्त्यभाव संशयद्वितीयक्षणे व्याप्तिनिश्चयोत्पत्तौ तृतीयक्षणे ऽ नुमित्युत्पत्त्या व्याप्त्यभाव ग्रहाभावस्या नुमित्यप्रयोजकत्वेन दृष्टान्ता सिद्धेः, नापि जनक जनकत्वं - ग्राह्यसंशयस्या प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्या- नुमिति जनकव्याप्तिनिश्चया जनकत्वेन तद्दोष तादवस्थ्यात , तथापि जनकतावच्छेदक प्रविष्टत्वमेव तत , व्याप्तिसंशयभेदस्य निश्चयत्वघटकतया ऽ नुमिति जनकतावच्छेदकत्वात । व्याप्तिसंशय स्यानुमिति प्रतिबन्धकत्वा न्न दृष्टान्तासिद्धिः । उक्तयुक्त्या अगृहीताप्रामाण्यकत्वस्या र्थनिश्चयनिष्ठ प्रवृत्तिहेतुता वच्छेदकताया - आवश्यकत्वा न्न स्वरूपासिद्धिः ।

अथवा यन्निश्चय विरहविशिष्टस्य यद्धर्मिक यद्व्यतिरेकज्ञान स्याभावो यद्विशेष्यक यत्प्रकारक यज्जातीय कार्यनियताव्यवहित पूर्ववृत्तिः, तद्धर्मिक तन्निश्चय स्तद्विशेष्यक तत्प्रकारक तज्जातीय कार्यजनक इति समुदायार्थः , व्याप्त्यभाव संशयाद्वितीय क्षणोत्पन्न व्याप्तिनिश्चयात यत्र तदनन्तरक्षणेनुमिति स्तत्र तत्पूर्वक्षणे विविशेषणाभावा द्विशिष्टाभावो ऽ क्षत एवेति न दृष्टान्तासिद्धिः ।

एतेना प्रामाण्यग्रहाभावस्य कारणतावच्छेदक त्वोपगमे विशेष्य विशेषणभावे विनिगमना विरहात , तस्य कारणत्वमप्यनपवादमिति कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वघटित हेतुर प्यविकल इति प्रयोजकता घटित साधनानुसरण शंकाया असंगति रिति दूषण मनवकाशम् ।

(अप्रयोजकत्वादिति) प्रामाण्यव्यतिरेक ज्ञानाभावस्यार्थनिश्चय निष्ठ कारणतावच्छेदकतया अर्थ संशयकारणाभावतया ऽ र्थनिश्चय

[म] प्रामाण्यसंशयानन्तरम् इदं इत्थमेवेत्यवधारणस्य निष्कम्पप्रवृत्त्यङ्गस्य प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वात् ।

[दी] यत्तदर्थयो रननुगमाच्चेति भावः । अभ्युपेत्य समाधत्ते (प्रामाण्येति) तथाच कारणत्वाभावे ऽप्यवश्य मपेक्षणीयत्व

[ग] सम्पादकत्वेनवा प्रवृत्तावपेक्षणीयत्वेन ततएवातिप्रसंगभंगे प्रामाण्य निश्चयस्य प्रवृत्तिहेतुत्वास्वीकारे ऽनिष्टप्रसंगरूप विपक्षबाधका भावादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वंच कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वरूप प्रतिबन्धकताया हेतुघटकता पक्षेपि बोध्यम् । अनुमानं दूषणान्तर माह (यत्तदर्थयोरिति) तथाच – यत्पदेन प्रामाण्योपादाने दृष्टान्ता सिद्धिः , व्याप्त्यु पादाने च स्वरूपासिद्ध्यादिः ।

ननु प्रामाण्याभाव ज्ञानाभावस्य उक्तयुक्त्या र्थज्ञाननिष्ठ कारणतावच्छेदकत्वं विनिगमनाविरहभयेन स्वतन्त्रकारणत्वं वा ऽवश्य मङ्गीकर्तव्यम् , तथाच – प्रामाण्यनिश्चयस्यैव हेतुता यूक्तेति-हेतुविधयैव प्रामाण्यनिश्चयापेक्षाया एव सम्भवा दर्थनिश्चय सम्पादकतया तदपेक्षाभिधानं " प्रामाण्य सम्शयानन्तर " मित्यादिना मणिकृतो न युक्तमित्यत आह (अभ्युपेत्येति) परेण व्यवस्थाप्य मानं प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्त्यहेतुत्व मभ्युपेत्यैवे त्यर्थः समाधत्ते - प्रामाण्य निश्चयापेक्षां व्युत्पादयति । अथवा- प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयानपेक्षाया मपि नन्वित्याद्याक्षेप कर्तु रभिप्रेतया प्रमात्वस्य प्रमाणतत्वघटकतया तदवधारणे प्रमात्वावधारणा पेक्षयैवो द्देश्य-सिद्धेः प्रवृत्तौ प्रामाण्य निश्चयस्य परंपरया ऽपेक्षणीयत्व व्यवस्थापन मयुक्तमित्याशंक्याह (अभ्युपेत्येति) प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चया पेक्षयैव तदसम्भवेन शास्त्रस्य निश्श्रेयसोपयोगित्वा निर्वाहइत्येव स्वाभिप्रेतमिति स्वीकृत्यै वेत्यर्थः । इदमित्थमेवे त्यर्थनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामपि प्रवृत्तौ तत्कारणत्वा सिद्धौ नोद्देश्य सिद्धि रित्याशंकां निराकुरुते (तथाचेति) अनन्यापेक्षणीयत्वं कारण–

[म] ननुस्वत एवास्तु तन्निरूपणं ।

[टी] मिति भावः । स्वतः - स्वस्मात स्वकीयात् । तत्र स्वप्र काशतया तेनैव तत्प्रामाण्यं गृह्यतइति गुरवः ।

[ग] सम्पादकतया- तादृशापेक्षयामपि तदसम्भवे शास्त्र श्रवणे प्रवृत्त्यनुत्पत्त्या शास्त्रस्य निष्फलत्वेनाक्षेप संगतेरिति भावः ।

ननु स्वतएवेति मीमांसकत्रयस्यैव प्रत्यवस्थानं , नतु गुरोरेव- मिश्रभट्टयो रेव वा , मतत्रयसाधारण विप्रतिपत्ते रग्रे दर्शनीयत्वात , अनुव्यवसायेना नुमित्या स्वप्रकाशेन वा गृह्यत इत्यादिना मत- त्रय साधारण स्वतस्त्वस्य व्यवस्थापनीयत्वाच्च । एवंच स्वपद स्य प्रामाण्याश्रयमात्रपरत्वे तदीयमात्रपरत्वे वा न मतत्रय सा- धारण्य मत उभय परतया व्याचष्टे (स्वत इति) (स्वस्मादिति) प्रामाण्याश्रय व्यवसाया दित्यर्थः । तन्निरूपणमिति- मूलस्यच प्रा- माण्य व्यवहार इत्यर्थः । तावतात्र व्यवसायस्यैव स्वप्रामाण्यविष यकत्व लाभः । तावतैव व्यवहर्तव्य ज्ञानविधया प्रामाण्यव्यवहार हेतुतायाः स्वस्य निर्वाहात । एतच्च गुरुमतानुसारेण । मिश्रभट्ट- योरनुसारेणाह (स्वकीयादिति) स्वप्रयोज्यादित्यर्थः । मिश्रमते व्यवसायजन्यो नुव्यवसायएव तत्प्रयोज्यतया विवक्षितः , भट्टमते च व्यवसायजन्य ज्ञाततारूप हेतुजन्यानुमिति रेवेति मत द्वयो पसंग्रहः ।

केचित्तु - तन्निरूपणं - प्रामाण्यग्रहः । स्वस्मा द्व्यवसाया त व्यवसायप्रयोज्य इति यावत् , सच मिश्रमते ऽनुव्यवसायरूपः , भट्टमते ज्ञाततालिंगकानुमिति रूपः । गुरुमतानुसारेणाह (स्व- कीयादिति) स्वोत्पत्तिप्रयोजक कारणसमुदाया दित्यर्थः । एताव- ता स्वसामग्रीजन्यत्वेन स्वस्यैव स्वप्रामाण्यग्रह रूपता लभ्यत इति व्याचक्रुः । तच्चिन्त्यं । तथासति तत्र स्वप्रकाशतये त्यादिना प्र थमतो गुरुमत विवरणस्या युक्ततापातात । स्वप्रकाशतया-व्यव सायस्य स्वविषयकतया । (तेनैव तत्प्रामाण्यं गृह्यत इति) तस्यैव

[म] तथाहि । तत्र - विप्रतिपत्तयः-

[दी] तदनुव्यवसायेनेति मिश्राः । ज्ञानस्यातीन्द्रियतया ज्ञातता लिंगकानुमि त्येति भट्टाः । तत्र- मतत्रयसाधारणस्वतस्त्वे ।

[ग] प्राथमिकज्ञानग्रहत्वात् सर्वेषा मेव मीमांसकानां प्राथमिक ज्ञानग्रहग्राह्यताया स्स्वतो ग्राह्यतारूपत्वादिति भावः । (तदनुव्यवसायेनेति) तद्विषयक लौकिक मानसेनेत्यर्थः । तत्प्रामाण्यं - गृह्यत इत्यनुषज्यते , एवमग्रे प्यनुषंगो बोध्यः । उपनीत प्रामाण्यस्य न्यायमतेपि ज्ञानमानसे भाना ल्लौकिकत्व विशेषणम् । नच ज्ञानांशे - लौकिकमानसे प्युपनीतप्रामाण्य भाना त्तद्विशेषणेनापि न न्यायमता द्विशेष इति वाच्यम् । स्वांश लौकिकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् , तच्च स्वविषयक ज्ञानाजन्यत्वं , स्वाश्रयग्राह्यत्वरूप गुरुमतसिद्ध स्व तस्त्वेपिं स्वविषयक ज्ञानाजन्यत्वेन स्वाश्रयो विशेषणीयः , अन्यथा प्रामाण्याश्रयज्ञानेपि कदाचिदुपनीत प्रामाण्यभानस्य न्याय मत सिद्धतया तदविशेषापत्तेः । (ज्ञानस्यातीन्द्रियतयेति) एतेन भट्टानां ज्ञाततालिंगकानुमिते र्मिश्रमतसिद्धा नुव्यवसायवत् प्राथमिकज्ञानग्रह रूपतेति सूचितम् , तेन न्यायमते प्यनुमित्या प्रामाण्यं गृह्यते , परन्तु तन्मते ज्ञातताया अप्रसिद्धतया तल्लिंगकानुमित्या - ग्राह्यत्वासम्भवः । एवंच ज्ञाततयामेव विवादपर्यवसानं , नतु स्वतो ग्राह्यत्व इति दे्श्यानवकाशः । नच ज्ञाततालिंगकानुमिति ग्राह्यत्वे ज्ञानातीन्द्रियत्वस्या प्रयोजकतया ज्ञानस्यातीन्द्रियतयेति हेत्वनन्वयः , अनुमित्येत्यस्य सावधारणपरतया तल्लभ्यप्रत्यक्षा ग्राह्यत्वे हेत्वन्वयस्य विवक्षितत्वात् । मूलस्थं तत्रेत्युपादाय व्याचष्टे (मतत्रयसाधारण स्वतस्त्व इति) एतेन प्रथमात्रधि विप्रतिपत्तित्रयस्य मतत्रयसाधारण्यं मूलस्थ शब्दलभ्य मेवेति तुरीयविप्रतिपत्तेः प्रत्येकमेवेत्यनेन यथा एकमतसिद्ध स्वतस्त्वकोटिकत्व मभिहितम् , तथा - प्रथमादिविप्रतिपत्तीनां मतद्वयमात्रसिद्ध स्वतस्त्वादिकोटिकत्व शंकावारणाय युक्तं त्रितयसिद्ध स्वतस्त्व कोटिकत्वाभिधानं, तद्भिनान्यूनत्वस्यापरिहारः । (तत्रेति) सप्तम्ये

[म] ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहक-सामग्रीग्राह्यम्–नवा ।

[दी] विचाराङ्गसंशयजननीर्विप्रतिपत्तीराह (ज्ञानेत्यादिना) अत्र च तात्पर्यवशात्तद्वति–तत्प्रकारकत्वरूपप्रकर्षविशिष्टं ज्ञानं प्रशब्दोपसंहितेन माधातुना प्रत्याय्यते, भावल्युटा च

[ग] र्थविषयतायास्संशयजनकवाक्यरूपविप्रतिपत्तिपदार्थैकदेशे संश-येऽन्वयो बोध्यः । विप्रतिपत्तेरुपयोगितां दर्शयितुमाह (विचाराङ्गेति) विचारो जल्पः, विपरीतोद्भावकपरविजिगीषया न्यायप्रयोगरूपः, जिज्ञा-सासम्पादनेन तदङ्गस्य-तदुपयोगिनो मध्यस्थसंशयस्य जननीरित्यर्थः । अत्र च "नन्वि" त्यादिवक्तुर्मीमांसकस्यैव न "तथाही" त्याद्यभिधानम्, तथा सति च विधिकोटिमात्रस्य तदभिधेयतया निषेधादिबोधक "नवे" त्याद्यभिधानासङ्गतेः, स्वसंशयज्ञापनाय मध्यस्थस्यैव तथाभिधानौचित्या-दिति "स्वतएवास्तु तन्निरूपण" मित्यनन्तरम् "इति मीमांसकानां स्वमत-परिग्रहेण नैयायिकेन विचारप्रसक्ति" रिति पूरणीयम्, तथा च ग्रन्थकृत एवोक्तिरियम् । तथा च स एव विचारो विप्रतिपत्त्यभावे न घटत इत्यालो-च्य ग्रन्थकृतैव "तथाही" त्यादिना विप्रतिपत्तयो दर्शिताः । उत्तरवत्पूर्व-पक्षोऽपि परिष्करणीय इत्यवधेयम् । पक्षे ज्ञानपदोपादानं प्रामाण्यपदस्य प्रमाकरणत्वार्थपरत्वभ्रमनिरासपरतया सार्थकयिष्यन् तत्पदस्य प्रमात्व-तत्करणत्वोभयार्थकतां व्युत्पादयति (अत्र चेति) अत्र–पक्षबोधके ज्ञानप्रामाण्यपदे, ज्ञानेतिपदं ज्ञानकरणत्वनिरासाय, तात्पर्यभ्रमविषयता-वारणायेत्यन्वयः । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं याथार्थ्यमिवान्योऽपि प्रकर्षः प्रशब्दार्थ इति कुतोऽस्यैव लाभ इत्यत आह (तात्पर्यवशादिति) मा-

[दी] तादृशज्ञानत्वम्, करणल्युटा तादृशज्ञानकरणत्वं तद्धितान्तेनोपस्थाप्यते ? तत्र तादृशज्ञानकरणत्वस्य निरासाय ज्ञानेति सावधारणम् । तच्च न ज्ञानत्वनियतम्, मनः प्रभृतिवृत्तित्वात् ।

[ग] धातुपूर्वप्रशब्दस्य याथार्थ्यरूपप्रकर्ष एवानादितात्पर्यादित्यर्थः । प्रशब्दस्य वाचकत्वे विवादात् पदत्वं सविवादमिति प्रशब्देत्यभिधानम् । तदुपसन्धानं च तदव्यवहितोत्तरत्वम् । माधातुना—ज्ञानत्वविशिष्टार्थकमाधातुना । तद्धितान्तेनेत्यस्य भावल्युटा करणल्युटेत्युभयत्र सम्बन्धः, तद्धितश्च भावार्थकः ष्यञ्प्रत्ययः, तस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति भावः । तत्र—तयोरर्थयोर्मध्ये । ज्ञानपदादेव कथं तन्निरास इत्यपेक्षायामाह (सावधारणमिति) ज्ञानस्यैव यत्प्रामाण्यमित्यर्थपरम् । तच्चप्रमाकरणत्वं च । (न ज्ञानत्वनियतमिति) न ज्ञानमात्रवृत्तीत्यर्थः । तथा च प्रमाकरणत्वे समभिव्याहृतज्ञानमात्रवृत्तित्वान्वयानुपपत्त्या प्रामाण्यपदे तत्परत्वभ्रमनिरासः । गङ्गायां घोष इत्यादौ प्रवाहे घोषाद्यन्वयानुपपत्त्या गङ्गापदे तत्परत्वभ्रमनिरासवदितिभावः । (मनः प्रभृतीति) यद्यपि परामर्शादिनिष्ठमनुमित्यादिप्रमाकरणत्वं ज्ञानत्वनियतमेव, तथापि विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणान्वयस्यौत्सर्गिकत्वात् प्रमाकरणत्वत्वावच्छेदेन ज्ञानत्वनैयत्यान्वयानुपपत्त्या तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वत्वावच्छेदेन तदन्वयसम्भवेन तत्परतैव गृह्यत इति भावः ।

अथैवं "ज्ञानस्यैवे" त्यवधारणपरत्वादरो व्यर्थः, मनः प्रभृतिनिष्ठज्ञानकरणतायाः परामर्शादिनिष्ठकरणतातो भिन्नतया तत्र ज्ञानवृत्तित्वस्य बाधेन प्रमाकरणतापरत्वभ्रमनिराससम्भवादिति चेत्सत्यम्, सावधारणमित्यस्य अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन स्वार्थसम्बन्धपरमित्यर्थः, "तच्च न ज्ञानत्वनियत" मित्यस्य तत्त्वं च न ज्ञानवृत्तित्वव्याप्यमित्यर्थ इति न दोषः ।

[दी] ज्ञानपदेनोत्सर्गतो ज्ञप्तिरेवोपस्थाप्यते । तद्वति

[ग] एतेन ज्ञानप्रामाण्यपदस्य ज्ञानस्यैव यत्प्रामाण्यमित्यर्थपरत्वनिर्णायकाभावान्नोक्तभ्रमनिरासस्सम्भवः, नह्यवच्छेदकावच्छेदेनान्वयपरतावदेतादृशार्थपरताया अपि औत्सर्गिकत्वमित्यपि परास्तम् ।

यत्तु प्रमात्वप्रमाकरणत्वयोः प्रामाण्यपदार्थत्वव्युत्पादनं तेन रूपेण पक्षत्वमिति प्रदर्शनाय, "तादृशज्ञानकरणत्वस्य निरासाये"ति तस्य व्यावर्तनायेत्यर्थः, तथा च ज्ञानमात्रवृत्तिप्रामाण्यपदार्थत्वेन ज्ञानान्यवृत्तितानवच्छेदकप्रामाण्यपदार्थतावच्छेदकवत्त्वेन पक्षत्वात् प्रमाकरणत्वत्वरूपप्रामाण्यपदार्थतावच्छेदकस्य च मनः प्रभृतिवृत्तितावच्छेदकत्वात् न प्रमाकरणत्वस्य पक्षान्तर्भाव इति नांशतो बाधादिरिति व्याख्यानम्; तन्न, तथा सति ज्ञानपदस्य करणव्युत्पत्त्या ज्ञानजनकार्थकत्वात्तत्समभिव्याहारेणापि न भ्रमनिरास इत्याशङ्काया असम्भवेन ज्ञानपदस्य ज्ञप्तावेव भूरिप्रयोगदर्शनान्न ज्ञानकरणत्वपरत्वशङ्केत्यर्थपराया ज्ञानपदेनेत्याद्यग्रिमफक्किकाया अवतारासम्भवात् । ज्ञानपदार्थत्वेन ज्ञाननिवेशे प्रयोजनाभावाज्ज्ञानकरणरूपज्ञानपदार्थमात्रवृत्तितायाः प्रमाकरणत्वे सत्त्वेऽपि अंशतो बाधाशङ्कानवकाशेन तादृशफक्किकाया अवतारयितुमशक्यत्वात् । ज्ञानपदार्थत्वेन ज्ञाननिवेशे ज्ञप्तेरेवौत्सर्गिकज्ञानपदाधीनोपस्थितिविषयत्वेऽपि ज्ञानकरणस्य ज्ञानपदार्थतानपायेन अंशतो बाधवारणासम्भवेन ज्ञानपदेनेत्यादेर्दुस्सङ्गततापत्तेश्चेति ।

विशिष्य तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य पक्षत्वे ज्ञानत्वनियतत्वस्य पक्षतावच्छेदकानुप्रवेशो व्यर्थ इत्याशङ्कां निराकर्तुमभिमतार्थतात्पर्यनिश्चयार्थमेव ज्ञानत्वनियतत्वांशोपादानम्, न तु तदपि पक्षतावच्छेदकघटकमित्याशयेनाह (तद्वतीति) प्रवर्तकज्ञानविषयप्रमात्वात्मकप्रामाण्यपदार्थमधिकृत्य विचारादेव प्रमाजनकत्वपरताभ्रमो न सम्भवतीत्यालोच्य

[दी] तत्प्रकारकज्ञानत्वं तु फलितार्थः । तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य तत्तदर्थभेदेन भिन्नत्वात् कस्यापि प्रामाण्यस्य च यावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वाभावात् तत्तज्ज्ञानप्रामाण्यं तत्तज्ज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यम् न वेति लाभार्थं तत्तज्ज्ञानपरं ज्ञानपदमिति तु तत्वम् । यत्तु मिश्रादिमते अगृहीतज्ञानप्रामण्यविशेषे बाधवारणाय ज्ञानपदं,

---

[ग] ज्ञानपदोपादाने प्रयोजनान्तरमाह (तद्वतीति) तत्तदर्थभेदेन—प्रकारीभूतघटत्वपटत्वादिभेदेन (तत्तज्ज्ञानेति) यद्धर्मप्रकारकज्ञानप्रामाण्यं यदा पक्षस्तदा तद्धर्मप्रकारकज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यत्वमेव साध्यम्-न तु सामान्यतो ज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यत्वम् । तद्धर्मप्रकारकज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यं नवेति लाभायेत्यर्थः । तत्तज्ज्ञानपरम्—विशिष्य साध्यघटकघटत्वादिप्रकारकज्ञानपरम् । तादृशज्ञानस्य च न पक्षतावच्छेदकान्तर्भावः, प्रामाण्यपदेन घटत्ववतीत्यादेः विशेषरूपेणैवोपस्थित्याऽव्यावर्तकत्वात्, अपि तु तादृप्येणैव घटत्ववतीत्यादिकं घटत्वादिप्रकारकज्ञानघटितसाध्यसाधने पक्ष इत्यवधेयम् ।

मिश्रोक्तज्ञानपदव्यावृत्तिमुपन्यस्य दूषयति (यत्त्वित्यादिना) मिश्रादीत्यादिना भट्टपरिग्रहः (अगृहीतेति) निर्वाच्ययाऽनुव्यवसायसामग्र्या अगृहीतं यद्धर्मप्रकारकज्ञानसामान्यं तद्धर्मवति तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वरूपप्रामाण्य इत्यर्थः (बाधवारणायेति) बाधस्साध्यसत्त्वानिर्वाहः—तत्प्रामाण्याश्रयग्राहकवक्ष्यमाणसामग्र्या एवाप्रसिद्ध्या प्रसक्तः, तद्वारणायेत्यर्थः । गुरुमते ज्ञानमात्रस्यैव तथाविधस्वप्रकाशसामग्रीग्राह्यतया नैतादृशो धर्मः प्रसिद्ध्यति यद्धर्मप्रकारकं ज्ञानं तादृशसामग्र्या न गृह्यत इति तन्मतमुपेक्षितम् । न चाप्रामण्यग्राहकसामग्रीकाल एव यद्धर्मप्रकारकग्रहसामग्री नान्यदा, स एव तादृशो धर्मः, अप्रामाण्यग्राहकत्वस्य तादृशसामग्रीविशेषणत्वादिति वाच्यम्, तद्धर्मघटिताप्रामाण्यग्रहस्य तत्प्रकार

[दीं] कर्मणि ल्युटा ज्ञानस्य प्रामाण्यमिति विषयत्वार्थकषष्ठया वा ज्ञायमानपरमिति–तन्न ,

---

[ग] कज्ञानानुत्तरमसम्भवेन अप्रामाण्यग्रहसम्पादकतज्ज्ञानसामग्र्या एव तदप्रामाण्याग्राहिकायास्तज्ज्ञानग्राहकसामग्र्याः प्रसिद्धेः, वर्तमानज्ञानग्राहकसामग्र्या ज्ञाने गृह्यमाणे यथा ज्ञानत्वधर्मिविषयकत्वादेर्विपरीतं न गृह्यते, तथा सविषयकत्वसप्रकारकत्वादेरपीति सर्वमतसिद्धम् । तादृशी च सामग्री मिश्रादिमते यथाऽनुव्यवसायसामग्री, तथा गुरुमते तत्स्थानाभिषिक्ता व्यवसायसामग्री । ततः स्वप्रकाशात्मकतदङ्कुरत्वादिप्रकारकज्ञानसामग्रीकाले न तत्र निष्प्रकारकत्वभ्रमसामग्रीसम्भव इति न सप्रकारकत्वग्रहविरोधिदोषघटितनिष्प्रकारकत्वभ्रमसामग्रीसमवहितस्वप्रकाशात्मकतज्ज्ञानसामग्र्यास्तादृशज्ञानप्रामाण्यविरोधिग्राहकत्वोक्तिसम्भवः । अन्यथा तेषां निर्विषयकत्वभ्रमसामग्रीकाले विषयोपरागासम्भवेन स्वप्रकाशात्मकज्ञानसामग्री विषयानुपरक्तमपि ज्ञानं गृह्णातीति स्वाकारापत्तेः ॥

यद्यपि तदङ्कुरप्रकारकज्ञानमन्तरेणापि जातायां धर्म्यगृहीतासंसर्गकतदङ्कुरविशेष्यकज्ञानात्मकतदङ्कुरभ्रमजन्यतदङ्कुरप्रकारकविसंवादीच्छायां गृहीतस्यतदङ्कुराभाववति तदङ्कुरप्रकारकत्वस्योपस्थित्या तदङ्कुरप्रकारकज्ञानसामग्रीदशायां नियमत उपस्थितनादृशधर्मसाकांक्षतादृशज्ञानरूपधर्मिज्ञानरूपाऽप्रामाण्यभ्रमसामग्रीसम्भवः , तथापि तादृशाप्रामाण्यभ्रमस्य ग्राह्याभावानवगाहितया प्रामाण्यग्रहाप्रतिबन्धकत्वेन तत्सामग्र्या अपि न प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकत्वम् । पूर्वं तादृशाप्रामाण्यावच्छेदेन ज्ञाने प्रामाण्यविरहग्रहोपगमने तत्प्रतिबन्धकत्वोपपादने च तादृशाप्रामाण्यग्रहस्य प्रामाण्यविषयकतया तत्सामग्रीग्राह्यतयैव तत्प्रामाण्ये साध्यसत्त्वनिर्वाह इति सर्वं समञ्जसम् ॥

ज्ञानपदोपादानेऽपि कथं तज्ज्ञानप्रामाण्यव्यावृत्तिरित्यपेक्षायामाह (कर्मणि ल्युटेति) " कृत्यल्युटो बहुलं " मिति सूत्रानुशिष्टेनेत्यादिः । (ज्ञायमानपरमिति) निर्वाच्यसामग्रीजन्यज्ञानविषयार्थमित्यर्थः ॥

[दी] तादृशज्ञानप्रामाण्यत्वेन रूपेण ज्ञानाज्ञानयोर्बाधबुद्ध्यसम्भवात् । विधौ सिद्धसाधनस्य

[ग] एतदपि न पक्षतावच्छेदकम्, प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वे प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयतायाश्च क्वचिदपि प्रामाण्येऽसत्त्वात् घटत्ववति घटत्वप्रकारकताश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रह विषयत्वादेश्चांशतो बाधेन विशिष्य तत्तद्धर्मघटितप्रामाण्यानां पक्षत्वस्योपगन्तव्यतयाऽव्यावर्तकत्वात्, किन्तु विशिष्य ज्ञायमानप्रामाण्यमेव पक्षो नोक्तप्रामाण्यमिति सूचनाय ज्ञानपदमिति ध्येयम् ।

तादृशज्ञानप्रामाण्यत्वेन—तदङ्कुरत्वादिमति तदङ्कुरत्वादिप्रकारकज्ञानत्वत्वेन प्रकारेण । (ज्ञानाज्ञानयोरिति) ज्ञाने तादृशसामग्र्या एव ज्ञानत्वतत्प्रकारकत्वयोर्वैशिष्ट्यादिघटकतया ज्ञानग्राहकत्वेन प्रामाण्याग्राहकतया ज्ञानग्राहकतया च भट्टमतासिद्धभिन्नसामग्रीत्वेन च तामादायैव साध्यसत्त्वोपपत्तेः, अज्ञाने च पक्षतावच्छेदकतादृशप्रामाण्यत्वेन साध्यघटकं यत्प्रामाण्यं तदाश्रयज्ञानविषयत्वस्य तद्विशेष्यतया साध्यघटिकीभूते ग्रहे अभावग्रहासम्भवादित्यर्थः ।

न च तत्र तदभावग्रहासम्भवेन तदंशे तद्वत्त्वघटितविशिष्टसाध्यज्ञानप्रतिबन्धासम्भवेऽपि तद्घटितविशिष्टसाध्यविषयिण्या वाद्युद्देश्यानुमितेर्भ्रमत्वं दुर्वारमेवेति वादिनिग्रहप्रसङ्ग इति वाच्यम्, मध्यस्थादेरपि तादृशप्रामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षाज्ञानेन तदवच्छिन्न उक्तसाध्यस्यानुमित्यावगाहनासम्भवात् प्रतिवादिना तदुद्भावनासम्भवाच्च ।

प्रामाण्यपदार्थस्य दर्शितरीत्या ज्ञानत्वघटिततया इच्छावृत्तेर्घटत्ववति घटत्वादिप्रकारकत्वादेरिच्छादिग्राहकाग्राह्यत्वात् बाधवारकतया ज्ञानपदसार्थक्यसम्पादनं मिश्राणामतितुच्छमिति तन्नोपन्यस्तम् ॥

(विधाविति) मीमांसकैस्साध्य इति शेषः । (सिद्धसाधनस्येति)

[दी] निषेधे बाधस्याप्रसिद्धेर्वा वारणाय " यावदिति " फलतोग्रह-विशेषणम् । तथा च तादृशग्रहत्वव्यापकविषयितात्प्रतियोगित्वमर्थः ।

[ग] प्रामाण्यानुमितिसामग्रीमादायेत्यादिः । " निषेधे "–नैयायिके-स्साध्ये, तादृशसामग्रीग्राह्यत्वमादायैव बाधस्य वारणायेत्यन्वयः । घटज्ञानं प्रमा सर्वमभिधेयमित्यादिज्ञानविषयत्वस्य केवलान्वयित्वेन यावत्त्वाघटितसा-ध्याप्रसिद्धावप्यभावसाधने पक्षे प्रतियोगिमत्त्वमेव बाध इत्याशयेनेदं (अ-प्रसिद्धेर्वेति) समुच्चये वाकारः । उक्तबाधपक्षेऽपि साध्याप्रसिद्धिसत्त्वेन पर-स्परव्यवच्छेदरूपविकल्पासम्भवात् ।

अथवा उक्तमीमांसकसाध्य पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसाधनेनापि नैयायिकस्य कृतकृत्यतया तत्साधनाभिप्रायेण " बाधस्ये " त्युक्तम् । त-दभावसाधनाभिप्रायेण " अप्रसिद्धेर्वे " ति । प्रसिद्धसाध्यक एव बाध इ-त्याशयेन वाकारसङ्गतिः । अन्यथा अप्रसिद्धिर्बाधश्च द्वयं द्वितीयपक्षे दूष-णमवगन्तव्यम् ॥

ननु सामग्र्यां यावत्त्वविशेषणमयुक्तम, यावत्सामग्रीजन्यग्रहाप्रसिद्धेः, न हि सर्वाभिर्ज्ञानसामग्रीभिः किमपि ज्ञानं जन्यते ? यदि च यावतीस्सा-मग्रीः प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तत्तज्जन्यग्रहविषयत्वं साध्यते तदा तदन्तर्गता-नुमितिसामग्र्यादिजन्यत्वसाधने सिद्धसाधनादिकमेव दुवारम् , अनुव्यव-सायादिसामग्रीणां ताद्रूप्येण प्रवेशे मतत्रयसाधारण्यानिर्वाहः , तादृशसा-मग्रीत्वव्यापकस्वग्राहकताकत्वनिवेशे नायं दोष इति चेत्? तथापि ज्ञानग्राह-कताव्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तौ सामग्रीत्वनिवेशवैयर्थ्यमित्यत आह (विशेष-णमिति) स्वाश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयत्वं साध्यमिति फलितम् । व्यापकतारूपयावदर्थमन्तर्भाव्य निष्कर्षमाह (तादृशेति) तत्तद्धर्मप्रकारक-ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्येत्यर्थः । तादृशज्ञानग्रहस्यैव तज्जनकसामग्रीजन्यग्रह-त्वेनोपादानेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ॥

यद्यपि नैयायिकमतेऽपि प्रामाण्यविषयताया घटत्वप्रकारकत्वविषयता-त्वादिनाऽनुव्यवसायादिसामग्रीजन्यग्रहत्वव्यापकत्वात्सिद्धसाधनम् , घटत्व-वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयतात्वेन व्या-

[दी] तादृशज्ञानप्रामाण्यत्वेन रूपेण ज्ञानाज्ञानयोर्बाधबुद्ध्यसम्भवात् । विधौ सिद्धसाधनस्य

[ग] एतदपि न पक्षतावच्छेदकम्, प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वे प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयतायाश्च कचिदपि प्रामाण्येऽसत्त्वात् घटत्ववति घटत्वप्रकारकताश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रह विषयत्वादेश्चांशतो बाधेन विशिष्य तत्तद्धर्मघटितप्रामाण्यानां पक्षत्वस्योपगन्तव्यतयाऽव्यावर्तकत्वात्, किन्तु विशिष्य ज्ञायमानप्रामाण्यमेव पक्षो नोक्तप्रामाण्यमिति सूचनाय ज्ञानपदमिति ध्येयम् ।

तादृशज्ञानप्रामाण्यत्वेन—तदङ्कुरत्वादिमति तदङ्कुरत्वादिप्रकारकज्ञानत्वत्वेन प्रकारेण । (ज्ञानाज्ञानयोरिति) ज्ञाने तादृशसामग्र्या एव ज्ञानत्वतत्प्रकारकत्वयोर्वैशिष्ट्यादिघटकतया ज्ञानग्राहकत्वेन प्रामाण्यग्राहकतया ज्ञानग्राहकतया च भट्टमतासिद्धभिन्नसामग्रीत्वेन च तामादायैव साध्यसत्त्वोपपत्तेः, अज्ञाने च पक्षतावच्छेदकतादृशप्रामाण्यत्वेन साध्यघटकं यत्प्रामाण्यं तदाश्रयज्ञानविषयत्वस्य तद्विशेष्यतया साध्यघटिकीभूते ग्रहे अभावग्रहासम्भवादित्यर्थः ।

न च तत्र तदभावग्रहासम्भवेन तदंशे तद्वत्त्वघटितविशिष्टसाध्यज्ञानप्रतिबन्धासम्भवेऽपि तद्घटितविशिष्टसाध्यविषयिण्या वाद्युद्देश्यानुमितेर्भ्रमत्वं दुर्वारमेवेति वादिनिग्रहप्रसङ्ग इति वाच्यम्, मध्यस्थादेरपि तादृशप्रामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षाज्ञानेन तदवच्छिन्न उक्तसाध्यस्यानुमित्यावगाहनासम्भवात् प्रतिवादिना तदुद्भावनासम्भवाच्च ।

प्रामाण्यपदार्थस्य दर्शितरीत्या ज्ञानत्वघटिततया इच्छावृत्तेर्घटत्ववति घटत्वादिप्रकारकत्वादेरिच्छादिग्राहकाग्राह्यत्वात् बाधवारकतया ज्ञानपदसार्थक्यसम्पादनं मिश्राणामतितुच्छमिति तन्नोपन्यस्तम् ॥

(विधाविति) मीमांसकैस्साध्य इति शेषः । (सिद्धसाधनस्येति)

[दी] निषेधे बाधस्याप्रसिद्धेर्वा वारणाय " यावदिति " फलतोग्रह-विशेषणम् । तथा च तादृशग्रहत्वव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वमर्थः ।

[ग] प्रामाण्यानुमितिसामग्रीमादायेत्यादिः । " निषेधे "–नैयायिकैस्साध्ये, तादृशसामग्रीग्राह्यत्वमादायैव बाधस्य वारणायेत्यन्वयः । घटज्ञानं प्रमा सर्वमभिधेयमित्यादिज्ञानविषयत्वस्य केवलान्वयित्वेन यावत्त्वाघटितसाध्याप्रसिद्धावप्यभावसाधने पक्षे प्रतियोगिमत्त्वमेव बाध इत्याशयेनेदं (अप्रसिद्धेर्वेति) समुच्चये वाकारः । उक्तबाधपक्षेऽपि साध्याप्रसिद्धिसत्त्वेन परस्परव्यवच्छेदरूपविकल्पासम्भवात् ।

अथवा उक्तमीमांसकसाध्य पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसाधनेनापि नैयायिकस्य कृतकृत्यनया तत्साधनाभिप्रायेण " बाधस्ये " त्युक्तम् । तदभावसाधनाभिप्रायेण " अप्रसिद्धेर्वे " ति । प्रसिद्धसाध्यक एव बाध इत्याशयेन वाकारसङ्गतिः । अन्यथा अप्रसिद्धिर्बाधश्च द्वयं द्वितीयपक्षे दूषणमवगन्तव्यम् ॥

ननु सामग्र्यां यावत्त्वविशेषणमयुक्तम, यावत्सामग्रीजन्यग्रहाप्रसिद्धेः, न हि सर्वाभिर्ज्ञानसामग्रीभिः किमपि ज्ञानं जन्यते ! यदि च यावतीस्सामग्रीः प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तत्तज्जन्यग्रहविषयत्वं साध्यते तदा तदन्तर्गतानुमितिसामग्र्यादिजन्यत्वसाधने सिद्धसाधनादिकमेव दुवारम् , अनुव्यवसायादिसामग्रीणां तद्रूप्येण प्रवेशे मतत्रयसाधारण्यानिर्वाहः , तादृशसामग्रीत्वव्यापकस्वग्राहकताकत्वनिवेशे नायं दोष इति चेत्? तथापि ज्ञानग्राहकताव्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तौ सामग्रीत्वनिवेशवैयर्थ्यमित्यत आह (विशेषणमिति) स्वाश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयत्वं साध्यमिति फलितम् । व्यापकतारूपयावदर्थमन्तर्भाव्य निष्कर्षमाह (तादृशेति) तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानग्राहकसामग्रीजन्येत्यर्थः । तादृशज्ञानग्रहस्यैव तज्जनकसामग्रीजन्यग्रहत्वेनोपादानेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ॥

यद्यपि नैयायिकमतेऽपि प्रामाण्यविषयताया घटत्वप्रकारकत्वविषयतात्वादिनाऽनुव्यवसायादिसामग्रीजन्यग्रहत्वव्यापकत्वात्सिद्धसाधनम् , घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयतात्वेन व्या-

षकत्वविवक्षा च न्यायमते साध्यप्रसिद्ध्या न सम्भवति । न च विशिष्ट-प्रामाण्ये तादृशग्रहनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकविषयितानिरूपकत्वपर्याप्ते-स्साध्यतया नानुपपत्तिरिति वाच्यम् . तत्तज्ज्ञानव्यक्तिविषयिनावच्छिन्नप्रामा-ण्यविषयितायास्तत्तज्ज्ञानरूपाश्रयभेदेन भिन्नतया चालिनीन्यायेन तादृश-ग्रहनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तदनवच्छेदकप्रामाण्यविषयित्वा-प्रसिद्धेः ।

यत्तु विषयितानिष्ठतादृशग्रहत्वव्यापकतायां निरूपितत्वसम्बन्धेन घ-टत्ववति घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टसामान्याभावो न निरुक्तग्रह इति परमते तथाविधप्रामाण्ये तथाविधव्यापकतावच्छेदकत्वमक्षतमेवेति न बाधः, न्या-यमते च केवलघटत्वप्रकारकत्वत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया विशिष्ट-प्रामाण्यनिरूपितत्वविरहात्तादृशविषयिताशालिन्यपि अनुव्यवसाये निरूपि-तत्वसम्बन्धेन विशिष्टप्रामाण्यावच्छिन्नविषयिताविरहस्य अक्षततया विशि-ष्टप्रामाण्ये न तादृशानुव्यवसायनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति न सिद्धसाधनम् ! घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादीनां तत्तद्घटविशेष्यकत्वाव-च्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वादिरूपाणां विशेष्यभेदेन भिन्नतया प्रत्येकं घट-त्वादिप्रकारकघटादिज्ञानग्रहत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां निरूपित-त्वसम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि विशिष्य तत्तद्घटादिव्यक्तिविशेष्यकत्वघटितप्रा-माण्ये तत्तद्व्यक्तिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानग्रहत्वघटितसाध्यस्य साधनी-यतया न बाध इति—

तदपि न—गुरुमते व्यवसायरूपग्रहग्रहे विशिष्टप्रामाण्यनिरूपिताधि-करणतासत्त्वेनैव तस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन व्यवसायवृत्त्यभावप्रतियोगिता-यामनवच्छेदकत्वाद्व्यवसाये प्रामाण्यविषयित्वासिद्धेः । तादृशग्रहनिष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहरूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्य केवलघटत्व-प्रकारकत्वादौ सत्त्वेनाप्यवच्छिन्नत्वान्तविशिष्टे-घटत्वादिप्रकारकत्वे पक्षे त-त्साधने सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वाच्च, विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् ।

न च विशेषणान्तर्भावेन विशेष्ये अवच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहसिद्धेरु-क्ततया न सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, अनुमानात्पक्षतावच्छेदकविशेष-

[दी] ज्ञानग्राहकात्मादिजन्ययावद्ग्रहविषयत्वस्याप्रसिद्धेस्सामग्रीति ।

[ग] णांशे साध्यवत्त्वज्ञानासम्भवेन तदन्तर्भावेन च पक्षे साध्यवत्त्वसिद्धेरुद्देश्यत्वासम्भवात् ।

न च तादृशविशेषणावच्छेदेन विशेष्ये साध्यवत्त्वसिद्धेरुद्देश्यतामुपगम्य सिद्धसाधनपरिहारसम्भवः, विशेष्यनिष्ठे अवच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहवत्त्वे तन्निष्ठस्य घटत्वप्रकारकत्वादेरिवानवच्छिन्नत्वान्त विशेषणस्यापि अवच्छेदकताया न्यायमतसिद्धत्वात्तादृशधर्मस्य विशेष्यविशेषणसमुदायनिष्ठावच्छेदकतापर्याप्तेरनवच्छेदकत्वात्समुदायनिष्ठावच्छेदकतापर्याप्त्यभाववत्त्वस्य परोद्देश्यसिद्धिकस्यैवावच्छेदकताया एकदेशात्मकविशेषणेऽसम्भवादिति ।

एतेन प्रामाण्यनिरूपितत्वविशिष्टविषयितात्वं पक्षीकृत्य तादृशग्रहत्वव्यापकतावच्छेदकत्वकोटिका–विप्रतिपत्तिः, तादृशग्रहत्वव्यापकतावच्छेदकघटत्वादिमद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वनिरूपितत्वविशिष्टविषयितात्वघटत्वादिविषयितात्वान्यतररूपवद्विषयितात्वकोटिकविप्रतिपत्तिरपि वा न साधीयसीति फलितम् ।

तथापि तादृशग्रहनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नं पक्षीकृत्यैव विशिष्टप्रामाण्यविषयितात्वावच्छिन्नत्वकोटिकविप्रतिपत्तौ तात्पर्यान्न कश्चिद्दोषः (ज्ञानग्राहकेति) घटत्वादिप्रकारकज्ञानग्राहकेत्यर्थः (आत्मादीनि)

यद्यप्यात्मनोऽप्रामाण्यग्रहजनकतया अप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणेन व्यावृत्तेरिदमसङ्गतम्, तथाप्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा शरीरविशेषादेरपि विवक्षणीयतया न दोषः ।

अथ वा स्वयमप्रामाण्याग्राहकपदस्य प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च यद्भट्टमतसिद्धं तदन्यार्थकत्वेन व्याख्येयतया आत्मनः प्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च भट्टमतसिद्धतया तद्विशेषणेन न व्यावृत्तिरिति यथा श्रुतमेव साधु (अप्रसिद्धेरिति) घटत्वादिप्रकारकग्रहस्यापि घटत्वादिप्रकारकज्ञानग्राहकजन्ययावद्ग्रहान्तर्गततया गुरुमतातिरिक्तमते तादृशयावद्ग्राह्यत्वाप्रसिद्धेरिति भावः । ज्ञानत्वविशिष्टविषयकयावद्ग्रहोपादानेन ज्ञानत्वे प्रसिद्ध्युपपादनेऽपि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादौ बाधवारणमशक्यमेवेति बोद्धव्यम् । (सामग्रीतीति)

यद्यपि सामग्रीपदस्य यावत्कारणपरतया घटत्वादिप्रकारकज्ञानग्राहकयावत्कारणजन्यग्रहघटितसाध्यं पर्यवसितम्, तथा चाप्रसिद्धिः, कस्याप्यनुव्यवसायादेर्घटत्वादिप्रकारकव्यवसायग्राहकतत्तद्व्यवसायतत्तन्मनोयोगादिरूपनानाकारणव्यक्तिघटितसमुदायजन्यत्वासम्भवात्; सामग्रीपदेन प्रागभावमात्रोपादाने गुरुमिश्रयोर्मते ज्ञाततालिङ्गकानुमितेः शशविषाणायमानतया व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहस्यैव प्राभाकरादिमते ज्ञाततालिङ्गकानुमितित्वेन भट्टाभिमानविषयतया तत्प्रागभावस्य ज्ञानग्राहकतया भट्टाभिमतत्वमिति व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहस्य निर्वाच्यसाध्यघटकत्वानुपपत्तेः; न च व्यवसायादिप्रागभावे ज्ञाततालिङ्गकानुमितिप्रागभावत्वेन भट्टाभिमाने तत्र प्रामाण्यग्राहकत्वमपि तदभिमतमिति प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च यद्भट्टाभिमतं तदन्यत्वं तत्राक्षतमेवेति तज्जन्यग्रहस्यापि प्राभाकरादीनां साध्यघटकतेति वाच्यम्. ज्ञाततालिङ्गकानुमितिप्रागभावत्वेन प्रामाण्यग्राहकत्वाभिमानविषयस्यापि व्यवसायादिप्रागभावत्वेन तेषां प्रामाण्याग्राहकत्वाभिमानविषयतया व्यवसायादिप्रागभावस्य साध्यघटकभेदप्रतियोगित्वात्; यदि चैकरूपेण तदभ्युपगमोऽवश्यं विवक्षणीयः—अन्यथा कारणसमुदायरूपसामग्रीनिवेशे व्यवसायादिसामग्र्यां ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्रीत्वेन ज्ञानग्राहकतया व्यवसायादिसामग्रीत्वेन प्रामाण्याग्राहकतया भट्टाभिमतत्वात् तस्यास्साध्यघटकत्वानुपपत्तेः, तथा च प्रागभावमात्रनिवेशेऽपि न दोष इति विभाव्यते तथाप्यग्रे ओदनकामकार्यताज्ञानविषयः पाक इत्यादिवाक्यतः शाब्दबोधस्य गुरुमते शब्दानुपस्थाप्यौदनसाधनताज्ञानविषयत्वरूपयोग्यताविषयकस्य सामग्र्याः शब्दाजन्यतादृशयोग्यताज्ञानघटिततया ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धत्वसम्पादनं दीधितिकृतां प्रागभावमात्रोपादाने विरुद्ध्येत, तादृशशाब्दबोधस्य भट्टमतेऽपि कार्यताज्ञानविषयकतया तत्प्रागभावमात्रस्य ज्ञानग्राहकतया भट्टमतसिद्धत्वात् कथञ्चिदपि तद्भिन्नत्वानुपपत्तेः;

तथापि स्वाश्रयविषयकग्रहोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रयोज्योत्पत्तिकयावद्ग्रहविषयत्वरूपसाध्यविवक्षया नानुपपत्तिः । तत्तद्व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहोत्पादप्रयोजकतावच्छेदकतत्तद्व्यक्त्युपधायककारणस्तोम-

[दी] ज्ञानव्यक्तिभेदानामुपादानात्तत्र—ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वस्य विवक्षणाद्वा ज्ञानत्वे विधिप्रसिद्धिः ।

[ग] निष्ठसमुदायत्वावच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिसामग्रीप्रयोज्योत्पत्तिकत्वस्य ज्ञानग्रहात्मकतत्तद्व्यवसायादिष्वेव तत्तन्मते यथायथं प्रसिद्धेः ।

ननु घटत्वादिप्रकारकघटादिज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यानां यावतां तादृशग्रहाणां विषयत्वं न तावत्तादृशज्ञाने सर्वमतसिद्धम्। तादृशैकज्ञानव्यक्तिग्रहे तादृशापरज्ञानव्यक्तेरविषयत्वात्; नापि ज्ञानत्वे, घटत्वप्रकारकत्वमात्रेण तादृशज्ञानग्रहे नैयायिकादिनये ज्ञानत्वाभानादित्याशङ्कां परिहरति (ज्ञानव्यक्तीति) तत्तद्व्यक्तित्वेन घटादिज्ञानव्यक्तीनां साध्येऽन्तर्भावनीयत्वादित्यर्थः । तत्र—तत्तज्ज्ञानव्यक्तौ (विधिप्रसिद्धिरिति) तत्तज्ज्ञानव्यक्तिग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयत्वरूपविधिकोटिप्रसिद्धिरित्यग्रिमेणान्वयः । ग्राह्यज्ञानानां घटत्वादिप्रकारकघटादिज्ञानत्वेन निवेशोऽपि ज्ञानत्वे तत्प्रसिद्धिमुपपादयति । (ज्ञानत्वविशिष्टेति) ज्ञानग्राहकेत्यनेन ज्ञानत्वविशिष्टस्वाश्रयविषयकज्ञानजनकसामग्रीविवक्षणाद्वेत्यर्थः । (ज्ञानत्व इति) केवलघटत्वादिप्रकारकत्वेन ज्ञानग्रहस्य ज्ञानत्वविशिष्टाविषयकत्वेन व्यावर्तनादिति भावः ।

यद्यपि प्रामाण्याग्राहकत्वेनेत्यादिविवक्षणे तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वाग्राहकत्वमेव तत्र निवेश्यम्, अन्यथा ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकसामग्र्युपादानेऽपि तद्वति तत्प्रकारकगुणाभिन्नं ज्ञानमित्यादिशाब्दसामग्र्या तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपप्रामाण्यग्रहेण बाधस्य दुर्वारत्वात्; तथा च ज्ञानग्राहकपदेन ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वपर्यन्ताविवक्षणेऽपि ज्ञानत्वे प्रसिद्धिसम्भवः; तथापि यथा श्रुताभिप्रायेणेदम् । अन्यथा शाब्दबोधादिसामग्रीविशेषैः प्रामाण्यग्रहेण बाधप्रसङ्गस्य वारणाय तादृशसामग्रीव्यावर्तककथितविशेषणोपादाने तावतैव घटत्वादिरूपघटकतत्प्रामाण्यघटकप्रकारकत्वत्वेन ज्ञानग्रहविषयकग्रहवारणे विना प्रयासं घटत्वादौ विधिप्रसिद्धिसम्भवात् ज्ञानत्वे तत्प्रसिद्धिसम्पादकप्रयासवैफल्यादिति नानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वत्वेन पक्षत्वं न विचारसहम्, ज्ञानत्वत्वस्य स्वतोऽग्राह्यतया तादृशप्रामाण्यत्वविशिष्टस्य स्वतोग्राह्यत्वसाधने

[दी] इदं ज्ञानमप्रमेति ज्ञानग्राहकेण प्रामाण्याग्रहाद्बाधवारणाय (अप्रामाण्याग्राहकेति) अप्रामाण्यम्—प्रामाण्यविरोधि ।

[ग] बाधात्; अतस्तद्वति तत्प्रकारकत्वत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयम्, तथा च, तद्रूपावच्छिन्नाग्राहकत्वमेव प्रामाण्याग्राहकत्वेनेत्यत्र विवक्षणीयम्, एवञ्च ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वविवक्षयैव ज्ञानत्वे विधिकोटिप्रसिद्धिः ।

न च प्रामाण्यपदस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रार्थकत्वे यथाश्रुतपरित्यागाद्दोष, प्रामाण्यपदेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञानेतरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति तद्वति तत्प्रकारकज्ञाननिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपप्रकृत्यर्थतावच्छेदकबोधनादिति वाच्यम्, अगत्या यथाश्रुतार्थपरित्यागात् । "प्रामाण्याग्राहकत्वेने" त्यत्र च ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यग्राहकत्वं प्रतियोगितया विवक्षितमित्यत्रैव "ज्ञानत्वविशिष्टस्य विवक्षणादि" त्यस्य तात्पर्यमित्यप्याहुः ।

इतिज्ञानग्राहकेण—इत्याकारकज्ञानग्रहजनकसामग्र्या । अप्रामाण्यपदस्य भ्रमत्वार्थकत्वे प्रमात्वाभावग्राहकेण प्रमात्वाभावार्थकत्वे च भ्रमत्वग्राहकेण प्रामाण्याग्रहात् बाध इति तदुभयमनुगमयति (अप्रामाण्यमिति) प्रामाण्यविरोधित्वम्-तत्प्रामाण्यावच्छेदकावच्छेदेन तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वम् । घटत्वादिना घटपटादिविषयकज्ञाने घटपटादिरूपांशभेदेन घटत्वादिप्रमात्वतदभावादिसत्वात्तदभावादीनामपि तद्विरोधित्वानुपपत्तिरित्यंशैक्योपादानम् । व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे ज्ञानत्वादेः प्रामाण्यविरोधितावारणाय प्रमात्वावच्छेदकानवच्छिन्नत्वाऽवच्छिन्नत्वोभयाभाववत्प्रमानिष्ठाधिकरणताकान्यत्वं प्रमात्वविरोधित्वं वक्तव्यम् ।

यत्तु प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकीभूतग्रहविषयत्वं तद्विरोधित्वम्, भ्रमत्वघटत्वादिग्रहस्य प्रमात्वग्रहे ग्राह्याभावावच्छेदकधर्मदर्शनादिविधया प्रतिबन्धकत्वात भ्रमत्वघटत्वादीनां प्रमात्वविरोधितेति । तदसत्, पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभावग्रहदशायां तद्धर्मज्ञानस्यापि प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतया तेषामपि प्रमात्वविरोधितया प्रामाण्यग्रहसामग्र्या विरोध्य-

ग्राहकत्वस्य दुर्घटत्वात् ।

न च भवन्मते ज्ञानत्वादिधर्माणां प्रामाण्याविरोधितया तदवच्छेदेन तद्वति तत्प्रकारकत्वाद्यभावग्रहदशायां विरोध्यग्राहिकया ज्ञानत्वादिग्राहकसामग्र्या प्रामाण्याग्रहात् बाधवारणमशक्यम् ; यदि च प्रामाण्यस्य लौकिकप्रत्यक्षमङ्गीकुर्वतां तदापि लौकिकप्रामाण्यभानमुपपद्यत एव , अवच्छेदकधर्मदर्शनादेर्लौकिकप्रत्यक्षाविरोधित्वात् , मिश्रातिरिक्तमीमांसकमते प्रामाण्यभानस्य लौकिकसन्निकर्षघटितसामग्र्यनधीनत्वेऽपि तादृशसामग्रीतुल्यप्रामाण्यभासकसामग्र्यधीनतद्भानस्य लौकिकभानतुल्यतया अवच्छेदकधर्मदर्शनाप्रतिबध्यत्वेन तन्मतेऽपि तथा प्रामाण्यभानोपपत्तिरित्युच्यते, तदा भ्रमत्वग्रहकालेऽपि अनुव्यवसायादेः प्रामाण्यावगाहित्वसम्भवात् तद्ग्राहकत्वनिवेशनमफलमिति वाच्यम् ;–भ्रमसामग्रीसत्त्वे भ्रमविषयनिष्ठासाधारणधर्मविशेषाणां लौकिकं ज्ञानमपि नोत्पद्यते, शङ्खः पीत इत्याद्यारोपदशायां श्वैत्याद्यग्रहात् , अतः प्रमायां प्रमात्वविरोधिभ्रमत्वाद्यारोपसामग्रीदशायां अनुव्यवसायादिना प्रमात्वग्रहासम्भवेन भ्रमत्वाद्यग्राहकत्वनिर्वेशस्यावश्यकत्वात् । अविरोधिज्ञानत्वादेश्च प्रमायामारोपसम्भवात् प्रमात्वाभावावच्छेदकतया गृहीततद्धर्मभानदशायामपि प्रमात्वलौकिकग्रहस्य श्वैत्याद्यभावावच्छेदकतया गृहीतशङ्खत्वादिग्रहदशायां श्वैत्यादिलौकिकग्रहवत्सम्भवात् ॥

अथ भ्रमत्वस्य परमतेऽप्यतीन्द्रियतया तस्यारोपे परमते गुरुत्वाद्यारोप इव न साक्षात्कारित्वग्रहः, योग्यपीतत्वाद्यारोप एव तद्ग्रहस्यानुभाविकत्वात् , तथा च तदारोपसामग्र्या न प्रमात्वलौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धः , यादृशदोषजन्यज्ञाने साक्षात्कारित्वग्रहः तद्घटितारोपसामग्र्या एव लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वादिति कथं भ्रमत्वारोपकाले प्रमात्वाग्रह इति चेन्न;– उक्तयुक्त्या भ्रमत्वारोपसामग्र्याः प्रमात्वलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वविरहेऽपि संशयजनकदोषस्येव विपर्ययजनकदोषस्य च साक्षात्कारित्वग्रहाप्रयोजकस्यापि प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतया भ्रमत्वारोपकाले प्रमात्वग्रहासम्भवात् ।

अस्तु वा भ्रमत्वग्राहकसामग्र्या अपि प्रमात्वग्राहकत्वम् , तथापि, प्रमात्वाभावप्रमात्वघटकतद्वद्विशेष्यकत्वाभावाद्यनुगमपर एव प्रकृतग्रन्थ इति नासङ्गतिः ।

[दी] घटत्वनिष्प्रकारकत्वादिघटितप्रामाण्यग्रहे तद्विरोधिनो घट—

वस्तुतस्तु तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपं भ्रमत्वं तदभावधर्मितावच्छेदककतत्प्रकारकाहार्यभ्रमे लौकिकप्रत्यक्षविषय इति ध्येयम् ।

यत्तु अप्रामाण्यारोपकालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदककप्रामाण्यभानसम्भवात् अत्राप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणानर्थक्यमिति देश्यम्, तन्न साधु पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्यैव पुरोवर्तिनि प्रवर्तकतया अस्यैव स्वतस्त्वपरतस्त्वविवादास्पदतया तद्विशेष्यकज्ञानप्रामाण्ये तद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वस्यैव परैस्साधनीयतया तत्सार्थक्यात् ।

न चैवं ज्ञाने साध्यप्रसिद्धिकथनं न सङ्गच्छते इति वाच्यम्? यथाश्रुतसाध्याभिप्रायेणापाततस्तत्कथनात् । उपदर्शितसाध्याभिप्रायेण प्रामाण्यघटकघटत्वादिकमुपेक्ष्य ज्ञानत्वपर्यन्तानुसरणात् ।

न चानुव्यवसायादेः पुरोवर्तिविशेष्यकत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य ज्ञानत्वावगाहित्वानियमात् न ज्ञानत्वेऽप्युक्तसाध्यप्रसिद्धिसम्भव इति वाच्यम्, तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्ने ज्ञानस्वैशिष्ट्यग्राहकसामग्र्या एव साध्येऽन्तर्भाव—नीयतया तादृशसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयताया ज्ञानत्वे सौलभ्यादित्यलमति विस्तरेण ।

"तदप्रामाण्याग्राहक" त्यत्र तत्पदप्रयोजनमाह (घटत्वेति) घटत्ववतीत्यादि प्रामाण्यग्राहकसामग्र्या घटादिरूपविषये तत्प्रामाण्यविरोधिघटत्वादेरवश्यं ग्रहात् सकलप्रामाण्यविरोध्यग्राहकत्वग्राहकसामग्र्या अप्रसिद्धेरित्यर्थः । अप्रामाण्यपदस्य यदि साक्षात्प्रमान्यत्वप्रतिबन्धकं यज्ज्ञानं तद्विषयार्थकतोपेयेत, उक्तयुक्त्या भ्रमत्वारोपसामग्र्या अनन्यलौकिकप्रत्यक्षाप्रतिबन्धेन भ्रमत्वापरिग्रहेऽपि क्षतिविरहात्, तदा घटत्वादिकमादाय दोषाप्रसक्तावपि इदं निष्प्रकारकमित्यादिज्ञानीयनिष्प्रकारत्वादिमतीत्यादिप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या निष्प्रकारकत्वादिग्राहकत्वस्यावश्यकत्वात् तादृशप्रामाण्यपक्षकस्थलेऽनुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्याशयेनाह (निष्प्रकारकत्वेति) प्रमात्वविरोधिज्ञानवृत्तिधर्मग्राहकत्वनिवेशे घटत्वादिग्राहकतामादाय दोषा-

[दी] त्वादेरवश्यं ग्रहात्तदिति लुप्तसप्तमीकम् । अप्रामाण्यग्रहः—इदं ज्ञानमप्रमेति व्यवहारजनको ग्रहः ।

[ग] नवकाशाद्वा निष्प्रकारकत्वाद्यनुसरणम् । घट इत्यादिज्ञाने निर्विशेषणघटत्वादिरूपप्रकारांशे निष्प्रकारकत्वसत्त्वात्तत्सम्बन्धावगाहिज्ञानप्रामाण्यविरोधिनस्तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वाभावस्य च ज्ञानेऽतिसुलभत्वात् ज्ञानवृत्तित्वविशेषणेन तद्वारणासम्भवात् । तस्या प्रामाण्यं तदप्रामाण्यमिति षष्ठ्यन्तार्थस्य प्रामाण्येनान्वयात् तदीयप्रामाण्यविरोधिपर्यवसितमिति मिश्रव्याख्यायां निष्प्रकारकत्वादेः सकलप्रामाण्यविरोधितया उक्तदोषोद्धारासम्भवात् सप्तमीसमासाभिप्रायेणाह (लुप्तसप्तमीकमिति)

ननु तदप्रामाण्याग्राहकपदस्य सप्तमीसमासेन तद्विशेष्यकाप्रामाण्यग्रहाजनकत्वमर्थः, एवञ्च घटत्वादिप्रकारकज्ञानग्राहकसामग्र्यास्तज्ज्ञानांशे प्रामाण्यघटकघटत्वादिग्राहकत्वाभावेनोक्तदोषवारणेऽपि अन्यथाख्यातिमनभ्युपगन्तुर्गुरोर्ज्ञानविशेष्यकाप्रामाण्यग्रहाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिर्दुर्वारैव, ज्ञानेऽप्रामाण्यासत्त्वेन तत्प्रकारकज्ञानस्यान्यथाख्यातित्वेन तेनाभ्युपगमासम्भवात्, अप्रामाण्यग्रहस्याप्रामाण्यावगाहित्वमात्रेण निवेशे ज्ञानेऽप्रामाण्यप्रकारकविसंवादीच्छाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिवारणे तु ज्ञानग्राहकसामग्र्यां तादृशेच्छाद्यजनकत्वस्याव्यावर्तकतया अप्रामाण्यभ्रमात्मकज्ञानग्राहकसामग्र्या प्रामाण्याग्रहेण बाधो दुर्वार इत्याशङ्क्याह (अप्रामाण्यग्रह इति) (व्यवहारजनक इति) तादृशशब्दप्रयोगजनक इत्यर्थः । प्रामाण्यविरोधिप्रकारतानिरूपिततज्ज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपक इति यावत् । गुरुमते भ्रमस्थले विभिन्नज्ञानगोचरयोरपि धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशेष्यभावोपगमात् न तन्मतसिद्धाप्रामाण्यभ्रमासंग्रहः ।

एतेन शब्दप्रयोगेऽर्थज्ञानकारणतायाः निर्युक्तिकत्वादयुक्तिकत्वेऽपि इदं ज्ञानमप्रमेति वाक्यस्यानुपूर्वीविशेषपुरस्कारेण निवेशेऽप्रमापदस्य शक्तिभ्रमेणाधुनिकसङ्केतेन वाप्रामाण्यप्रकारकबोधेऽपि हेतुतया प्रामाण्यग्रहस्यापि तादृशशब्दप्रयोगजनकतया प्रामाण्यग्राहकसामग्र्याः तादृशशब्दप्रयोगजनकग्रहाजनकत्वाप्रसिद्धेः अप्रमाशब्देन प्रमाविरोधित्वेन प्रमाभेदत्वेन च

[दी] स च मिश्रादिमते विशिष्टज्ञानम् । गुरूणान्ततस्वातन्त्र्येणाप्रामाण्योपस्थितौ धर्मिज्ञानम् । यत्र च तादृशग्रहादिः—कदापि न जातस्तत्राग्राहकान्तं नोपादेयम्

[ग] बोधनात् प्रमात्वाभावत्वभ्रमत्वत्वादिना बोधके तत्र ताद्रूप्येण भ्रमत्वादिग्रहहेतुतायाश्चासम्भवदुक्तिकत्वात् , तदंशे वस्तुगत्या प्रमात्वविरोधिधर्मप्रकारिका या प्रतीतिः तत्परशब्दजनकज्ञानत्वेन इदं ज्ञानं भ्रम इत्यादिज्ञान संग्रहस्य च तदंशे तत्प्रकारकत्वस्य गुरुमतसिद्धभ्रमत्वादिप्रकारकभ्रमसाधारणस्य दुर्वचतयाऽशक्यत्वात् । सुवचत्वेऽपि तेनैव रूपेणेदं भ्रम इत्यादिसकलज्ञानसंग्रहसम्भवे तद्रूपेण प्रतीतिमादाय तत्परवाक्यजनकत्वेन तादृशज्ञानसंग्रहस्य शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वाद्यथाश्रुतासङ्गतावपि न क्षतिः ।

केचित्तु व्यवहारजनक इत्यस्य प्रमात्वविरोधिप्रकारकत्वेन तज्ज्ञानविषयको योऽभिप्रायः तदधीनवाक्यजनक इत्यर्थः । अभिप्रायश्चेच्छात्मको व्यधिकरणप्रकारकोऽपि गुरूणामनुमतः। अर्थबोधेच्छापूर्वकवाक्ये वाक्यार्थज्ञानं हेतुरिति मतमवलम्ब्येदमित्याहुः ।

स च—तादृशग्रहश्च (विशिष्टज्ञानमिति) तेषाम्मतेऽन्यथाख्यात्यभ्युपगमादेकज्ञानगोचरधर्मधर्मिणोरेव विशेषणविशेष्यभावादिति भावः । (स्वातन्त्र्येणेति) स्वतन्त्रोपस्थिताप्रामाण्यप्रकारतानिरूपितधर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपकतज्ज्ञानगोचरानुभवरूपज्ञानान्तरामित्यर्थः ।

एतेनाप्रामाण्यग्राहकपदस्याप्रामाण्यविषयकज्ञानाजनकार्थतया ज्ञानग्रहजनकसामग्र्याश्च गुरुमते स्वतन्त्राप्रामाण्यग्रहाजनकतयानुपपत्तेर्ज्ञानरूपधर्म्यगृहीतासंसर्गकस्वतन्त्राप्रामाण्यग्राहकसामग्र्यसमवहितार्थकतया तत्पदव्याख्यानं मिश्राणामनुपादेयमिति सूचितम् । मिश्रमते क्षणद्वयात्मककालघटितयौगपद्यमेव समवधानं बोध्यम् , क्रमिकज्ञानद्वयसामग्र्योरेकक्षणेऽसत्त्व नियमात् ।

ननु यादृशप्रामाण्याश्रयज्ञाने कदाचिदप्यप्रामाण्यभ्रमो न जातः तत्प्रामाण्यपक्षकस्थले तदप्रामाण्यग्राहकाप्रसिद्धया साध्याप्रसिद्धिरित्यत आह (यत्र चेति) ग्रहादीत्यादिपदात्तत्राप्रामाण्यप्रकारकगुणान्तरपरिग्र—

[दी] प्रयोजनाभावादिति वदन्ति । नन्विदं घटत्वप्रकारकं ज्ञानं सविशेष्यकमित्यादेर्ज्ञानग्राहकस्य प्रामाण्याग्राहकत्वाद्बाधः ? अथ विशेष्ये ज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वप्रकारतया–ग्राहकत्वं वाच्यम्; पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकं ज्ञानमिति ज्ञानेन च प्रामाण्यं गृह्यत एव; तत्र तस्य प्रकारत्वम्–तत्र भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वम्,

---

[ग] हः । तेन तादृशज्ञानाप्रसिद्धावपि तादृशेच्छाप्रसिद्धौ अग्राहकशरीरे ज्ञानत्वमनन्तर्भाव्य अप्रामाण्यावगाह्यजनकनिवेशे प्रसिद्धिस्सम्भवति, तादृशेच्छाद्यसत्त्वे तु ज्ञानत्वपरित्यागेऽप्यप्रसिद्धिरिति सूचितम् (प्रयोजनाभावादिति) बाधाप्रसक्तेरिति भावः । इत्यादेः-एतादृशशब्दादेः । ज्ञानग्राहकस्येत्यनेन तज्जन्यग्रहस्य स्वाश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहान्तर्गतत्वं सूचितम् (बाध इति)

यद्यपि ज्ञानं घटज्ञानं वा गुण इत्यादेः ज्ञानग्राहकस्य प्रामाण्याग्राहकत्वादपि बाधसम्भवः, तथापि तद्धर्मप्रकारकत्वेन सविशेष्यकत्वेन च ज्ञानग्रहपर्यन्तनिवेशे तद्वारणसम्भवादुक्तग्रहपर्यन्तानुधावनम् (विशेष्य इति) विशेष्यांशे यत्प्रकृतप्रामाण्यघटकप्रकारप्रकारकत्वं तेन प्रकारेण ज्ञानस्य ग्राहकत्वं साध्ये प्रवेश्यमित्यर्थः ।

नन्वेवमपि पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमित्याकारकशाब्दादिज्ञानस्योक्तप्रकारेण ज्ञानावगाहिनः पुरोवर्तिरूपधर्मिणि घटत्वादिवैशिष्ट्यानवगाहिनो धर्मिनिष्ठघटत्वादिमत्त्वघटितप्रामाण्यानवगाहित्वात् बाधो दुर्वार एवेत्याशंक्य तादृशज्ञानेनापि धर्मिनिष्ठघटत्वादिवैशिष्ट्यस्य प्रकारताघटकत्वेनावगाहनेन प्रामाण्यग्रहान्न बाध इत्याह (पुरोवर्तिनीति) उपदर्शितज्ञानस्य पुरोवर्तिनिष्ठघटत्वादिवैशिष्ट्यावगाहितां स्पष्टयितुं प्रकारतापदार्थं विवृणोति (तत्र तस्येति) (तत्र भासमानेति) भासमानं यत् तद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वमर्थोऽत्र वैशिष्ट्येन तत्रेत्यस्य सम्बन्धाभिमानेनाभिमतः । वैशिष्ट्ये भासमानत्वविशेषणात् पुरुष इत्यादिज्ञाने स्वरूपसम्पुरुषादिनिष्ठवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वमादाय दण्डे दण्डप्रकारता । तत्पदार्थो...

[दीं] तच्च तत्र वैशिष्ट्यामहे दुर्ग्रहमिति ।

[ग] भासमानत्वं निवेश्यम्, अन्यथा घटो द्रव्यमित्यादौ घटादाविव पटादावपि द्रव्यत्वादेः प्रकारतापत्तेः । प्रतियोगित्वमपि भासमानत्वेन विशेष्यम्, अन्यथा दण्डपुरुषसंयोग इत्यादौ दण्डादेः प्रकारतापत्तेः ।

न चैवं वैशिष्ट्ये भासमानत्वरूपविशेषणस्योक्तव्यावृत्त्यसङ्गत्या तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, प्रतियोगी दण्डपुरुष इत्यादौ दण्डादेः प्रकारतावारणस्य आपाततस्तत्प्रयोजनत्वात् ।

यद्यप्येवमपि संयोगप्रतियोगी दण्डः पुरुषश्चेत्यादौ दण्डादेः प्रकारत्वं दुर्वारम्, तथापि स्वविषयतद्धर्मिनिष्ठं यत्संसर्गविधया स्वविषयीभूतं वैशिष्ट्यं तदीयसंसर्गविधया स्वविषयो यत्तदीयप्रतियोगित्वं तदेव स्वीयं तद्धर्म्यंशे प्रकारत्वमिति विवक्षया न दोषः । प्रतियोगितासम्बन्धेन पुरुषादिनिष्ठसंयोगादिप्रकारकदण्डादिविशेष्यकज्ञाने दण्डादेः प्रकारतावारणाय वैशिष्ट्यस्य संसर्गताख्यविषयताविशेषनिवेशः । स्वनिष्ठसंयोगादिप्रतियोगित्वसम्बन्धेन दण्डादौ पुरुषादिप्रकारके पुरुषे दण्ड इत्यादिज्ञाने दण्डादेः प्रकारतावारणाय प्रतियोगित्वस्यापि संसर्गे संसर्गविधया विषयत्वनिवेशनम् । उक्तपरम्परासम्बन्धावगाहिज्ञाने संसर्गतया भासमानवैशिष्ट्यस्य सम्बन्धतया न प्रतियोगित्वभानमिति नातिप्रसंगः । संसर्गीयप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरपि विशिष्टधीविषयत्वमिति मतेनेदम् । एवं टीकाकारानुमतं भ्रमे विशेष्यानुयोगिकविशेषणप्रतियोगिकालीकवैशिष्ट्यभानमवलम्ब्येदम् । अन्यथा भ्रमप्रकारासङ्ग्रहात् (तच्चेति) तादृशप्रकारत्वं चेत्यर्थः । वैशिष्ट्याग्रहेधर्म्युपरागेण तत्तद्धर्मिप्रतियोगिकत्वोपरागेण च वैशिष्ट्याज्ञान इत्यर्थः । ईदृशप्रकारताघटितस्य तदंशे तत्प्रकारकत्वस्य तन्निष्ठवैशिष्ट्यनिरूपिततत्तद्धर्मिनिष्ठप्रतियोगितावगाहितारूपस्य भाने तद्घटकतया तद्धर्मिनिष्ठप्रकारवैशिष्ट्यभानमावश्यकमिति प्रामाण्यभाने न किंचिदवशिष्यत इति भावः ।

यद्यप्येवं प्रामाण्यघटकसकलपदार्थभानेऽपि विलक्षणविशेषणविशेष्यभावापन्नविशेष्यप्रकारादिरूपपदार्थघटितं तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपविशि-

[दी] तत्र, तत्र भासमानवैशिष्ट्येत्यत्र तत्रेत्यस्य भानेनैव सम्बन्धात् । न तु वैशिष्ट्येनापि । अन्यथा तदभाववति तत्प्रकारकत्वमप्रामाण्यं न ज्ञायेत, तदभावग्रहे तद्वैशिष्ट्यस्य दुर्ग्रहत्वात् ।

[ग] ऽप्रामाण्यं न भानम्, एवं भ्रमे विशेष्यानुयोगिकालीकवैशिष्ट्यावगाहितास्वीकारे तत्साधारण्यवारणाय संसर्गं सत्त्वमधिकं प्रामाण्यशरीरेऽवश्यमेव निवेशनीयम्, तथा च पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकमिदमित्यादिज्ञाने तदनवगाहनात् बाधवारणासम्भवः; एतेन विशेष्यनिष्ठं यद्वैशिष्ट्यं तद्धर्मनिष्ठप्रतियोगितावगाहितारूपप्रामाण्यमेव तत्प्रकारकप्रवृत्त्यौपयिकम्, तादृशस्यैव पक्षेनयुक्तावपि न प्रतीकारः; एवं यदि धर्मिणि तद्वैशिष्ट्यावगाहित्वं तत्प्रमात्वं तच्च विशेष्यांशे तत्प्रकारकत्वशरीरान्तर्भूतं तदा पर्यवसितम्, प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वविवादेन तादृशस्य तद्वतितत्प्रकारकत्वस्य ग्राहकसामग्र्या न्यायमतेऽपि नियमतः प्रामाण्यग्रहात्; तथापि इदन्त्वादिना भासमानविशेष्यांशे घटत्वादिप्रकारकत्वं तत्प्रमात्वं न्यायमतेऽप्यनुव्यवसायेनावश्यं गृह्यते, तज्ज्ञानञ्चेदुक्तयुक्त्या प्रामाण्यभाननियतं तदा नैय्यायिकानां प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वखण्डनाय विचारारम्भणं महासाहसिकतेति मन्वानो विशेष्ये तत्प्रकारकत्वस्य शरीरे प्रामाण्यान्तर्भावनिर्वाहकं तत्रेत्यस्य संसर्गान्वयित्वमसहमानस्तदेव दूषयति (तत्रेत्यादिना) **भानेनैव** । भानं–विषयता । तथा च तद्धर्मनिरूपिता या वैशिष्ट्यस्य संसर्गतेत्येवं रीत्यैव निवेशात् वैशिष्ट्यांशे तन्निष्ठत्वं न तदंशे तत्प्रकारकत्वघटकमिति तज्ज्ञानेऽपि प्रामाण्यघटकस्य वैशिष्ट्ये धर्मिनिष्ठत्वस्याभानान्नोक्तज्ञानानां प्रामाण्यविषयकत्वमिति भावः । **अन्यथा** तत्र तत्प्रकारकत्वग्रहे तत्र तद्वैशिष्ट्यावश्यम्भाने । **न ज्ञायेत**–अनाहार्यनिश्चयेन न कदापि विषयीक्रियेत (तदभावेति) तदभाववत्तया गृह्यमाणे तद्वैशिष्ट्यस्यानाहार्यज्ञानागोचरत्वादित्यर्थः । निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिवद्गृह्य-

[दी] एवमेकत्र विरुद्धोभयप्रकारकत्वरूपं संशयत्वमपि । वस्तुतस्तत्प्रकारत्वादिकं स्वरूपसम्बन्धविशेष इति वक्ष्यामः ।

अत्र केचित्—अस्ति कस्यां चित्सामग्र्यां विषयग्रहनियमः कस्यां चिन्नेति सर्वजनसिद्धम् । तथा च या सामग्री विषयमविषयीकुर्वती ज्ञानमपि न गृह्णाति,

---

[ग] भाववति वह्निसम्बन्ध इत्यादिज्ञानानामाहार्यत्वनियमादिति भावः । संशयत्वमपि न ज्ञायेन-न निश्चयेनावगाह्यतेत्यन्वयः । एकधर्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकत्वस्य भवन्मते एकधर्मिणि विरुद्धोभयवैशिष्ट्यघटितत्वान्निश्चयेन च विरुद्धोभयवैशिष्ट्यस्य एकधर्मिनिष्ठतयानवगाहनात्, एकधर्मिणि तद्वैशिष्ट्यग्रहे तद्विरुद्धवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्य विरोधित्वादिति भावः । एवं तद्धर्मिनिरूपितत्वस्य वैशिष्ट्यविषयतायामनिवेशे घटो द्रव्यं रूपवान् घट इत्यादिज्ञाने तद्विषयघटत्वाद्यंशे द्रव्यत्वादेः प्रकारत्वं दुर्वारमित्यपि बोध्यम् । सम्बन्धविधया प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टबुद्धौ विलक्षणभानकल्पनमपेक्ष्य प्रकारत्वस्य विलक्षणस्वरूपताभ्युपगम एवोचित इत्याशयेनाह (वस्तुत इति) प्रकारत्वादिकमित्यादिना विशेष्यत्वपरिग्रहः (स्वरूपेति) प्रकारविशेष्ययोर्ज्ञानस्य स्वरूपानतिरिक्तः सम्बन्धविशेष इत्यर्थः । उक्तपूर्वपक्षे मिश्रोक्तं समाधानं दूषयितुमुपन्यस्यति (अत्रेति) कस्यां चित्सामग्र्याम् अनुव्यवसायादिसामग्र्याम् । विषयग्रहनियमः- ज्ञानग्रहे तद्विशेषणतया विषयस्यावश्यं ग्रहः । कस्यां चित्—शाब्दबोधादिसामग्र्याम् । न विषयग्रहनियम इत्यनुषज्यते । ज्ञानपदादितो विषयीभूतघटाद्यविशेषितस्यापि तज्ज्ञानस्य शाब्दादिज्ञानोत्पत्तेरिति भावः (या सामग्रीति) स्वाश्रयविषयकग्रहोत्पत्तिप्रयोजकयत्सामग्रीघटकनिखिलकारणम् । (विषयमिति) विषयितासम्बन्धेन किंचिदनवच्छिन्नज्ञानविषयताशालिग्रहाजनकमित्यर्थः ।

एतेन यथाश्रुते ग्राह्यज्ञानस्यापि क्वचिज्ज्ञाने विषयतया सामान्यतो विषयाविषयकज्ञानग्रहाप्रसिद्धिः, ग्राह्यज्ञानविषयाविषयकज्ञानग्रहविवक्षणेऽपि ज्ञानस्य स्वविषयतानियमेन गुरुमते तदप्रसिद्धिरेव, तज्ज्ञानग्रहे तज्ज्ञान-

[ग] विषयस्य तस्यावश्यम्भावात्, तत्प्रामाण्यघटकविषयाविषयकत्वविवक्षणेऽपि मेयत्वसर्वत्वादिप्रकारकज्ञानीयप्रामाण्यघटकतायाः केवलान्वयित्वेन तत्पक्षके दुर्वारत्वाप्रसिद्धिरित्यादिकं परास्तम्। घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधादिसामग्रीघटकज्ञानपदोपस्थित्यादेर्निरुक्तनिखिलकारणान्तर्गतस्य विषयानवच्छिन्नविषयकग्रहं प्रत्यपि जनकतया तादृशसामग्रीव्यावृत्तिः । घटपदोपस्थित्यादेर्ज्ञानभानाप्रयोजकस्य च ज्ञानांशे विषयान्वयबोधजनकयोग्यताज्ञानादेरुक्तसामग्रीघटककतिपयकारणस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानाग्राहकत्वान्निखिलकारणोपादानम् । अनुव्यवसायादिसामग्रीघटकञ्च न किञ्चिदपि तादृशं कारणमस्ति, यद्विषयरूपविशेषणानवच्छिन्नं ज्ञानं गृह्णाति, व्यवसायमनस्संयुक्तसमवायादेः विषयोपरागेणैव ज्ञानादिभासकत्वनियमात् ।

न चात्ममनस्संयोगादिरपि तादृशसामग्रीघटकं कारणम्, तच्च विषयानवच्छिन्नज्ञानगोचरस्मृत्यादिजनकमिति कुतस्तादृशसामग्र्यसम्भव इति वाच्यम्,—ज्ञानभानप्रयोजकनिखिलकारणस्य विवक्षणीयत्वात् । आत्मादेश्च कार्यतावच्छेदककोटौ ज्ञानविषयत्वाप्रवेशेन तस्यातथात्वात् ।

न चात्मादीनामपि गुरुमते ज्ञानभानप्रयोजकत्वमव्याहतम्, तन्मते ज्ञानोत्पादकसामग्र्या एव तत्त्वात्, आत्मादीनामपि तत्सामग्र्यन्तर्गतत्वादिति वाच्यम्, तन्मते तज्ज्ञानप्रागभावमात्रस्य तज्ज्ञानभाने प्रयोजकत्वोपमात् । आत्मादीनामतथात्वात्। आत्मादिजन्यज्ञानान्तरे तज्जन्यज्ञानान्तराभानेन विनिगमकसम्भवात् । तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्य च विषयोपरागेणैव तत्तज्ज्ञानभासकत्वम्, मिश्रादिमतेऽनुव्यवसाय इव गुरुमते व्यवसाये विषयविशेषितस्यैव व्यवसायस्य भानात् ।

अथ घटज्ञानमित्यादौ विषयोपरक्तज्ञानविषयकशाब्दबोधसामग्रीनिविष्टज्ञानपदाद्युपस्थितिव्यक्त्या विषयानुपरक्तज्ञानविषयकशाब्दबोधाजननात् तादृशसामग्रीव्यावृत्तिर्दुर्घटा; न च तयाप्युपस्थितिव्यक्त्या ज्ञानशाब्दबोधहेतुभूतविषयानुपरक्तज्ञानविषयकस्मृतेरवश्यं जननात्तद्घटितसामग्रीव्यावृत्तिसम्भव इति वाच्यम्,-यादृशज्ञानोपस्थित्या ज्ञानस्मृतौ जन्यमानायां उद्बोधकान्त-

[ग]स्वक्षमत् ज्ञानांशे पूर्वानुभूतविषयवैशिष्ट्यमपि भातम्, तदुपस्थितिव्यक्तिघटितसामग्र्या उक्तरीत्याप्यवारणादिति चेन्न;—"ज्ञानमपि न गृह्यते" त्यत्र स्वरूपयोग्यतारूपज्ञानग्राहकताया एव विवक्षितत्वात् । उक्तसामग्रीघटकज्ञानपदाद्युपस्थितिव्यक्तेश्च विषयाविषयककालान्तरीणज्ञानशाब्दबुद्धावपि स्वरूपयोग्यतयाताद्दशसामग्रीवारणसम्भवात् । यद्यद्रूपेण कारणानां प्रकृतसामग्रीघटकत्वं तत्तद्रूपस्य विषयानुपरक्तज्ञानग्रहस्वरूपयोग्यतानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, तेन गुरुमते तत्तद्व्यवसायप्रागभावस्य प्रागभावत्वेन जन्यमात्रं प्रति स्वरूपयोग्यत्वेऽपि न तद्घटितव्यवसायसामग्र्या असंग्रहः । व्यवसायात्मकज्ञानोत्पादप्रयोजकसमुदायमध्ये तत्तद्व्यवसायप्रागभावत्वेन तन्निवेशात्तद्रूपेण जन्यमात्रं प्रति स्वरूपयोग्यताविरहात् । एवं च मिश्रमतेऽनुव्यवसायसामग्रीघटकव्यवसायस्य कालोपाधिविधया जन्यमात्रस्वरूपयोग्यत्वेऽपि तत्सामग्र्यसंग्रहः । तत्सामग्रीघटकतावच्छेदकेदंविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनातथात्वात् ।

न च विषयविनिर्मुक्तज्ञानाग्राहकत्वस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानभानाप्रयोजकत्वरूपस्य निवेशे उक्तविवक्षामन्तरेणापि सामञ्जस्यम्, व्यवसायतत्प्रागभावादीनां कालत्वप्रागभावत्वादिना विषयानवच्छिन्नज्ञानविषयकग्रहस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि तेन रूपेण विषयानवच्छिन्नज्ञानविषयतावच्छिन्नाजनकत्वात्, एवञ्च गुरुमते आत्मादीनां ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेन ज्ञानग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वेऽपि न क्षतिः, तत्र विषयानवच्छिन्नज्ञानभानप्रयोजकत्वे तद्व्यावृत्तेरनपेक्षितत्वादिति वाच्यम्, एवमपि मिश्रमते ज्ञानत्वादिप्रकारकव्यवसायस्योपनीतज्ञानग्रहे विषयानवच्छिन्नज्ञानविषयताप्रयोजकत्वसत्त्वेन तद्घटितानुव्यवसायसामग्र्याः दुस्संग्रहतया ताद्दशव्यवसायप्रामाण्ये बाधस्य वारणायोक्तविवक्षाया आवश्यकत्वात् । तद्विवक्षणे ज्ञानत्वादिप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य ज्ञानोपनीतभानजनकतावच्छेदकत्वेन सामञ्जस्यात् ।

अथैवं घटज्ञानमित्यादिशब्दजन्यशाब्दसामग्रीवारणमशक्यमेव घटान्वितज्ञानविषयकशाब्दबोधे हि घटपदसाकांक्षज्ञानपदज्ञानत्वेनैव हेतु-

[दी] ज्ञानग्राहकताप्रयुक्तमेव यस्या विषयग्राहकत्वमिति यावत्। तादृश-यावत्सामग्रीग्राह्यत्वमर्थः।

[ग] ता, न तु केवलज्ञानपदज्ञानत्वेन, परस्पराकांक्षाशून्यघटपदज्ञानपदयोर्ज्ञानादन्वयबोधानुदयात्, तथा च तादृशसामग्रीघटकतावच्छेदकघटपदसाकांक्ष-ज्ञानपदज्ञानत्वावच्छिन्नस्य विषयानालिङ्गितज्ञानविषयताघटितधर्मावच्छिन्न-ग्रहस्वरूपयोग्यतापि नास्ति; न च घटपदं विनापि ज्ञानपदेन ज्ञानं गुण इत्यादौ शाब्दबोधजननात् तत्साधारणज्ञानगोचरशाब्दबोधत्वरूप सामान्यधर्माव-च्छिन्नं प्रति सामान्यतो ज्ञानपदज्ञानत्वेनापि हेतुत्वात् तदवच्छिन्नमपि घटज्ञा-नमित्यादिशाब्दसामग्रीघटकम्, विशेषसामग्र्याः सामान्यसामग्र्यनुप्रवेशेनैव-कार्योपधानप्रयोजकत्वात्, सामग्रीपदेनापि फलोपधानप्रयोजकसामान्यका-रणविशेषकारणसमुदायस्यैव विवक्षितत्वादिति वाच्यम्,—यत्र विशेषकार-णस्य सामान्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनियमस्तत्र विशेषकार्योपधानप्र-योजकविशेषकारणघटितसमुदाये तादृशसामान्यकारणस्य प्रयोजनविरहेणा-निवेशात्; विशेषसत्त्वे सामान्यसत्त्वस्यावश्यकतया सामान्यकारणं विना कार्योपधानासम्भवात्; इति चेत्?

माभूत्केवलं ज्ञानपदज्ञानत्वेन घटज्ञानगोचरशाब्दबोधसामग्रीघटकता, तथापि पदजन्यज्ञानोपस्थितित्वेन पदार्थोपस्थितेः ज्ञानगोचरशाब्दसामान्य-हेतुत्वात् तद्रूपावच्छिन्नस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानभानेऽपि प्रयोजकस्योक्त-सामग्रीघटकत्वेन तद्व्यावर्तनसम्भवात्। न हि पदार्थोपस्थितेरपि घटाद्य-न्वितज्ञानादिबोधे घटादिपदसाकांक्षज्ञानादिपदज्ञानजन्यज्ञानाद्युपस्थितित्वेन हेतुता कल्प्यते, प्रयोजनविरहात्। तत्तत्पदजन्योपस्थितितत्तत्पदधर्मिक-पदान्तराकांक्षाज्ञानघटितसामग्र्याः कार्योपधानप्रयोजकत्वेन निराकांक्षपद-जन्योपस्थितिबलादन्वयबोधापत्त्यसम्भवात्।

यदि चाकांक्षाज्ञानं न शाब्दधीकारणम्, अपि तु पदार्थोपस्थिति कारणतायां जन्यतासम्बन्धेनावच्छेदकमेवेति "नव्यास्त्वित्यादिना" मणि-

[दी] यद्यप्युभयभासकसामग्र्या नैकग्राहकत्वप्रयुक्तमन्यग्राहकत्वम्, तथापि ज्ञानग्राहकताप्रयोजकसामग्रीप्रयुक्तविषयग्राहकताकत्वं वाच्यम् । घटज्ञान-पदाद्यात्मकसामग्र्यास्तु ज्ञानपदाधीनं ज्ञानग्राहकत्वम् । तच्च न घटग्राह-कत्वे तन्त्रम्, अपितु घटपदम् ।

[ग]काराणां स्वं मतमाद्रियते तदोक्तप्रकारेण घटज्ञानमित्यादिसामग्रीव्युदासा-सम्भवात् पक्षधरमिश्रा एव प्रकारान्तरमनुसृतवन्तः, तमेव पक्षमुपन्यस्यति (ज्ञानग्राहकताप्रयुक्तमिति) यत्र ज्ञानभासकमेव विषयभासकं विषयभा-नार्थं नाधिकमपेक्षितं तज्ज्ञानसामग्र्या विषयग्राहकत्वे ज्ञानग्राहकत्वं प्रयो-जकम् । उक्तशाब्दबोधसामग्र्या विषयग्राहकत्वे च न ज्ञानग्राहकत्वं प्रयो-जकम्, तत्र ज्ञानभानाप्रयोजकघटादिपदज्ञानस्य अधिकस्य विषयभासक-त्वात् । अनुव्यवसायसामग्र्या विषयग्राहकत्वे च ज्ञानग्राहकत्वं प्रयोजकम्, तत्र ज्ञानभानप्रयोजकव्यवसायज्ञानधर्मिकविषयासंसर्गग्रहाभावयोरेव विषय-भासकत्वात् ।

यद्यपि ज्ञानपदसमभिव्याहृतत्वेन घटपदज्ञानस्य ज्ञानविषयतापि जन्यतावच्छेदिका, तथापि तदवच्छिन्नजनकत्वमेव न तत्प्रयोजकत्वरूपं तद्भासकत्वम्, किन्त्वेतद्बोधजनकवाक्येऽमुकपदसत्त्वादस्य बोधस्यैतद्विषय-कत्वमित्यादिव्यवहारासिद्धस्वरूपसम्बन्धविशेष एव, न हि घटज्ञानबोधे ज्ञानपदात् ज्ञानभानमितिवत् घटपदाज्ज्ञानभानमित्यपि व्यवहारः, विषयो-पस्थितिं विना ज्ञानस्य शाब्दबोधे बहुशो भानम्, न तु ज्ञानोपस्थितिं विना क्वचिदपीति ज्ञानविषयोपस्थापकपदयोर्विशेषादिति भावः ।

एतावतानुव्यवसायादिस्थले तुल्यकालसम्बन्धिनोर्ज्ञानविषयभानयो-रिव तथाविधयोस्सामग्रीनिष्ठज्ञानविषयभासकतयोरपि न प्रयोज्यप्रयोजक-भावः सिद्ध्यति, अपि त्वेकतरभानेन्यतरभासकहेतोरेवेति, यथा श्रुतेऽस-म्भव इत्याशङ्क्य निष्कृष्टार्थमाह (यद्यपीत्यादि) (ज्ञानग्राहकतेति) यादृशसामग्रीजन्यज्ञाने विषयभानं ज्ञानभानप्रयोजकत्वेन तत्प्रयोजकप्रयुक्तं तादृशत्वं सामग्र्यां विशेषणं वक्तव्यमित्यर्थः ।

[दी] एकयैव शक्त्या विषयोपरक्तज्ञानग्राहकेण प्रमापदेन प्रामाण्यग्राहिणा सिद्धसाधनवारणाय (यावदिति) तद्धि धात्वर्थतावच्छेदकज्ञानत्वपुरस्कारेणैव यथार्थज्ञानमभिधत्ते ।

[ग] एतेन यथाश्रुते घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधरूपज्ञानग्रहस्य विषयग्रहरूपतया तत्सामग्रीनिष्ठज्ञानग्रहोपधानरूपज्ञानग्राहकताया विषयग्राहकतातो भिन्नतया तुल्यप्रयोजकप्रयुक्तत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः । प्रयोजकत्वेनेति करणात्तादृशशाब्दबोधे योग्यताज्ञानादीनामुभयभानप्रयोजकत्वेऽपि न दोषः । ज्ञानभानप्रयोजकत्वस्य विषयभासकमन्यानिविष्टवटपदाद्यसंग्राहकत्वेन विषयभासकतानवच्छेदकत्वात् । तदेव दर्शयति (घटज्ञानपदेति) तादृशसामग्रीजन्यज्ञाने ज्ञानपदाधीनं ज्ञानभानमित्यर्थः । तच्च–ज्ञानपदञ्च । घटग्राहकत्वे–घटविषयकत्वे ।

नन्वेवं प्रामाण्यानुमितिग्राह्यत्वमादाय सिद्धसाधनवारकं यावत्पदमनर्थकम्, इदं ज्ञानं घटविषयकं घटेच्छाजनकत्वादित्याद्यनुमानानामिव प्रामाण्यानुमानस्याप्युक्तविशेषणेनैव वारणात्, तत्रेवात्रापि ज्ञानविषयग्राहकतयोः पृथक्प्रयोजकप्रयुक्तत्वादित्याशङ्क्य एकप्रयुक्तोभयग्राहकतारूपपदविशेषघटितसामग्रीग्राह्यताप्रयुक्तसिद्धसाधनवारकतां तस्याह (एकयैवेति) पदैक्येऽपि विशेषणविशेष्यभेदेन शक्तिरूपप्रयोजकभेदात् न तादृशसामग्रीसंग्रह इति तदैक्याभिधानं (विषयोपरक्तेति) विषयघटितयाथार्थ्यविशिष्टेत्यर्थः । उपसर्गस्य द्योतकतया न प्रशब्दस्य याथार्थ्यरूपप्रकर्षे स्वतन्त्रशक्तिरिति भावः ।

ननु प्रमापदं यथार्थानुभवत्वविशिष्ट एव शक्तम्, न तु यथार्थज्ञानत्वविशिष्टे, स्मृतिकरणे प्रमाणव्यवहारविरहात्, एवञ्चानुभवत्वजातिमङ्गीकुर्वतां नैय्यायिकानां न प्रमापदस्य ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यग्राहकत्वमित्याशङ्कां निरस्यति (तद्धीति) तत्-प्रमापदम् (ज्ञानत्वपुरस्कारेणैवेति) ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यप्रकारेणेत्यर्थः । एवकारेण यथार्थानुभवत्वविशिष्टव्यवच्छेदः ।

[दी] स्मृतिहेतोः प्रमाणान्तरतापत्तेस्तु भीतास्तान्त्रिकाः शास्त्रे प्रमाव्यवहारौपयिकं स्मृतिव्यावृत्तं रूपमनुमन्यन्ते । भ्रमपदेन प्रामाण्यग्रहाद्यवधारणाय (तदप्रामाण्येति)

प्रकर्षादिद्योतकोपसर्गपूर्वकधातोः प्रकर्षादिसहितस्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नवाचकत्वनियमादिति भावः । उपसर्गस्तु शक्ततावच्छेदककोटौ निविशतां न वेत्यन्यदेतत् । स्मृतौ तान्त्रिकाणां प्रमाव्यवहारं शास्त्रे प्रमापदस्य परिभाषिकतया वारयति (स्मृतीति) **प्रमाणान्तरतापत्तेः**-प्रमाणान्तरव्यवहारविषयतापत्तेः । **स्मृतिव्यावृत्तं रूपम्**-यथार्थानुभवत्वं प्रमाव्यवहारौपयिकमनुमन्यन्त इत्यन्वयः ।

नन्वेवमपि **अप्रामाण्याग्राहके**त्यस्य वैयर्थ्यम् भ्रमग्राहकानुमित्यादेः उक्तविशेषणेन वारणात् तदग्राह्यत्वेऽपि बाधासम्भवादित्यत आह (भ्रमपदेनेति) एकयैव शक्त्या विषयघटितमूर्तिकभ्रमत्वविशिष्टबोधकेनेति शेषः ।

न च भ्रमपदस्य प्रामाण्याश्रयाग्राहकत्वात् न तदग्राह्यत्वेऽपि बाध इति वाच्यम्, प्रमाया अप्यंशे भ्रमत्वसम्भवेन भ्रमपदस्य तादृशज्ञानबोधकतया प्रामाण्याश्रयबोधकत्वात् । सर्वधीयाथार्थ्यमते भ्रमपदं तदभाववद्धर्मिसाकांक्षतद्विषयकज्ञानत्वेन तत्प्रमामेव बोधयति । एतच्च समाधिसौकर्येण । अग्राहकान्तानुपादाने गुरुमते स्वतन्त्राप्रामाण्योपस्थितिद्वितीयक्षणोत्पन्नप्रामाण्याश्रयविषयकस्वप्रकाशात्मकव्यवसायसामग्र्या मिश्रमते चोपनीताप्रामाण्यविषयकानुव्यवसायसामग्र्या ज्ञानभानाप्रयोजकाप्रामाण्योपस्थितिप्रयुक्तप्रामाण्यघटकविषयग्राहकताकत्वेऽपि तदप्रयुक्तप्रामाण्यघटकधर्मिग्राहकताकत्वेन उक्तविशेषणेन वारणासम्भवात् तदग्राह्यतयापि बाधस्य निष्प्रत्यूहत्वादिति वदन्ति ।

[दी] तत्र गुरुनये विषयग्राहकताया ज्ञानग्राहकताप्रयोजकाप्रयुक्तत्वात् प्रत्युत विषयग्राहकताप्रयोजकस्यैव ज्ञानग्राहकताप्रयोजकत्वात् । सर्वस्यैव विषयग्रहस्य आत्मविषयत्वात् । अस्तु वा तत्र यथा तथाभिधानम्,

तथापि मिश्रमते दुर्वचं ज्ञानविषयग्राहकतयोरनतिप्रसक्तमेकप्रयोजकप्रयोज्यत्वम् ।

[ग] विषयग्राहकतायाः- विषयविषयतायाः (ज्ञानग्राहकताप्रयोजकाप्रयुक्तत्वादिति) ज्ञानभानप्रयोजकत्वेन तत्प्रयोजकाप्रयुक्तत्वादित्यर्थः ; एकसामग्र्या एव ज्ञानविषयभासकतया यथाश्रुतासङ्गतेः ।

अयं भावः । व्यवसायसामग्र्याः न ज्ञानभानप्रयोजकत्वेन घटादिरूपविषयग्राहकता, ज्ञानं गुण इत्याकारकघटज्ञानादिबोधेऽपि ज्ञानभानप्रयोजकसत्त्वेन घटादिभानप्रसङ्गात्, अपि तु घटतत्सन्निकर्षादिघटितसमुदायत्वेनैव तथात्वमिति ।

(विषयग्राहकताप्रयोजकस्यैव) विषयभानप्रयोजकत्वावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः । ज्ञानग्राहकताप्रयोजकत्वात्—ज्ञानभानप्रयोजकत्वात् । विषयभासकत्वेन ज्ञानभानप्रयोजकत्वं विपरीतवत्तदा न सम्भवेद्यदि विषयभानप्रयोजकसमुदायसत्त्वेऽपि कदाचिज्ज्ञानभानं न स्यात्, न चैवमित्याह (सर्वस्यैवेति) "आत्मेति" दृष्टान्तविधयोक्तम् ।

ननु यत्र ग्रहे ज्ञानविषययोरेकभानप्रयोजकत्वेनापरभानप्रयोजकता तादृशी सामग्री विवक्षणीया, एवञ्च स्वप्रकाशकसामग्र्या विषयभासकत्वेन ज्ञानभासकत्वादेव संग्रहः, मिश्रमते घटज्ञानमिति शाब्दस्थले यथा ज्ञानभासकत्वेन न घटभासकता—घटपदासत्त्वेऽपि तद्भानप्रसङ्गात्, तथा घटभासकत्वेनापि न ज्ञानभासकता, ज्ञानपदासत्त्वेऽपि तद्भानप्रसङ्गादित्यत आह (अस्तु वेति) तथाभिधानं—स्वप्रकाशसामग्रीसाधारणविशेषणाभिधानम् । (दुर्वचमिति) यथाश्रुतस्य योग्यताज्ञानादिकमादाय घटज्ञानमिति शाब्दबोधादिगततदुभयभानसाधारणत्वात् एकप्रयोजकत्वेनापरप्रयोजकताविवक्षणे च अनुव्यवसायसामग्रीघटकव्यवसायादेर्ज्ञानविषययोरेकतरभासकत्वेनापरभानप्रयोजकत्वे केवलज्ञानग्रहे विषयस्य, केवलविषयग्रहे च ज्ञानस्य,

[दी] किञ्च घटज्ञानवान् घटेच्छावत्त्वादित्याद्यनुमित्या तद्ग्रहात् वा

भानप्रसङ्गात् विनिगमनाविरहाच्च तदुपगमासम्भवेन तादृशसामग्र्या एवा-संग्रहात्. एकधर्मिपुरस्कारेण उभयभानप्रयोजकत्वविवक्षणे च घटज्ञानमि-त्यादौ योग्यताविशेषज्ञानादेः तादृशज्ञानत्वादिना उभयभानप्रयोजकतया बाधवारणमशक्यम्, फलोपधानरूपप्रयोजकत्वविवक्षया एकैकहेतुसाधारण-रूपेण ज्ञानादिभानप्रयोजकत्वनिराकरणे अनुव्यवसायादिसामग्रीघटकव्यव-सायादेरपि घटज्ञानत्वादिना घटज्ञानादिभानप्रयोजकतया व्यवसायमनस्सं-युक्तसमवायादिसमुदायपर्याप्तधर्मस्यैव ज्ञानविषयोभयभानप्रयोजकतावच्छेद-कतया तादृशसामग्रीसंग्रहे तुल्ययुक्त्या घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधनिष्ठतदुभ-यभानेऽपि घटपदज्ञानपदादिसमुदायपर्याप्तधर्मावच्छिन्नस्य प्रयोजकतया न तत्सामग्रीवारणसम्भव इति भावः ।

ननु यत्र ज्ञाने विषयभानं ज्ञानभानाप्रयोजकाप्रयुक्तं तज्ज्ञानसाम-ग्र्येव विवक्षणीया, घटज्ञानमित्यत्र ज्ञानभानाप्रयोजकं घटपदं घटभाने प्रयोजकमित्यत एव तद्व्युदासः, अनुव्यवसाये विषयभानप्रयोजको व्यव-साय एव, स च न ज्ञानभानाप्रायोजक इति तत्सामग्रीसंग्रहः, स्वप्रकाश-मते व्यवसायसामग्रीत्वेन व्यवसायस्य सर्वाण्येव कारणानि अविशेषेण ज्ञानभानप्रयोजकान्यतो दूषणान्तरमाह (किञ्चेति)

यद्यपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितिस्थले एकस्य परामर्शादेरेव विधेय-तया ज्ञानस्य विधेयतावच्छेदकतया विषयस्य भासकता, न तु व्यापकता-यास्तवच्छेदकत्वस्य च ज्ञानं विधेयतत्त्वावच्छेदकविषयकानुमितौ पृथका-

[दी] धः । न चात्र ज्ञानग्राहकतायां व्यापकत्वं घटग्राहकतायां तदवच्छेदकत्वं प्रयोजकमिति नैकमुभयग्राहकताप्रयोजकम् । प्रभापदेऽपि शक्तितदवच्छेदकत्वयोरेव ज्ञानविषयग्राहकतायां प्रयोजकत्वात् । अव्यापकस्यानुमितिविषयत्वेऽतिप्रसङ्गस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनेव, अशक्यस्यापि शाब्दधीविषयत्वे अतिप्रसङ्गस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनैव निराससम्भवात् । शक्यतावच्छेदके शक्तिसत्त्वेऽपि न तस्यास्तद्बोध उपयोगः,

[ग] रणम्, तथापि प्रयोजकभेदं विना विधेयादिविषयतानां वैचित्र्यानुपपत्त्या परामर्शीयतद्विषयनिष्ठविलक्षणविषयतानां अनुमितौ विलक्षणतत्तद्विषयभानप्रयोजकत्वमावश्यकमित्युक्तानुमितिसामग्र्यावृत्तिरित्याशङ्क्य (न चेति) व्यापकत्वम् व्यापकत्वेन परामर्शविषयत्वम् । तदवच्छेदकत्वम् व्यापकतावच्छेदकत्वेन तद्विषयत्वम् । शक्तितदवच्छेदकत्वयोः–शक्यत्वतदवच्छेदकत्वावच्छिन्नज्ञानविषयत्वयोः । प्रयोजकत्वात्–तुल्ययुक्त्याप्रयोजकत्वापातात् । तथा चोक्तयावत्पदव्यावृत्त्यसङ्गतिरिति भावः ।

ननु शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्त्युपगमेन शक्यतया तद्भानमेव शाब्दबोधे तद्भानप्रयोजकम्, शक्यतया अभातस्यापि शाब्दबुद्धौ भानोपगमे गवादिपदात् सास्नादेरपि गोत्वादिवच्छाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आह (अव्यापकस्येति) अव्यापकस्य–व्यापकतया अभातस्य । अनुमितिविषयत्वे–अनुमितौ धर्मितावच्छेदकीयप्रकारताविलक्षणप्रकारत्वे अतिप्रसङ्गस्य । व्यापकतावच्छेदकत्वेनेव–परामर्शे व्यापकतावच्छेदकतया भानस्य नियामकत्वेन यथावारणम् । अशक्यस्य–शक्यतयाऽभानस्य । शक्यातावच्छेदकत्वेन–शक्यतावच्छेदकतया शक्तिज्ञाने भानस्य प्रयोजकतयैव ।

ननु व्यापकतावच्छेदके वह्नित्वादौ धूमादिव्यापकता नास्तीति व्यापकतावच्छेदकतया भानं विधेयतावच्छेदकतया भानप्रयोजकम्, शक्यतावच्छेदके च सर्वत्र शक्तिरस्ति, तस्य पदबोध्यतया तेन रूपेण भगवदिच्छायामवश्यं भानात्, अतो नोभयत्र साम्यमित्यत आह (शक्यतावच्छेदक इति) उपयोगः न, स्वीक्रियत इति शेषः । गोत्वादिविशिष्टविशेष्यकशक्तिग्रहस्य गोत्वांशे शक्यतावगाहिनः स्वरूपतो गोत्वादेर्विषयकत्वानुपपत्त्या स्वरूपतो गोत्वाद्यवगाहिशाब्दबोधहेतुत्वासम्भवात् तद-

[दी] विनापि लक्षणां लक्ष्यतावच्छेदकस्येव विनापि शक्तिं तस्य बोध-सम्भवात्,

---

[ग] वच्छेदेन शक्त्यवगाहिनस्तद्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्यैव तथात्वादिति भावः ।

यद्यपि पदधर्मिकगोत्वविशिष्टवाचकताग्रहस्य स्वरूपतो गोत्वप्रकारकत्वं सम्भवति, तथापि गोत्वविशिष्टवाचकत्वस्य गोत्ववाचकत्वगर्भस्य गोत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नगोविषयकत्वविशेषितबोधजनकत्वप्रकारकभगवत्सङ्केतविषयत्वरूपस्य धियो हेतुत्वे बोधविशेषणतापन्नगोविशेषितविषयिताविशेषणतापन्नप्रकारितांशे विशेषणतया विषयत्वरूपस्य वाच्यत्वस्य गोत्वांशे भानं गोत्वस्य शाब्दधीप्रकारतानियामकं वाच्यम्, गोत्वावच्छेदेन वाच्यताज्ञानस्य हेतुत्वे च गोत्वांशे बोधविशेषणतापन्नविषयिताविशेषणधर्मिविषयतावच्छेदकतारूपशक्यतावच्छेदकतया भानं तद्भाननियामकमिति तन्मते गोत्वविशिष्टगोचरशाब्दधीहेतुतायां विषयितायां गोविशेषितत्वांशनिवेशाभ्यिक्येन गौरवम्, इतरांशस्योभयमतेऽपि तुल्यशरीरत्वात् । तदनिवेशे तु भवतां धर्मांशे शक्तिधियोऽनपेक्षणीयत्वापत्तेः ।

ननु शाब्दबोधीयसंसर्गतान्यविषयतायाः स्वांशे वृत्तिज्ञानप्रयोज्यतानियमात्, शक्यतावच्छेदकांशेऽपि शक्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वमावश्यकमित्याशङ्क्य तन्नियमं निराकरोति (विनापीति) **लक्षणाम्**—स्वांशे लक्षणाग्रहम् । **शक्तिम्**—स्वांशे शक्तिग्रहम् । **तस्य**—शक्यतावच्छेदकस्य ।

ननु पशुत्वेन गौरस्मात्पदाद्बोद्धव्य इत्येतादृशाधुनिकसङ्केतात्पशुत्वेनैव गोबोधो भवति, न तु तादृशसङ्केतविषयतावच्छेदकेनापि गोत्वेनेति नियमाद्विशेषणांशेऽपि सङ्केतविषयत्वभानं शाब्दधीविषयत्वप्रयोजकमवश्यं वाच्यम्; न च गोत्वस्य गोविशेषणतयोक्तसङ्केतविषयतया तावतापि

[दी] भट्टमतेऽसम्भवाच्च । ज्ञाततालिङ्गकानुमित्यापि विषयग्रहे व्यापकतावच्छेदकत्वस्यैव नियामकताया वक्ष्यमाणत्वात् । न च ज्ञाततालिङ्गकत्वमेव तत्प्रयोजकम्, अनुमितिसामग्र्याः साध्यग्राहकत्वे लिङ्गविशेषस्य व्यभिचारेणातन्त्रत्वात् । ज्ञाततामात्रेण ज्ञानमात्रानुमानसम्भवात् ।

[ग] नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भव इति वाच्यम्, पदजन्यबोधविषयत्वेन विषयतारूपवाच्यत्वभानस्य प्रयोजकत्वोपगमेन तद्वारणसम्भवादिति चेदस्त्वेवम्, एवमपि विशेषणतया वाच्यत्वस्य विशेष्यतया वाच्यत्वविलक्षणस्य पदार्थतावच्छेदकभानप्रयोजकतया प्रमापदघटितसामग्र्या निरुक्तरूपताया दुरुपपादतैव ।

ननु यावत्पदादाने माभूत्प्रामाण्यस्य प्रमापदग्राह्यतया सिद्धसाधनम्, तथापि विशेष्यताप्रकारतोपनायकतज्ज्ञानकालीनानुव्यवसायसामग्रीग्राह्यतया सिद्धसाधनं दुर्वारमेव, तादृशसामग्र्या अपि विषयग्रहे व्यवसायातिरिक्तानपेक्षणात्, अतो न तत्पदत्वैयर्थ्यमतो दूषणान्तरमाह (भट्टेति) **असम्भवात्**--प्रामाण्यग्राहकतया अभिमताया अनुमितिसामग्र्या उक्तविशेषणाक्रान्तत्वासम्भवात् । तदेव दर्शयति (ज्ञाततेति) (व्यापकतावच्छेदकत्वस्येति) विषयगर्भप्रमात्वांशे व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्येत्यर्थः (वक्ष्यमाणत्वादिति) घटो घटत्वप्रकारकज्ञानविषयः, घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वात्, इत्यनुमानस्यैव प्रामाण्यग्राहकतया वक्तव्यत्वात् तत्र च ज्ञानस्य साध्यत्वाद्विषयस्य तु तदवच्छेदकत्वादिति भावः । **ज्ञाततालिङ्गकत्वम्**--तल्लिङ्गकपरामर्शत्वावच्छिन्नजन्यत्वम् । **तत्प्रयोजकम्**-अनुमितौ विषयविशिष्टज्ञानभानप्रयोजकम् । एवकारेण व्यापकतावच्छेदकत्वभानस्य विषयभानप्रयोजकत्वव्यवच्छेदः । **लिङ्गविशेषस्य**--लिङ्गविशेषावगाहिपरामर्शजन्यत्वस्य । **व्यभिचारेण**--व्यभिचारादिना तल्लिङ्गकपरामर्शत्वेन हेतुताया असम्भवेन । **ज्ञाततामात्रेण**--शुद्धज्ञानत्वेन व्यापकतावगाहिपरामर्शबलेन (ज्ञानमात्रेति) विषयानवच्छिन्नस्यैव ज्ञानस्यानुमितिसम्भवादित्यर्थः ।

[दी] विशेषस्य तथा स्वभावकल्पनायां मानाभावाच्च । ज्ञातताविशेषत्वेन ज्ञानविशेषजन्यत्वानुमानञ्च घटेच्छात्वेन घटज्ञानजन्यत्वानुमानेन समानयोगक्षेमम् ।

[ग] ननु स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्लिङ्गविशेषघटिततया लिङ्गभेदेन परामर्शहेतुताभेद आवश्यकः, व्यभिचारोऽपि कथंचिद्वारणीयः, तथा च ज्ञाततालिङ्गकपरामर्शस्य शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नव्याप्त्यवगाहिनोऽपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकमुपगन्तव्यमिति तद्घटित-सामग्र्यां ज्ञानभानप्रयोजकमात्रप्रयोज्यविषयग्राहकताकत्वमक्षतमेवेत्यत आह (विशेषस्येति) शुद्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततारूपलिङ्गविशेषावगाहिपरामर्शस्येत्यर्थः । **तथा स्वभावकल्पनायाम्**—विषयविशिष्टज्ञानविषयकत्वावच्छिन्नजनकत्वकल्पनायाम् (मानाभावादिति) व्यवसायानन्तरं द्वित्रक्षणमध्य एव विषयोपरक्तज्ञानभानस्य आनुभविकतया कालान्तरे शुद्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततावगाहिपरामर्शात् शुद्धज्ञानानुमितिनिर्वाहाय तादृशपरामर्शस्य पृथक्कारणताया आवश्यकत्वे विषयोपरक्तज्ञानानुमितौ तस्य हेतुत्वान्तरकल्पनं कालविशेषस्य तत्सहकारिताया अतिप्रसङ्गभङ्गाय कल्पनं चापेक्ष्य ज्ञानस्यैन्द्रियकताया एव कल्पयितुं युक्तत्वादिति भावः ।

ननु घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततायास्तादृशज्ञाततात्वेन घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानजन्यत्वरूपसाध्यानुमापकत्वात् तत्र च व्यापकतावच्छेदकत्वमेव उभयभानप्रयोजकमिति न ज्ञानभानाप्रयोजकं विषयभानप्रयोजकमित्याशङ्कां निरस्यति (ज्ञातताविशेषत्वेनेति) (समानयोगक्षेममिति) अत्राप्यनुमाने विषयस्येव ज्ञानस्यापि साध्यतावच्छेदकत्वात्, अवच्छेदकताया विशेषादरे च ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽपि तद्विशेषसत्त्वादेकसामग्रीसंग्रहोऽन्यवारणञ्चाशक्यमिति भावः । प्रमापदस्थले एकेन पदेन ज्ञानविषयोभयग्रहासिद्धसाधनस्य यावत्पदेन वारणमित्युक्तम्, तदनुसारेण

[दी] तदादिपदेन प्रकरणात्पदान्तरेण वा लक्षणयाधुनिकसङ्केतेन वा घटविषयकज्ञानोपस्थापकेन प्रामाण्याग्रहाद्बाधाच्च ।

एतेन यादृशसामग्र्या विषयग्राहकत्वव्याप्तं ज्ञानग्राहकत्वम्, तादृशयावद्ग्राहकत्वमपि प्रत्युक्तम् ।

[ग] प्रमात्वाग्राहकमपि तादृशं पदमस्ति तदग्राह्यतया बाधस्य दुर्वारतामाह (तदादीति) तदादेर्बुद्धिस्थत्वेनैव बोधकता, न तु घटज्ञानत्वादिनेति भ्रमं निराकर्तुमाह (प्रकरणादिति) विशेषरूपेण बोधौपयिकप्रकरणसहकारादित्यर्थः । प्रकरणञ्च प्रकृतत्वम्, विशेषरूपेण वक्तुर्बुद्धिस्थत्वमिति यावत् । सामान्यतो वक्तृबुद्धिस्थत्वेन शक्तमपि सर्वनाम विशेषरूपेण बोधयति, सहकारिविरहापेक्षयातिप्रसङ्गनिराससम्भवादिति भावः । विवेचितं चैतदस्माभिरन्यत्र । पदान्तरेण —सर्वनामातिरिक्तेनापि घटादिपदेन । तादृशपदस्य तद्रूपावच्छिन्नावाचकस्य कया वृत्त्या तद्रूपावच्छिन्नबोधकत्वमित्याकांक्षायामाह (लक्षणया आधुनिकसङ्केतेन वेति) लक्ष्यार्थप्रकारेण लक्षणाग्रहस्यानपेक्षितत्वेऽपि तत्र तदग्रहस्यानपेक्षितत्वात् न विषयभानेऽधिकापेक्षेति भावः ।

न च तत्र लक्ष्यतावच्छेदकत्वग्रहस्यापेक्षया विषयग्रहेऽधिकस्य अपेक्षणीयतेति वाच्यम्, लक्षणाग्रहस्य प्रकारतयैव तीरत्वादीनां गङ्गापदजन्यधीप्रकारतोपपत्तेस्तत्र शक्यप्रवाहादिसम्बद्धतावच्छेदकत्वग्रहस्यानुपयोगात् । पश्वादिपदादभ्रान्तपुरुषस्य शक्त्या गोत्वादिप्रकारकबोधानुदयाल्लक्षणाप्रतिसन्धानं विना तद्रूपविशिष्टप्रत्यायनेच्छया तत्पदाप्रयोगाच्च शक्त्यधीनविशिष्टविषयकबोधे परं विशेषणांशे शक्तेः शक्यतावच्छेदकताया वा ग्रहस्योपयोगित्वापगमात् । अभ्युपेत्यैकवृत्तेरुभयग्रहप्रयोजकतामप्युपपादयितुं सङ्केतानुधावनम् ।

एतावता विषयग्रहे अधिकानपेक्षाविवक्षामपि निराकरोति (एतेनेति) एकसङ्केतेनोभयबोधकपदघटितसामग्रीव्याप्यत्वसम्भवेन घटच्छलिङ्गकघटज्ञानानुमानज्ञाततालिङ्गकप्रामाण्यविशिष्टज्ञानानुमानयोर्विशेषविरहेण चेत्यर्थः (यादृशसामग्र्या इति) ज्ञानग्राहकताप्रयुक्तत्वस्य प्रयुक्तत्वस्य व्यापकतारूप-

अत्र वदन्ति—तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च यद्भट्टमतसिद्धं तद्भिन्नार्थकमग्राहकान्तम् ।

[ग]त्वाद्यथाश्रुतग्रन्थलभ्यमेवैतदित्यवधेयम् । तादृशयावद्ग्राह्यत्वं तज्जन्ययावद्ग्रहविषयत्वम् । मनस्संयुक्तसमवायस्य व्यवसायविषयघटादिभानाप्रयोजकत्वे मिश्रमतापरिग्रहोऽप्यत्र बोध्यः । (तज्ज्ञानेति) घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधसामग्र्या इच्छादिलिङ्गकज्ञानानुमितिसामग्र्याश्च भट्टैर्ज्ञानग्राहकतया प्रामाण्याग्राहकतया चाभ्युपगमात् तद्व्युदासः । अनुव्यवसायस्य ज्ञानविषयफलौकिकप्रत्यक्षात्मकस्य ज्ञानातीन्द्रियतावादिना भट्टेनानुपगमान्मनस्संयुक्त समवायादिघटिततत्सामग्री न ज्ञानग्राहत्वेन तन्मतसिद्धा, व्यवसायसामग्री च घटादिग्राहकत्वेन तदुपगतापि न ज्ञानग्राहकत्वेन तदुपगता, गुरुभिरेव तस्याः ज्ञानग्राहकत्वोपगमात्, ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्री ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धापि तैस्तस्याः प्रामाण्यग्राहकत्वोपगमात् प्रामाण्याग्राहकत्वेन न तन्मतसिद्धेति तत्तन्मते प्रामाण्यग्राहकत्वेन अभिमतानां सामग्रीणां संग्रहः । गुरुमते घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यग्राहिकाणां ज्ञानविषयो घट इत्यादिशाब्दानुमितिसामग्रीणां प्रामाण्याग्राहकतया ज्ञानग्राहकतया च भट्टाभ्युपगतानामसंग्रहेऽपि न क्षतिः, अयं घट इत्येतादृशप्रत्यक्ष सामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकताविचार एवेदृशविप्रतिपत्त्यादरात् । भट्टमते ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्र्याः संग्रहाय " तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वेनेति " । पटज्ञानं प्रमा घटज्ञानं गुण इत्येतादृशसमूहालम्बनशाब्दसामग्र्या पटज्ञान—प्रामाण्याग्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धया घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याग्रहाद्बाधवार—णाय "तज्ज्ञाने"ति प्रकृतप्रामाण्यस्य विशेषतो निवेशसूचकम् । प्रामाण्याग्राहकत्वं च प्रामाण्यग्रहानुपधायकत्वम्, तेन घटज्ञानमित्यादिशाब्दसामग्र्याः घटज्ञानं प्रमेत्यादिप्रामाण्यविषयकशाब्दादिस्वरूपयोग्यत्वेऽपि न क्षतिः । एवं ज्ञानग्राहकत्वमपि ज्ञानग्रहोपधायकत्वम्, गुरुणा प्रामाण्यग्राहकत्वेन सिसाधयिषिताया अयं घट इति प्रत्यक्षादिसामग्र्या अप्युपनीतभानाङ्गीकर्तृभट्टेन ज्ञानविषयो घट इत्युपनीतभानादिस्वरूपयोग्यतयोपगमात् ।

[ग] न च ज्ञानविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्ननिरूपितयोग्यतानिवेशेऽपि नायं दोष इति वाच्यम्, तथा सत्यात्ममनोयोगादीनां ज्ञानविषयकत्वा-वच्छिन्नाजनकत्वात्तद्घटिततया वारणीयानां सामग्रीणामपि ज्ञानग्राहकतया भट्टमतसिद्धत्वानुपपत्तेः ।

अथैवं भवन्मतेऽप्यात्मशरीरादीनां भट्टमतेऽन्यत्र प्रामाण्यग्राहकतया तद्घटितानां वारणीयसामग्रीणां प्रामाण्याग्राहकतया न भट्टमतसिद्धत्वम्, यदि चात्मादीनां तथात्वेन भट्टमतसिद्धत्वविरहेऽपि वारणीयसाम-ग्रीघटकपदज्ञानपरामर्शादीनां प्रामाण्यग्रहानुपधायकत्वेन भट्टमतसिद्धतया तद्घटितसमुदायस्य तथात्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नत्वानुपपत्तया तद्वारणं सुघट-मित्युच्यते, तदैतन्मतेऽप्युक्तरीत्या निर्वाह इति चेत्सत्यम् ? एवं सति पदाजन्य योग्यताज्ञानघटितयोग्यताविषयकशाब्दसामग्रीविशेषेण गुरुमते प्रामाण्या ग्रहाद्बाधस्य शङ्कायां ग्रन्थकृतोऽसङ्गतिः, तादृशयोग्यताज्ञानस्य ज्ञान-ग्राहकतया भट्टाभ्युपगतभिन्नत्वेऽपि कारणान्तरस्य तथात्वेन भट्टमतसि-द्धस्य तत्र सत्त्वात्तद्घटितसमुदायात्मकसामग्र्यास्तथात्वेन भट्टमतसिद्धभिन्न-त्वानुपपत्तेः । अतः प्रामाण्यग्रहफलोपधानप्रयोजकतानवच्छेदकतया ज्ञानग्रा-हकतावच्छेदकतया च भट्टाभ्युपगतं यादृशं रूपं तदन्यज्ञानग्रहोपधानप्रयोज-कतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामग्रीग्राह्यत्वं साध्यमेतदभिमतम् । तथा च का-रणसमुदायपर्याप्तस्य ज्ञानग्रहोपधानप्रयोजकतावच्छेदकधर्मस्य स्वरूपयोग्यता-नवच्छेदकत्वात्तदवच्छेदकतया भट्टमतसिद्धभिन्नत्वावश्यकत्वात् ज्ञानग्रहो-पधाननिवेशनमावश्यकम् । तादृशसाध्यानुसरणं निष्प्रयोजनमिति न श-ङ्क्यम् , वारणीयसामग्रीघटकज्ञानभासकानां सर्वेषां प्रत्येकं मिलितानाञ्च यत्र ज्ञायमानलिङ्गादिविधया प्रामाण्यविषयकानुमित्युपधायकता तादृशसा-मग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नतया तज्जन्यप्रामाण्याविषयक ज्ञानमादाय बाधस्य दुर्वारतया यथाश्रुतस्य सामग्र्यां प्रामाण्याग्राहकतया

[दी] अयं घट इत्यादिज्ञानजनक-सामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन भट्टाङ्गी-कृतत्वात् गुरुमतसाधारण्यसम्पादनाय ज्ञानग्राहकत्वेनेति।

[ग] भट्टमतासिद्धान्यत्वविशेषणघटितसाध्यस्य विवक्षणासम्भवात्। उक्तसाध्यादेरे तु प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधानप्रयोजकतावच्छेदकस्य तज्ज्ञानग्रहोपधायकसमुदायपर्याप्तिधर्मस्य प्रामाण्यविषयकतत्तत्कारणलिङ्गककिञ्चित्साध्यकानुमित्युपधानप्रयोजकतानवच्छेदकत्वेन तादृशसामग्रीजन्यप्रामाण्याविषयकग्रहस्य साध्याघटकत्वेन बाधवारणसम्भवात्।

वस्तुतस्तु प्रामाण्यग्रहानुपधायकत्वेन भट्टमतसिद्धत्वं न पृथङ्निवेश्यते, अपि तु ज्ञानग्राहकान्तर्गतो ग्रह एव प्रामाण्याविषयकत्वेन विशेष्यते लाघवात्, एवं च प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहजनकत्वेन भट्टमतासिद्धत्वनिवेशे व्यवसायादिसामग्रीघटकात्मादेर्भट्टमतेऽपि प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहजनकतया तादृशज्ञानानुमितौ लिङ्गविधया ज्ञानभानेऽपि प्रयोजकतयाऽनुव्यवसायजनकव्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकेऽपि स्वान्वयबोधे तन्मते ज्ञायमानपदार्थविधया कारणस्य स्वात्मकज्ञानभासकतया अभिमतसामग्र्या नोक्तप्रकारेण भट्टमतासिद्धत्वम्, अतः फलोपधायकावच्छेदकधर्म एव तादृशज्ञानग्रहफलोपधायकावच्छेदकतया भट्टमतसिद्धभिन्नत्वं निवेश्यमित्यग्रिमग्रन्थसङ्गतिः। "ज्ञानग्राहकत्वेनें" इत्यस्य प्रयोजनं स्वयमाह (अयं घट इत्यादीति) (भट्टाङ्गीकृतत्वादिति)

न च तादृशसामग्र्यन्तर्गतस्य घटत्वादिग्राहकसंयुक्तसमवायस्य समवायानङ्गीकर्तृभट्टमतसिद्धत्वाभावान्न तादृशसामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वमिति वाच्यम्, समवायत्वेन तदनङ्गीकारेऽपि घटत्वादिसम्बन्धत्वेन तदभ्युपगमात्; घटादौ समवायस्यैव वस्तुतो घटत्वादिसम्बन्धत्वात्।

ननु प्रामाण्याग्राहकपरोक्षसामग्रीभिन्नत्वं निवेश्यते, तावतैव गुरुमते व्यवसायात्मकज्ञानप्रत्यक्षसामग्र्या मिश्रमतेऽनुव्यवसायसामग्र्याः परोक्षसामग्रीभिन्नत्वेन भट्टमते च ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्र्याः परोक्षसामग्रीत्वेऽपि प्रामाण्यग्राहकभिन्नत्वेन विशिष्टभेदस्याक्षततया मतत्रयसाधारण्योपपत्तेः, प्रा-

[ग] माण्याग्राहकशब्दानुमितिसामग्र्योश्च तादृशभेदासत्त्वेन व्यावृत्तिसम्भवा-दिति चेन्न;—ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकत्वासिद्धिकाले-तज्जन्यानुमितेः साध्यघटकयावद्ग्रहान्तर्गतत्वासिद्ध्या उक्तसाध्यसिद्धावपि तादृशानुमितेः प्रामाण्यावगाहिताया असिद्ध्या भट्टस्योद्देश्यासिद्धेः । प्रामाण्य-ग्राहकतयोभयवादिसिद्धानुमित्यादिसामग्रीग्राह्यतामादायापि साध्यपर्यवसा-नात् । नैयायिकमतासिद्धत्वोक्तावनुव्यवसायसामग्र्यसंग्रहः, गुरुमतासि-द्धत्वं मिश्रमतासिद्धत्वं वा यदि निवेश्यते, तदा व्यवसायसामग्र्या गुरुमते-ऽनुव्यवसायसामग्र्याश्च मिश्रमते प्रामाण्यग्राहकतया विशिष्टभेदसत्त्वेऽप्युप-नीतघटज्ञानादिविषयकस्य ज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इत्यादिप्रत्यक्षस्य सा-मग्र्या गुरुमिश्रमतासिद्धतया घटज्ञानादिप्रामाण्यग्रहात् भट्टमते बाधस्स्या-दिति भट्टमतसिद्धभिन्नत्वोपादानम् ।

यत्तु ' पश्यतश्श्वेतिमारूप ' मित्यादिन्यायेन पदजन्योपस्थितिवि-षयपदार्थान्वयबोधस्य ज्ञानावगाहिनः सामग्र्या मिश्रादिमतासिद्धतया घट-ज्ञानादिप्रामाण्यग्रहात् भट्टमतेऽपि बाधस्स्यादिति मिश्रादिमतसिद्धत्वोपेक्षा-बीजवर्णनम् , तदसत्—भट्टमतसिद्धभिन्नत्वनिवेशेऽपि ज्ञानविषयो घट इत्यादिमानसोपनीतभानसमग्र्या मिश्रमते प्रामाण्यग्रहेण बाधस्य दुर्वार-त्वात् । भट्टेनोपनीतभानाङ्गीकारेऽपि बहिर्विशेष्यकज्ञाने मनसोऽसामर्थ्येन घटादिविशेष्यकमानसोपनीतभानानङ्गीकारात् तत्र पदार्थकरणकान्वयबोध-स्यैवोपपत्तौ तादृशमानसोपनीतभानसामग्र्या भट्टमतासिद्धत्वात् ।

यदि च तादृशज्ञानमुभयसिद्धमेव, तस्य मानसप्रत्यक्षरूपतैव भट्टेन नोपयते-किं तु पदार्थकरणकान्वयबोधरूपतैवेत्यसंसर्गाग्रहपदार्थोपस्थिति-रूपा तत्सामग्र्यप्युभयसिद्धैवेति तद्वारणमिति मन्यते, तदा मिश्रमतभिन्नत्व-निवेशेऽपि तुल्यरीत्या भट्टमते उक्तबाधस्य वारणसम्भवात् ।

अथ भट्टमतसिद्धभिन्नत्वनिवेशे उपनीतघटज्ञानविषयकपटज्ञानानु-व्यवसायेन घटज्ञानप्रामाण्यग्रहात् मिश्रमते बाधः, तादृशस्यापि पटज्ञाना-

[ग] नुव्यवसायस्य भट्टानभ्युपगतत्वात् तत्सामग्र्याः पटज्ञानादिघटितायास्त-थात्वात् ;

न च तत्र घटज्ञानपटज्ञानयोर्भासकं सामग्रीद्वयं—तत्संवलनादुभयवि-षयकमेकं ज्ञानम्, एवञ्च तत्र घटज्ञानग्राहिका तज्ज्ञानादिरूपा सामग्री भट्ट-नान्वयबोधसामग्रीत्वेनोपेयत एवेति वाच्यम्,—यतस्समूहालम्बनस्थल एव ग्राहकसामग्रीभेदः, यत्र चोपनीतघटज्ञानसमानाधिकरणपटज्ञानत्वादिना ता-दृशघटज्ञानविशिष्ट आत्मनि पटज्ञानत्वेनैव वा पटज्ञानानुव्यवसायस्तत्र ता-दृशविशिष्टविषयकानुव्यवसायसामग्र्या विशिष्टघटकतया घटज्ञानग्राहिकाया भट्टमतासिद्धाया घटज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वात् बाध एव; एवमुपनीतघट-ज्ञानरूपविषयोपरक्ततद्विषयकशाब्दबोधाद्यनुव्यवसायसामग्र्या घटज्ञानग्राहि-कया तदीयप्रामाण्याग्रहादपि बाधो दुर्वारः;

न च घटज्ञानं जानामीत्यादिशाब्दबोधाद्यनुव्यवसाये घटत्वयतीत्या-दिप्रामाण्यमपि भासते, तद्विषयीभूते घटज्ञानमित्यादिव्यवसायेऽपि तत्प्रामा-ण्यसत्त्वादिति वाच्यम्,—पुरोवर्तिज्ञानत्वादिना घटज्ञानविषयकव्यवसाये तादृशप्रामाण्यासत्त्वेन तदनुव्यवसाये तादृशप्रामाण्याभानादिति चेन्न; ज्ञा-नान्तरविशेष्यतानापन्नात्मनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वाश्रयप्रकारताशालिग्रह-सामग्र्या एव ज्ञानग्राहकसामग्रीपदेन विवक्षणीयत्वात्, उक्तघटज्ञानोपनीत-भानेषु घटज्ञानांशे तादृशात्मनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताविरहेणैव तत्सा-मग्र्याः साध्याघटकतया बाधानवकाशात् ।

न चात्मनो लौकिकप्रत्यक्षे पटादिज्ञानस्येच्छादेर्वा विशेषगुणस्य त्रि घमामस्य भानावश्यकतया लौकिकप्रत्यक्षविषयात्मांशेऽविद्यमानघटज्ञानोप-नीतभाने या पटादिज्ञानीयलौकिकभानांशे धर्मितावच्छेदकतया घटज्ञानप्र-कारता तस्या निरुक्तात्मविशेष्यतानिरूपितत्वविरहेऽपि-एवमुपनीतघटज्ञानाव-च्छिन्न आत्मनि यदिच्छादेर्लौकिकं प्रत्यक्षं तत्सामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वेऽपि घटज्ञानवदात्मत्वेन परात्मोपनीतभानरूपे पटज्ञानानुव्यवसाये तादृशपरात्मविशेष्यतानिरूपितघटज्ञानप्रकारतासत्त्वात्तादृशानुव्यवसायेन घटज्ञानप्रामाण्याग्रहात् बाधो दुर्वार एवेति वाच्यम्,-

[ग] उपनीतस्य परात्मनो मुख्यविशेष्यतयानुव्यवसायविषयत्वे तज्ज्ञानस्य समूहालम्बनरूपतया सामग्रीभेदेन तत्र घटज्ञानभासकसामग्र्या अन्वयबोधसामग्रीत्वेन भट्टमतसिद्धतया घटज्ञानप्रामाण्यस्य तदग्राह्यत्वेऽपि बाधानवकाशात् । तादृशात्मनः स्वात्माद्यंशे कथं चित्प्रकारत्वे चात्मनो मुख्य विशेष्यताया निवेशनीयतया बाधवारणसम्भवात् ।

न चैवमोदनकामकर्तव्यताबोधविषयः पाक इत्यादि वाक्यजन्यशाब्दबोधे पाकविशेषणतया ओदनसाधनताज्ञानस्य अन्वयप्रयोजकरूपात्मकस्य भानेऽपि आत्मविशेषणतया तज्ज्ञानाभानात्तादृशशाब्दबोधेन तज्ज्ञानप्रामाण्याग्रहेऽपि न बाधप्रसक्तिरित्यग्रिमतादृशबाधशङ्काया असङ्गतिरिति वाच्यम्, यथाश्रुताभिप्रायेण तदाशङ्कायास्सङ्गमनीयत्वात् । यथाविवक्षणं तु आत्मांश एव यत्र इच्छाश्रयत्वाद्यन्वयितावच्छेदकतया ज्ञानस्य भानं तत्र तादृशज्ञानप्रामाण्याभानेन बाधप्रसक्त्या अन्वयितावच्छेदकरूपस्य शाब्दबोधे भानानभ्युपगमेन समाधानस्य सङ्गमनीयत्वात् ।

यद्यपि ज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इत्यादिप्रत्यक्षेण प्रामाण्याग्रहेण भट्टमते बाधस्य मिश्रादिमतसिद्धभिन्नत्वनिवेशेऽपि उक्तविवक्षायामप्रसक्तिः, तथापि ज्ञाततालिङ्गकशुद्धज्ञानादिसाध्यकात्मादिपक्षकानुमितिसामग्र्या मिश्राद्यनभ्युपगतया प्रामाण्याग्रहेण बाधस्य वारणाय यथाश्रुतानुसारेण वा भट्टमतसिद्धत्वोक्तिः । आत्मपक्षकज्ञाततालिङ्गकप्रामाण्यविशिष्टज्ञानसाध्यकानुमितिसामग्रीमादायैव भट्टमते प्रामाण्यस्य यथोक्तसाध्यवत्त्वनिर्वाहः ? न तु ज्ञाततापक्षकानुमितिसामग्रीमादाय, आत्मपक्षकानुमितेरेवानुव्यवसायसमानविशेष्यकतया तादृशानुमितेरेव तैरभ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा अनुभववैषम्यापत्तेः ।

अथैवमप्युपनीताप्रामाण्यविषयकघटादिज्ञानानुव्यवसायेन तदीयप्रामाण्याग्रहात् तादृशसामग्र्या अपि भट्टमतासिद्धत्वान्मिश्रमते बाधस्य दुर्वारतेति चेन्न;—प्रामाण्यभासकसामग्र्या विषयनिरूप्यत्वमर्यादोपबृंहिताया अप्यप्रामाण्यभासकसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वेनानुव्यवसायेऽप्रामाण्यस्य व्यवसायांशे

[ग]भानासम्भवात् प्रामाण्यभानस्यावश्यकत्वात् । तथाविधसामग्र्या अबल-वत्त्वे घटत्वप्रकारकत्वादिना व्यवसायभाने तत्र तदभावादरपि भानप्रसङ्ग इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।

यदि चोक्तप्रामाण्यभानसामग्र्या बलवत्त्वोपगमेऽनभ्यासदशापन्न-ज्ञाने प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरिति मीमांसकस्याप्रामाण्योपस्थितिदशायां तादृश-दोषवशादनुव्यवसायेऽप्रामाण्यभानमवश्यमेवोपगन्तव्यम्, तथा च तादृशा-नुव्यवसायसामग्र्या ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टानभ्युपगततया प्रामाण्याग्रहान्मिश्र-मते बाधो दुर्वार एवेत्युच्यते तदाऽप्रामाण्याग्राहकत्वमपि स्वातन्त्र्येण सामग्रीविशेषणं देयम् ।

वस्तुतस्तु अप्रामाण्योपस्थितेरनुव्यवसायपूर्वं सत्त्वे तुल्यबलसाम-ग्रीभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्योभयसंशयरूप एवानुव्यवसायस्तत्र जन्यते, धर्मि ज्ञानस्य संशयहेतुताया मीमांसकैरनभ्युपगमात्, तथा च तादृशानुव्यवसाय सामग्र्यापि प्रामाण्यग्रहान्न बाधः ।

न च यत्रानुव्यवसायपूर्वं नाप्रामाण्यमुपस्थितं तत्राप्यनभ्यासदशा पन्नज्ञानप्रामाण्यसंशयात्तदनुरोधेनानुगतदोषात्तत्र प्रामाण्याग्रहस्तैरवश्यमङ्गी कार्यः,तथा च तत्स्थलीयसामग्र्या प्रामाण्याग्रहाद्बाधो दुर्वार एवेति वाच्यम्,-अप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणेनापि तादृशबाधवारणासम्भवात् तद्वारणाय तत्रानुव्यवसायः प्रामाण्यं गृह्णात्येव–तादृशानुव्यवसाये विनष्टे सत्येव च तज्जनितसंस्कारात् प्रामाण्याविषयकज्ञानस्वरूपधर्मिस्मरणे तदुपनीततद्धर्मि-विषयकः प्रामाण्यसंशय इत्येव स्वीकरणीयत्वात् ।

एतेन स्वातन्त्र्येणाप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणदानेऽग्राहकान्तस्य निरु-क्तार्थकत्वविरोध इति निरस्तम् ।

यत्तु व्यवसायोल्लिखितप्रकारविशिष्टधर्मिविशेष्यकत्वमेवानुव्यव सायेन गृह्यते–न तु धर्मान्तरविशिष्टविशेष्यकत्वमिति नानुव्यवसाये तदभाववद्विशेष्यकत्वघटिताप्रामाण्यावगाहितेति समाधानम्, तत्तुच्छम्, धर्मान्तरविशिष्टविशेष्यकत्वस्य लौकिकविषयताया एवानुभ्युपगमेनोपनीत भ्र-मत्वस्य प्रमात्वाभावस्य चानुव्यवसायेनावगाहनविरोधात् । पित्तादिदोषाद्यथा शङ्खादावपीतत्वादेरग्रहे पीतिमाद्यारोपस्तथा दोषविशेषाद्यत्रानुव्यवसायेऽप्रा माण्यमात्रभानं तत्सामग्रीमादाय बाध इत्यपि न शङ्क्यम्, अनुभवानु रोधेन क्वचित्तथा दोषकल्पनेऽपि प्रकृते तथाविधदोषकल्पकानुभवविरहात्

[दी] विशिष्टव्यतिरेकस्य तत्रापि सत्त्वाददोषः । ज्ञाततप्रत्यक्षजनक-सामग्रीवारणाय ज्ञानग्राहकेति ।

[ग] अथ यत्र घट एव अघटोयं घट इत्याहार्यं तत्र तदनुव्यवसायस्य घटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकत्वेन तज्ज्ञानविषयकस्य घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याग्राहकत्वात् भट्टमतासिद्धतत्सामग्रीमादाय बाध इति चेन्न, प्रकारविरुद्धधर्मावच्छिन्नविशेष्यत्वाघटितप्रामाण्यस्यैव पक्षतोपगमात् तादृशप्रामाण्याश्रयग्राहकसामग्रया एव साध्यघटकत्वात् । अयं घट इत्यादिज्ञाननिष्ठमनस्सन्निकर्षघटितसामग्रया ग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नत्वोक्त्यापि संग्रहसम्भवात् ज्ञानग्राहकत्वपर्यन्तनिवेशप्रयोजनं गुरुमते व्यवसायसामग्र्युपग्रह एवेत्याशयेन मिश्रमतानुपन्यासः। विशिष्टव्यतिरेकस्य—प्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च यद्भट्टमतसिद्धं तद्भेदस्य । तत्र—तादृशसामग्र्याम् । एवं प्रतियोगिकोटौ ज्ञानग्राहकत्वानिवेशे भेदविशेष्यसामग्र्यामपि तद्विशेषणं व्यर्थं स्यात्तन्निवेशस्यावश्यकत्वे च विशेष्ये तद्विनिवेशणस्यापि सार्थक्यमिति सूचयितुं भट्टमते तद्व्यावृत्तिं दर्शयति (ज्ञातताप्रत्यक्षजनकेति) घटादिसामग्रयामपि विशिष्टभेदसत्त्वात्तज्ज्ञानग्राहकत्वस्य सामग्रीविशेषणत्वाभावे तत्सामग्रीपरिग्रहेऽपि केवलग्राहकत्वनिवेशेनापि तद्व्यावृत्तिसम्भवात्सामग्रीजन्यग्रह एव यावत्त्वविशेषणे तज्जन्यग्रहाप्रसिद्ध्या च न बाधसम्भव इति सा नोपात्ता ।

यद्यपि घटादिग्राहकसामग्रीमादाय दर्शितव्यावृत्तिसम्भवात् ज्ञातताप्रत्यक्षसामग्रीपर्यन्तनिवेशनमफलम्, तथापि मिश्रादिमतसिद्धत्वं परित्यज्य भट्टमतसिद्धत्वपर्यन्तनिवेशव्यावृत्तिर्ज्ञातताप्रत्यक्षमादायैव सम्भवतीति ज्ञातताप्रत्यक्षपर्यन्तानुधावनम् । ज्ञानविशेषितज्ञाततविषयकानुमित्यादेर्मिश्रादिभिरपि ज्ञानविषयतागोचरानुमितित्वेन स्वीकाराच्चत्सामग्र्या अपि ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेन तन्मतसिद्धता । ज्ञानजन्यज्ञाततावानित्यनुमित्यादिसामग्र्या गुरुणा अनङ्गीकारेऽपि साप्यन्यथाख्यातिवादिना मिश्रेणोपगन्तव्येति तादृशसामग्रीमादाय भट्टमतसिद्धभिन्नत्वनिवेशव्यावृत्त्यसङ्गतिरिति मत्वक्षोपादानम् ।

[दी] न च विषयबाधभ्रमकालीनानुव्यवसायेन प्रामाण्याग्रहान्मिश्रमते बाधः,

---

[ग] यद्यपि ज्ञाततामत्यक्षमपि ज्ञानविषयत्वोपनीतभानरूपतया मिश्रानुमतम्, तथापि ज्ञाततारूपविषयघटिततत्सामग्री ज्ञानग्राहकत्वेन न तन्मतसिद्धेति तामादाय व्यावृत्तिसङ्गतिः । ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यत्र ज्ञानपदं प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरम्, अन्यथा पटादिज्ञानविषयकघटादिशाब्दबोधादिसामग्र्या गुरुमते घटादिज्ञानप्रामाण्यग्राहिकाया असंग्रहात् । तथा चानुयोगिविशेषणमपि प्रकृतप्रामाण्याश्रयग्राहकत्वम्बोध्यम्, अन्यथा पटादिज्ञानग्राहकसामग्र्या घटादिज्ञानप्रामाण्याग्रहेण बाधप्रसङ्गात् ।

एतेन ग्राहकसामग्रीमात्रस्यैव गुरुमते ज्ञानग्राहकतया तन्मते ज्ञानपदवैयर्थ्यमिति परास्तम्, प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरतया तत्सार्थक्यात् ।

अथ प्रामाण्यघटकघटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयग्राहकसामग्रीनिवेशेनैवोपपत्तौ प्रामाण्याश्रयग्राहकसामग्रीनिवेशनमनर्थकम्; न चैवं ज्ञाततायाअपि घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयत्वात्तद्ग्राहकसामग्रीमादाय बाध इति वाच्यम्, ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यनापि घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयग्राहकताया एव विवक्षणीयतया घटत्वादिप्रकारकज्ञानताप्रत्यक्षसामग्र्या भेदप्रतियोगिकोटौ निवेशनीयत्वादिति चेन्न; प्रामाण्यपर्यन्तानिवेशे घटत्वादिप्रकारकभ्रमानुव्यवसायसामग्र्या वास्तवघटत्वाद्याश्रयविशेष्यकत्वघटितस्य प्रामाण्यस्याग्रहणे बाधस्य दुर्वारत्वात् । (विषयबाधभ्रमकालीनेति) नायं घट इत्यादिभ्रमाव्यवहितोत्तरोत्पन्नेत्यर्थः ।

न च तदानीमयं घट इत्यादिव्यवसाय एव न सम्भवतीति कथमनुव्यवसायोदय इति वाच्यम्, भिन्नेन्द्रियादिजन्यबाधभ्रमोत्तरलौकिकसन्निकर्षजन्यव्यवसायसम्भवेनानुव्यवसायोपपत्तेः । गुरुमते तादृशव्यवसायात्मकज्ञानग्रहे विशेष्ये घटत्वादिमत्ताया लौकिकसन्निकर्षाद्भाने तादृशबाधभ्रमो न विरोधीति प्रामाण्यभानसम्भव इति मिश्रमतानुसरणम् । बाधस्य प्रमात्वे व्यवसायस्य प्रामाण्याश्रयत्वासम्भवाद्बाधभ्रमेत्युक्तम् । समाधत्ते

[दीं] तदापि तद्ग्रहोपगमात् । बाधग्रहाभावेन विशेषणाद्वा । रीतिरुक्तैव ।

अथ गुरुनये घटेन जलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरत्वादेरिव ओदनकामकर्तव्यताबोधविषयः पाक इत्यादौ शब्दादनुपस्थितस्याप्यन्वयप्रयोजकस्य ओदनादिसाधनताज्ञानस्यापि शाब्देन ग्रहात्तत्प्रामाण्याग्रहाच्च बाधः,

---

[ग] (तदापीति) तद्ग्रहोपगमात्—विषयस्य तद्वत्त्वांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकप्रामाण्यग्रहोपगमादित्यर्थः । समानविशेष्यकस्यापि ज्ञानस्य विशेष्यांशे समानप्रकारकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । समानविषयतामात्रेण विरोधित्वे प्रकारधर्मिकावृत्तित्वज्ञानस्य तत्प्रकारकज्ञानसामान्यं प्रति विरोधित्वे वा पुनराह (बाधग्रहाभावेनेति) धर्मिणि प्रकारवत्त्वग्रहप्रतिबन्धकाभावेनेत्यर्थः ।

अथैवमपि विशेष्यतांशे घटत्वादिना घटादेर्बाधग्रहे विशेष्यतात्वावच्छिन्नांशे घटत्वादिविशेषितघटीयत्वादिघटितप्रामाण्यभानासम्भवाद्वाधो दुर्वार एव, बाधग्रहपदेन प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकमात्रविवक्षणे "तदापि तद्ग्रहोपगमादि" त्यनेनैतत्समाधानस्य वैकल्पिकताविरोध इति चेन्न;-विशेष्यतात्वस्य घटादिधर्मितावच्छेदकतया न प्रामाण्यघटकता, अपि त्वेकत्र द्वयमिति रीत्या विशेष्यताविशेषणत्वेनोभयोस्तथात्वमित्याशयेन विकल्पसङ्गतेः । अतएव ज्ञाने विषयितांशे च विषयबाधग्रहदशायामनुव्यवसाये ज्ञानभानासम्भवेन स्वप्रकाशतानुपपत्तिरित्यपि समाहितम् । ननु बाधभ्रमो गुरुमते ज्ञानद्वयरूपः, मिश्रमते विशिष्टविषयकैकज्ञानरूपः, तयोः कथमनुगतरूपेण प्रवेश इत्यत आह (रीतिरुक्तैवेति) तत्तद्धर्मिनिरूपिततत्तद्धर्मनिष्ठविशेषणताकत्वेन प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकत्वेन वानुगमसम्भव इति भावः । तत्प्रामाण्याग्रहात्—ओदनसाधनताज्ञानप्रामाण्याग्रहात् ।

न चौदनसाधनतात्वेन साधनताभाने साधनेतरावृत्तित्वादिघटितस्य साधनतात्वस्य भानेन साधनत्वेन साधनभानात्तज्ज्ञाने साधनत्ववति साधनत्वप्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यमस्तीति तदपि तेन गृह्यत एव, गुरुमते स्वनिष्ठप्रामाण्यमात्रस्यैव ज्ञानेन ग्रहादिति वाच्यम्, साधनतात्वस्याखण्डोपाधि

[दी.] भट्टेन शब्दादनुपस्थितार्थस्य शाब्दबोधप्रवेशानभ्युपगमात्, तदग्रहेऽपि कर्तव्यतावोधग्रहान्न ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नत्वमिति चेन्न;—

रूपतायाः साधनत्वानां कार्यादिभेदेन भिन्नानामनुगमायावश्यमुपगन्तव्यतया तद्भाने साधनत्वेन साधनभानानियमात्, साधनमुख्यविशेष्यकज्ञाननियमुख्य-विशेष्यताघटितप्रामाण्यस्य तादृशशाब्दबोधवृत्तेस्तादृशबोधविषयवृत्तेस्तेन गृहीतुमशक्यतया उक्तरूपसाधनतात्वभानेऽपि बाधस्य दुर्वारत्वाच्च । तादृशसामग्र्या ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धत्वं दर्शयति (भट्टेनेति) (शाब्दबोधप्रवेशानभ्युपगमादिति) तथा च पटज्ञानविषयो घट इत्यादिशाब्दाद्यात्मकव्यवसायसामग्र्या गुरुमते संग्रहानुरोधेन ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यत्र ज्ञानपदस्य प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानपरतया उक्तत्वात् उक्तसामग्र्याः प्रकृतप्रामाण्याश्रयौदनसाधनत्वज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नत्वमव्याहतमेवेति न तादृशसामग्रीव्यावृत्तिरिति भावः । गुरुमतेऽपि घटत्वप्रकारकज्ञानविषयो घट इत्यादिव्यवसायसामग्रीविदुक्तव्यवसायसामग्र्यपरिग्रहेऽपि न क्षतिरिति सामान्यतो ज्ञानग्राहकत्वमेव निवेशनीयमतो नोक्तक्रमेण बाध इत्याशयेन शङ्कते (तदग्रहेऽपीति) तदग्रहे—ओदनसाधनताज्ञानाग्रहे ।

यद्यपि सामान्यतो ज्ञानग्राहकतानिवेशेनोक्तबाधवारणेऽपि घटत्वप्रकारकेच्छाविषयोऽयमित्यादौ शब्दानुपस्थितस्य योग्यतात्मकघटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य शाब्देन ग्रहात्तत्प्रामाण्याग्रहात् बाधो दुर्वार एव, ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यत्र सविषयकग्राहकत्वविवक्षणे इच्छादिविषयकज्ञानप्रामाण्यपक्षकस्थले सिद्धसाधनम्—तादृशप्रामाण्यग्राहिकाया व्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन इच्छारूपसविषयकग्राहकत्वेन भट्टाभ्युपगतत्वात्तद्भिन्नप्रामाण्यानुमित्यादिसामग्रीग्राह्यत्वस्य प्रामाण्ये सत्त्वात्, अस्तु वा ज्ञानमित्यादिशाब्दबोधाद्यात्मकव्यवसायप्रामाण्यवत्तदपि प्रामाण्यं पक्षबहिर्भूतम्, अस्तु च ज्ञानपदं सविषयपरमेव, तथापि कम्बुग्रीवादिमानित्यादौ घटत्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यापि पदानुपस्थितस्याऽन्वयितावच्छेदकतया भानात्तादृश-

[दी] शब्दाजन्यकाम्यसाधनताज्ञानघटितायाश्शाब्दसामग्र्या भट्टेनानभ्युपगमात् ।

[ग] ज्ञानप्रामाण्यस्य च तत्राभानात् बाधस्य दुर्वारतैव; तथापि सामान्यतो ज्ञानग्राहकत्वनिवेशमभ्युपेत्य सम्भवाभिप्रायेणोक्तस्थल एव प्रकारान्तरेण बाधं सङ्गमयति (शब्दाजन्येति) शब्दाजन्यकाम्यसाधनताज्ञानोपस्थितिघटितसमुदायपर्याप्तसामग्रीत्वस्य ज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकतया भट्टमतासिद्धत्वादित्यर्थः ।

न च तत्र शाब्दबोधस्यानुभाविकत्वे तज्जनककाम्यसाधनताज्ञानोपस्थितेः पदजन्यत्वमेव भट्टेन कल्पनीयम्, तथा च तत्साधारणसामग्रीत्वमपि तादृशशाब्दबोधोपधायकसमुदायपर्याप्तत्वादिप्रकारेण प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकतया भट्टाभिमतमिति वाच्यम्,—यत्कालीनकाम्यसाधनताज्ञानोपस्थितौ पदजन्यत्वविरहो भट्टेनापि निश्चितः तत्कालीनशाब्दबोधजनकतज्जन्यज्ञानोपस्थितेः शाब्दबोधासमुपधायकत्वेन भट्टाभिमतायाः शाब्दबोधोपधायकत्वेन भट्टेनाज्ञानात् तत्साधारणसमुदायत्वस्योक्तप्रकारेण तदीयाभ्युपगमेऽभानात्तत्कालीनसामग्रीमादाय बाधस्य दुर्वारत्वात् ।

यदि चोक्तविशेषदर्शनदशायां तत्कालीनकाम्यसाधनताज्ञानोपस्थितित्वादिरूपविशेषधर्मपुरस्कारेण तादृशोपस्थितेः शाब्दबोधोपधायकतया भट्टज्ञानविषयत्वासंभवेऽपि तादृशविशेषदर्शनशून्यतादशायामुक्तविशेषधर्मप्रकारेण ज्ञानदशायामपि उपस्थितित्वादिसामान्यधर्मप्रकारेण तदीयज्ञानविषयत्वसम्भवादुक्तरूपेण तदुपस्थितिसाधारणसामग्रीत्वं भट्टाभ्युपगमविषय एवेत्युच्यते, तदा चक्षुस्संयोगादिघटितव्यवसायसामग्र्या अपि सामान्यतो ज्ञानग्रहोपधायकत्वेन भट्टाभ्युपगमविषयत्वे बाधकाभावात्तन्निष्ठसमुदायत्वमपि दुस्संग्रहं स्यात् ।

न च प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकतया भट्टमतसिद्धभिन्नत्वं वक्तव्यम्, व्यवसायसामग्र्यां प्रामाण्यग्राहकत्वसहितज्ञानग्राह-

[ग] कत्वप्रकारकं भट्टज्ञानं गुरुमते न्यायमते च न प्रमा, गुरुमते तस्याः प्रामाण्यग्राहकत्वस्य न्यायमते ज्ञानग्राहकत्वस्य बाधादिति वाच्यम्,—एवं सत्यनुव्यवसायसामग्र्याः सामान्यतो ज्ञानग्राहकत्वप्रकारकभट्टज्ञानस्य प्रामाण्यग्राहकत्वविषयकत्वेऽपि नैय्यायिकमते उभयांश एव प्रमात्वाप्रामाण्यानुमित्यादिसामग्रीणामेव साध्यघटकतया निषेधसाधने बाधात् । तस्माद्येन रूपेण स्वाश्रयग्रहोपधायकतावच्छेदकता सामग्रीपर्याप्तधर्मस्य तादृशरूपे प्रामाण्यग्राहतावच्छेदकत्वविशिष्टज्ञानग्राहकतावच्छेदकत्वप्रकारकभट्टाभ्युपगमविषयतानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् । चक्षुस्संयोगादितत्कारणसमुदायपर्याप्तधर्मत्वेन च व्यवसायादिसामग्रीपर्याप्तधर्मस्य स्वाश्रयग्रहोपधायकतावच्छेदकता, तादृशधर्मत्वस्य न निरुक्तभट्टाभ्युपगमविषयतावच्छेदकत्वमिति गुरुमतादिसंग्रहः । उक्तशाब्दबोधसामग्रीपर्याप्तधर्मस्य पदजन्यकाम्यसाधनताज्ञानोपस्थितिमानिवेश्य पाकविशेष्यकतादृशज्ञानविषयत्वरूपयोग्यताज्ञानादिरूपतत्तत्कारणपर्याप्तधर्मत्वेन तादृशज्ञानग्राहकतावच्छेदकता, पदजन्यकाम्यसाधनताज्ञानोपस्थित्यादिपर्याप्तधर्मत्वेन च निरुक्तभट्टाभ्युपगमविषयतेति बाधो दुर्वार एव ।

न च तादृशयोग्यताज्ञानस्य भट्टमतेऽपि शाब्दधीहेतुतया तन्मतेऽपि तस्य सामग्रीशरीरे निवेशनमावश्यकम् तथा चाधिकपदजन्यतादृशयोग्यताज्ञानोपस्थितिनिवेशेऽपि * दर्शितसामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वमस्त्येवेति वाच्यम्, एवमपि पदजन्ययोग्यताज्ञानविरहकालीनदर्शितशाब्दसामग्रीमादाय बाधस्य दुर्वारत्वात् । (* येन रूपेण गुरुमते सामग्रीपर्याप्तधर्मस्य ज्ञानग्राहकतावच्छेदकता तद्रूपस्य निरुक्तभट्टाभ्युपगमविषयतावच्छेदककोटिप्रवेशोऽव्याहत एवेति वाच्यम्, अधिकान्तर्भावेन पर्याप्तिघटितधर्मस्य विलक्षणया न्यूनपर्याप्त्याऽघटितत्वात् । पाठान्तरम्)

योग्यताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वेऽपि पदानुपस्थितयोग्यतायाः शाब्दबोधे विषयत्वानभ्युपगमात् नोक्तसामग्री काम्यसाधनताधीग्राहिकेति तथा

[दी] नैवम्--शाब्दबोधे हि योग्यताज्ञानं कारणम् । सा च तत्संसर्गा-न्वयप्रयोजकरूपवत्त्वम् । तेन तज्ज्ञानं प्रथमं मृग्यते । न च शाब्दबोधे तदनुप्रवेशोऽपि नियतो मानाभावात् । न हि उपस्थितत्वादेव शाब्दबोधे भानम्, उपस्थितावाधितयावत्पदार्थानामेव तथा भानप्रसङ्गात् । नियोज्या-न्वयेऽपि काम्यसाधनताज्ञानस्य प्रथमं ज्ञानम्--न तु शाब्दबोधेऽपि तद्भा-नमित्यपूर्वे वक्ष्यते । क्वचिच्छिद्रेतरत्वादेरपि भानम्, एकविशेषबाधे शाब्द-बोधसामान्यसामग्र्या विशेषान्तरप्रकारकबोधजननस्वाभाव्यात् ।

[ग] तत्प्रामाण्याग्रहेऽपि न क्षतिरिति समाधत्ते (नैवमित्यादिना) पद-जन्योपस्थित्यादिसत्त्वे योग्यतायाश्शाब्दबोधप्रवेशे बाधकाभाव इत्यतो नियत इत्युक्तं ।

नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कामनाविशिष्टस्य यागे कार्यताबो-धोपयोगित्वरूपनियोज्यत्वेनान्वये काम्यसाधनताज्ञानोपयोगित्वरूपयोग्यता-याः पदानुपस्थिताया अपि अन्वयितावच्छेदकतया भानमिति तत्सिद्धान्तो भज्येतेत्यत आह (नियोज्यान्वयेऽपीति) (प्रथमं ज्ञानमिति) तैस्स्वी-क्रियत इति शेषः । तथवतैवेष्टसाधनताघटकापूर्वोपस्थित्यार्थं अपूर्ववाच्य-ताया आवश्यकत्वादिति भावः । (न तु शाब्दबोधेऽपीति) न चैवं "इष्टसाधनताविधिपक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः, कार्यताविधिपक्षेऽपि अन्वयप्रकार-तया साधनत्वं शाब्दमिति फलतो न विषय" इति मणिकारलेखनविरोध इति वाच्यम्, तादृशग्रन्थस्य हि फलीभूतशाब्दबोध एवेष्टसाधनताया अन्वयितावच्छेदकतया भाने न तात्पर्यं किन्तु स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रका-रतयान्वयप्रयोजकरूपयोग्यतात्मकतया तज्ज्ञानस्य फलीभूतबोधात्पूर्वमवश्य-मङ्गीकर्तव्यतया तद्बोधकप्रमाणान्तरविरहेण शाब्दमेव ज्ञानं पूर्वमङ्गीकर्त-व्यम्, तत्रापि त्रिधैस्तात्पर्योपगमादित्यत्रैव । अधिकं नियोज्यान्वये वक्ष्यामः ।

नन्वेवं घटेन जलमाहरेत्यादौ पदानुपस्थितं छिद्रेतरत्वादिकमन्वयि-तावच्छेदकतया भासत इति तत्सिद्धान्तभङ्ग इत्यत आह (क्वचिदिति)

[ग] (एकविशेषबाध इति) न चैवं यथा छिद्रे घटे जलाहरणसामर्थ्याबाधाच्छिद्रेतरघटत्वावच्छिन्ने पदानुपस्थितेऽपि जलाहरणसाधनतान्वयधीस्तथा काम्यसाधनताज्ञानाविषयपाके कार्यताधीविषयत्वबाधबलात्पदानुपस्थितेऽपि काम्यसाधनताधीविषयत्वविशिष्टे पाके कार्यतान्वयधीरावश्यकीति तादृशसामग्रीमादायैव बाध इति वाच्यम्, भट्टैरपीतरबाधबलेन पदानुपस्थितार्थस्य शाब्दबोधे भानोपगमात् ।

अथैवमप्यर्थाध्याहारवादिनां गुरूणाम्मते तात्पर्यसत्त्वे पदानुपस्थितस्यापि काम्यसाधनताज्ञानादेर्भानावश्यकतया बाधवारणमशक्यमेवेति चेन्न; यद्रूपावच्छिन्नसमुदायपर्याप्तत्वेन प्रामाण्याविषयकज्ञानग्राहकतावच्छेदकता भट्टाभ्युपगता तत्तद्रूपशून्यकारणान्तर्भावेन पर्याप्तत्वस्य स्वाश्रयग्राहकतावच्छेदकत्वविशेषणत्वोपगमेन सामञ्जस्यात् । गुरुमते व्यवसायसामग्रीघटकचक्षुस्संयोगादेर्मिश्रमते चानुव्यवसायसामग्रीघटकव्यवसायादेस्तत्तद्रूपशून्यत्वात्तदन्तर्भावेन पर्याप्तस्य ज्ञानग्राहकतावच्छेदकरूपस्य संग्रहः । अध्याहृतज्ञानग्राहकसामग्र्यां पदजन्यतदुपस्थितेरधिकाया भट्टमते निवेशेऽपि तन्मतासिद्धकारणस्य गुरुमतेऽनिवेशाद्गुरुमतसिद्धतादृशसामग्रीपर्याप्तज्ञानग्राहकतावच्छेदकं रूपं न निरुक्तरूपशून्यकारणान्तर्भावेन पर्याप्तमिति तद्रूपावच्छिन्नाग्राह्यत्वेऽपि प्रामाण्यस्य न बाधः ।

न च तादृशपदजन्योपस्थितित्वादिशून्यपदाजन्योपस्थितिमन्तर्भाव्य गुरुमतसिद्धज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकरूपस्य पर्याप्तत्वान्न तादृशधर्मव्यावृत्तिरिति वाच्यम्,—पदाजन्योपस्थितेरपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादिविधया भट्टमते तादृशशब्दबोधहेतुत्वेन तादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वादिधर्मवत्त्वेन निरुक्तरूपशून्यताविरहात् ।

वस्तुतो गुरुमतेऽपि पदाजन्यार्थोपस्थितेस्तत्तदर्थोपस्थितित्वेन शाब्दसामग्रीघटकत्वं नोपेयते, तात्पर्यादिज्ञानस्य तत्तदर्थविषयतानियमेन तन्निवेशेनैवोपपत्तेः; तथा च गुरुमतसिद्धसामग्रीघटकनिखिलकारणानां भट्टमते-

[ग] प्युक्तसामग्रीघटकत्वं निर्विवादमेवेत्युक्तरीत्या सामञ्जस्यम् । ज्ञात-तालिङ्गकानुमितिसामग्रीघटकसिद्ध्यभावबाधविशेषाभावादीनां प्रामाण्यावि-षयकज्ञानग्रहोपधायकभट्टमतसिद्धसामग्र्यामनन्तर्भावात् तादृशसामग्र्यास्त-न्मते परिग्रहः । अतो ज्ञाततालिङ्गकपरामर्शस्य ज्ञातत्वप्रकारकोपस्थितित्वौ-दिना प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधायकपदाजन्योपस्थितिघटितान्वयबोधसा-मग्रीघटकत्वेऽपि न क्षतिः । एवञ्च पदानुपस्थिताया अन्वयप्रयोजकरूपा-त्मकयोग्यताया योग्यताज्ञानबलादेव शाब्दबोधे भानस्वीकारेऽपि तादृशयो-ग्यताज्ञानस्य भट्टमतेऽपि शाब्दबोधहेतुतया तत्सामग्रीघटकत्वेन तादृश-योग्यताघटकानां पदजन्योपस्थितेर्भट्टमतेऽधिकायास्तादृशयोग्यताविषयकशा-ब्दबोधेऽपेक्षितत्वेऽपि उक्तरीत्या तादृशसामग्र्या वारणसम्भवात्, शाब्द-बोधे तात्पर्यासत्त्वे योग्यताज्ञानबलाद्योग्यताभानं निर्युक्तिकमिति वस्तुगत्य-नुरोधेन ग्रन्थकृता तन्निराकृतम् ।

अथैवमपि सामग्र्यघटिते प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन यद्भट्टमतसिद्धं तदन्ययावज्ज्ञानग्राह्यत्वरूपसाध्येऽध्याहृतज्ञानविषयकज्ञानवा-नात्मेत्याद्याकारकशाब्दबोधाविषयतया प्रामाण्यस्य गुरुमते बाधो निराबाध एवेति चेत् ? तत्कल्पे शाब्दान्यत्वेन तादृशज्ञानस्य विशेषणीयत्वात् ।

यत्तु तादृशशाब्दबोधस्यानुभाविकत्वे भट्टेनापि पदाध्याहारकल्पनया तादृशबोध उपपादनीय इति स शाब्दबोध उक्तरूपेण भट्टमतसिद्धोऽपीति समाधानम्, तदसत्-यत्र पदजन्याया ज्ञानोपस्थितेरभाव उभयवादिसिद्धस्तत्र-त्यबोधे ज्ञानविषयताया भट्टानभ्युपगतत्वात् तदग्राह्यत्वमादाय बाधस्य दुर्वारत्वात्, ज्ञानभासकसामग्र्यनन्तरोत्पन्नं ज्ञानं ज्ञानविषयकमिति सामा-न्यतोऽभ्युपगमः—अयं घट इत्याकारकस्वप्रकाशात्मकव्यवसायमपि विषयी-करोतीति तादृशाभ्युपगमव्यावृत्तरूपेणैवाभ्युपगमस्य निवेश्यत्वात् ।

वस्तुतस्तु यत्रात्मादेः पदार्थान्तरस्य पदादुपस्थितिः ज्ञानस्य चा-न्यत उपस्थितिस्तत्राप्युपनीतभानस्थलीयो ज्ञानान्वयबोधो भट्टाभ्युपगतः-, परन्त्वसौ गुरुमते तात्पर्यादिज्ञानघटितसामग्रीजन्यः शाब्दयामीत्यनुव्यव-

[दी] न च स्वर्गकामकर्तव्यताबोधविषयो यागविषयकं कार्यमिति वेद-जन्यं ज्ञानं गुणो ज्ञानत्वादित्यनुमानादिना ग्राह्यज्ञानप्रामाण्याग्रहाद्बाधः, वेदजन्यतादृशज्ञानस्य भट्टनये शशविषाणकल्पतया तद्ग्राहकसामग्र्या भट्टेनानभ्युपगमादिति वाच्यम्,-अन्यथाख्यातिवादिनस्तस्य शशविषाणं द्रव्यं विषाणत्वादित्यनुमानादौ विरोधाभावात् ।

[ग] सायविषयः, भट्टमते स्वसंसर्गाग्रहपदार्थोपस्थित्यात्मकसामग्रीमात्राधीन उक्तानुव्यवसायविषयः, एतावतैव च शब्दादनुपस्थितस्यार्थस्य शाब्द-बोधेऽप्रवेश इति भट्टमतसिद्धान्तस्योपपत्तिरिति कथिताध्याहृतार्थविषयक-शाब्दबोधः प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन च भट्टमतसिद्ध एवेति बोध्यम् । **आनुमानादिने**त्यादिना तादृशशाब्दबोधस्मृतिसामग्रीपरिग्रहः । (ग्राह्यज्ञानेति) तादृशवेदजन्यज्ञानेत्यर्थः (बाध इति) गुरुमत इत्यादिः ।

इदमुपलक्षणम्-मनस्संयुक्तसमवायजन्यं घटमहं जानामीति ज्ञानं गुणो ज्ञानत्वादित्यनुमानादिना ग्राह्यज्ञानप्रामाण्याग्रहात् मिश्रमते बाध इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

(वेदजन्यतादृशज्ञानस्येति) मनस्संयुक्तसमवायजन्यस्योक्तज्ञानस्यापि तथात्वं बोध्यम् (तद्ग्राहकेति) तादृशज्ञानग्राहकेत्यर्थः (भट्टेनानभ्यु-पगमादिति) तथा च तादृशसामग्र्या निरुक्तरूपेण भट्टमतसिद्धा या सामग्री तद्भिन्नत्वेन तज्जन्यग्रहस्य साध्यघटकयावद्ग्रहान्तर्गतत्वादिति भावः. (इत्यनुमानादौ विरोधाभावादिति) तथा च यथा प्रसिद्धविषाणे शशीय-त्वावगाहिन्याः शशविषाणं द्रव्यमित्याकारकानुमितेर्भट्टमतसिद्धतया तत्सा-मग्र्यपि तन्मतसिद्धा, तथा स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यमित्या-द्याकारकसामग्र्यन्तरजन्यबोधस्य वेदजन्यत्वाद्यंशे भ्रमरूपतया भट्टाभ्युपग-ताया उक्तानुमित्यादेस्सामग्र्यपि प्रामण्याविषयकज्ञानग्रहजनकतया भट्टमत-सिद्धैवेति तदग्राह्यत्वेऽपि तादृशज्ञानप्रामाण्यस्य न बाध इति भावः ।

[ही] भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकशाब्दानुमितिस्मृतिसामग्रीभिन्नत्वेन

[ग] उक्तानुमित्यादिसामग्र्या भट्टानभ्युपगतत्वाभिमानिनो विशेषणान्तर-प्रवेशेनोक्तबाधसमाधानमुपन्यस्यति (भट्टमतासिद्धेति) उक्तानुमित्यादि-सामग्र्या भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकतया व्यावृत्तिः । ज्ञाततालिङ्गकानु-मितिसामग्र्या भट्टमते संग्रहाय ग्राहकताकान्तं सामग्रीविशेषणम् । तस्याश्च ज्ञानग्राहकता न भट्टमतासिद्धेति तत्संग्रहः । भट्टमतासिद्धसामग्र्यास्तन्म-तेऽप्रसिद्ध्या तन्मतसंग्रहाय भट्टमतासिद्धत्वं सामग्रीविशेषणमुपेक्ष्य भट्टमता-सिद्धज्ञानग्राहकताकत्वपर्यन्तं तद्विशेषणमुपात्तम् । तादृशी च सामग्री तन्मते घटाद्यनुमितिसामग्र्येव प्रसिद्धा, ज्ञानग्राहकतया भट्टमतसिद्धं यत्तदन्यत्व-स्य तत्र भट्टमतेऽपि सत्त्वात् । भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकसामग्रीसामान्य-भेदनिवेशे गुरुमिश्रमतासंग्रहः, व्यवसायानुव्यवसायसामग्र्योर्ज्ञानग्राहक-तया भट्टमतसिद्धत्वादिति शाब्दानुमितिस्मृतीनामुपादानम् । तासां च प्रत्य-क्षान्यत्वेनैव निवेशः, न तु विशिष्य, तेनानुमितौ ग्राहकान्तविशेषणंनैव भट्टमतसंग्रहे शाब्दादिसामग्रीसामान्यभेदनिवेशेऽपि क्षतिविरहात्तत्सामग्र्यां तादृशविशेषणवैयर्थ्यमित्यपि समाहितम् । अतीन्द्रियगुरुत्वादिविषयघटित-प्रामाण्यं पक्षाद्बहिर्भावनीयम्, तेन गुरुमते तादृशप्रामाण्याश्रयव्यवसायसा-मग्र्या भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकपरोक्षसामग्रीत्वनियमेऽपि गुरुमते न बाधः। अथवा ज्ञानांशे परोक्षस्य सामग्री विवक्षणीया । ज्ञानांशे परोक्षत्वं च ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वम् । गुरुत्वादिप्रकारकव्यवसायस्यापि ज्ञानवि-यकज्ञानाजन्यतया तत्सामग्र्या अपि गुरुमते संग्रहः । एवं च दर्शिताका-रानुव्यवसायविषयकोपनीतभानसामग्र्या ग्राह्यज्ञानप्रामाण्याग्रहेऽपि न मिश्र-मते बाधः, तादृशोपनीतभानेऽपि उक्तानुमित्यादिवन्निरुक्तस्य ज्ञानांशे परोक्षत्वस्य सत्त्वात्तत्सामग्र्या उक्तविशेषणेन व्यावृत्तेः । एतन्मते दर्शित-पदाजन्यज्ञानोपस्थितिघटितशाब्दसामग्र्या अप्यनेनैव विशेषणेन व्यावृत्ते-स्तद्वारणाय दर्शितप्रयासो नास्तीति बोध्यम् ।

एवं घटज्ञानकालीनपटज्ञानवानहमित्याद्याकारकघटज्ञानांशोपनीत-भानात्मकपटज्ञानानुव्यवसायसामग्र्या घटज्ञानाद्यभावग्राहकसामग्र्या च

[दी] सामग्रीविशेषणीयेत्यपि कश्चित् । तत्प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन यो भट्टमतसिद्धस्तदन्यो यावान् विशिष्टोऽविशिष्टो ज्ञानग्रहः—तद्विषयो न वेति निष्कृष्टमर्थं वक्ष्यति **स्वाश्रयेत्यादिना** ।

[ग] भट्टमतासिद्धया घटज्ञानप्रामाण्याग्रहेण मिश्रमते बाधोऽनेनापि विशेषणेन शक्यवारणः । उक्तानुमित्यादिसामग्र्या दर्शितरीत्यैव वारणसम्भवात्, तद्वारणायाधिकविशेषणप्रवेशो व्यर्थ इत्यस्वरससूचनाय "कश्चिदि"ति । अत्र ज्ञानग्रहत्वेन ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहनिवेशसम्भवे तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्वेन तन्निवेशः शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शनमनुधावतीति ज्ञानग्रहत्वेन ग्रहं निवेश्य तद्विषयत्वकोटिकविप्रतिपत्त्यकथनेन मूलस्य न्यूनता, एवं प्रथमविप्रतिपत्तावपि ज्ञानपदस्य स्वाश्रयार्थकताया उक्तत्वात्तृतीयविप्रतिपत्तौ ग्राहकपदस्य ग्राहकसामग्रीपरत्वे तस्यास्ततो न भेदः; न चाप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणाप्रवेशादेव विशेषः, पक्षसंकोचेनैव अप्रामाण्याग्राहकसामग्रीग्राह्याश्रयकप्रामाण्ये बाधवारणसम्भवादेति मिश्रमतं सम्यक्, तथा सति यादृशज्ञाने प्रामाण्यसंशयस्तत्प्रामाण्यस्य पक्षबहिर्भावेन तत्र मीमांसकैः स्वतस्त्वासाधनात्, प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरूपवक्ष्यमाणदूषणासङ्गतेः; एकस्यैव ज्ञानप्रामाण्यमिति पक्षवाचकपदस्य प्रथमविप्रतिपत्त्यनुरोधादप्रामाण्यग्राहकसामग्रीग्राह्याश्रयकपरत्वम्, तृतीयविप्रतिपत्त्यनुरोधेन च तदितरप्रामाण्यपरत्वमिति विरोधाच्च; एवं ज्ञानं गुण इत्यादिशाब्दबोधसामग्रीवारणाय प्रामाण्याग्राहकत्वेनेत्यादिरूपाप्रामाण्याग्राहकत्वस्य तृतीयविप्रतिपत्तावप्यवश्यं विवक्षणीयतया दुर्वार एवोभयाविशेषः; यश्च स्वाश्रये ज्ञानत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्यां मिश्राभिहितो विशेषः सोऽप्यसङ्गतः, प्रयोजनसत्त्वे उभयत्रैव तत्प्रवेशावश्यकत्वात्तदसत्त्वे उभयत्रैव तदप्रवेशादित्यालोच्य तृतीयविप्रतिपत्तौ ग्राहकपदस्य गृह्णाति—विषयीकरोतीति व्युत्पत्त्या ग्रहपरत्वं गृह्यत इत्यस्य च विषयीक्रियत इत्यर्थपरत्वमभिसन्धाय तृतीयविप्रतिपत्तेरेव सामग्र्यघटितसाध्यपरत्वमाह (तत्प्रामाण्येति)

[दी] यथा च तस्मादयमर्थो लभ्यते तथैवकारार्थविवेचने प्रपञ्चितमस्माभिः।

[ग] विशिष्टोऽविशिष्टो वेत्यस्य विषयबाधग्रहाभावेनेत्यादिः। पूर्ववन्मतभेदेन विकल्पः।

ननु तत्र यावत्पदाश्रवणात् कुतो ज्ञानग्रहे यावत्त्वलाभः; न चैवकारादेव तल्लाभः, एवकारस्य यावत्पदसमानार्थकत्वविरहात्; न च विशेषणसङ्गतैवकारस्य अयोगव्यवच्छेदार्थकतया शङ्खः पाण्डर एवेत्यादौ यथा यावच्छङ्खे पाण्डरत्वबोधः तथात्रापि यावद्ग्रहे प्रामाण्यग्राहकत्वबोधनिर्वाह इति वाच्यम्, शङ्खः पाण्डर एवेत्यादौ पाण्डरत्वस्य शङ्खविशेषणतया पाण्डरत्वे शङ्खनिष्ठाभावाप्रतियोगित्ववत्प्रामाण्यविशेषणग्राह्यताबोधकपदसमभिव्याहृतैवकारात् प्रकृते स्वाश्रयग्रहविषयतायामेव प्रामाण्यत्वव्यापकतालाभसम्भवेन विवक्षितस्य प्रामाण्यग्राहकत्वे स्वाश्रयग्रहत्वव्यापकत्वस्यालाभात्; सरोजेन नीलेन भूयत एवेत्यादौ क्रियासङ्गतैवकारेणात्यन्तायोगव्यवच्छेदस्यैव प्रत्यायनात्प्रकृतेऽप्येवकारस्य क्रियासङ्गततयाऽयोगव्यवच्छेदबोधकत्वासम्भवाच्चेत्याशङ्कां परिहरति (यथा चेति) (एवकारार्थविवेचने प्रपाञ्चितमस्माभिरिति) ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेतिवत् ज्ञानं रजतं गृह्णात्येवेत्यप्रयोगात् ग्रहणादिरूपार्थवाचकधातुसमभिव्याहृतेनाप्येवकारेणायोगव्यवच्छेद एव प्रत्याय्यते; ज्ञानमर्थं ग्रह्णात्येवेत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्थले कर्तरि ज्ञाने यथा क्रियाकर्तृत्वायोगव्यवच्छेदः प्रतीयते तथा ज्ञानेनार्थो गृह्यत एवेत्यादौ कर्मप्रत्ययस्थले विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येऽपि विशेषणीभूतेऽपि कर्तरि अविशेषणस्यापि क्रियाकर्तृत्वस्यायोगव्यवच्छेदः प्रतीयते, न तु विशेष्यकर्मणि विशेषणीभूततत्तत्कर्तृकक्रियाकर्मत्वायोगव्यवच्छेदः, ज्ञानग्राह्यत्वायोगस्याप्रसिद्धेः; विशेषणे विशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेदस्यायोगव्यवच्छेदरूपत्वेऽप्रसिद्धिविरहेऽपि उक्तस्थले तद्बोधस्वीकारे ज्ञानग्राह्यत्वे रजतत्वव्यापकताया अबाधेन ज्ञानेन रजतं गृह्यत एवेत्यादिप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात्; एतज्ज्ञानग्राह्यत्वेऽर्थत्वव्यापकताविरहेण एतज्ज्ञानेनार्थो गृह्यत एवेत्यादिप्रयोगा-

[दी] केचित्तु तत्र ग्राहकं यावत्त्वेन विशेषणीयम्, एवकारश्च प्रामाण्यमात्रस्य तथात्वलाभायेत्याहुः । अन्ये तु—तत्प्रामाण्याग्राहकत्वेन यदुभयवादिसिद्धम्-तद्भिन्नत्वमग्राहकान्तार्थः ।

[ग] नुपपत्तेश्च; एवं च प्रकृतेऽपि प्रामाण्यग्राहकत्वे स्वाश्रयग्रहत्वव्यापकत्वं प्रत्येतव्यमिति विवक्षितार्थलाभः; तद्बोधो यथाकथञ्चिदुपपादनीय इति भावः ।

अत्रापि विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणायोगव्यवच्छेद एव-कारेण प्रत्यायत इत्यभिमानिनां यावत्पदपूरणेन सिद्धसाधनं वारयतां मिश्रा-णां मतमुपन्यस्यति (केचित्त्विति) (यावत्त्वेन विशेषणीयमिति) नन्वेव-मेवकारवैयर्थ्यमत आह (एवकारश्चेति) **प्रामाण्यमात्रस्य तथात्वलाभाय**-पक्षतावच्छेदकप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वावच्छेदेन साध्यवत्त्वलाभाय । तत्सा-मानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसाधने योगिज्ञानादिमात्रवृत्तिप्रामाण्यविशेषे अंश-तस्सिद्धसाधनापत्तिरिति भावः ।

अत्र च प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वे साध्यस्य स्वत्वघटितत्वेना-ननुगमेनांशतो बाधः, उपदर्शितैवकारव्युत्पत्त्यैव ग्राहकस्य यावत्त्वलाभे यावत्पदपूरणं चानुचितमित्यस्वरसः ।

ज्ञानं गुण इति शाब्दबोधादिना प्रामाण्याग्रहात् बाधस्य वारणाय, ओदनकामकर्तव्यताबोधविषयः पाक इत्यादिशाब्दबोधे पदानुपस्थितस्यौ-दनसाधनत्वादिज्ञानस्य योग्यताबलात् अन्वयितावच्छेदकतया भाने तादृश-शाब्दबोधे तज्ज्ञानप्रामाण्याग्रहात् बाधस्य च वारणायावलम्बितम्मतमन्ये-षामुपन्यस्यति (अन्ये त्विति) **तत्प्रामाण्याग्राहकत्वेन**—तत्प्रामाण्यग्रहाजन-कत्वेन । **उभयवादिसिद्धम्**—नैय्यायिकमीमांसकोभयवादिसिद्धम् । **अग्राह-कान्तार्थः**, सामग्र्यां विशेषणमिति शेषः । व्यवसायानुव्यवसायसामग्र्योः प्रा-माण्याग्राहकत्वेन नैयायिकसिद्धतया तत्सङ्ग्रहायोभयसिद्धत्वनिवेशः ।

गुरुमतसिद्धाया दर्शितकाम्यसाधनताज्ञानादिविषयकसामग्र्याः प्रामाण्याग्रा-हकतया **गुरुनैयायिकोभ**यसिद्धतया न तत्सङ्ग्रहः ।

[दी] यदा ययोर्विवादस्तदा तात्पर्यवशात्तदुभयपरमुभयपदम्, अतो नाननुगमो दोषाय। नैयायिकासिद्धया ज्ञातताघटिततत्प्रत्यक्षजनकसामग्र्या प्रामाण्याग्रहात् ज्ञानग्राहकेति। न च ज्ञानं द्रव्यमित्यन्यथाख्यातिसामग्र्या प्रामाण्याग्रहादुक्तयावत्सामग्रीग्राह्यत्वाभावरूपपरतस्त्वसाधने सिद्धसाधनमिति वाच्यम्,—

[ग] न च शब्दाजन्यतादृशज्ञानोपस्थितेः नैय्यायिकमते शाब्दसामग्र्यप्रविष्टतया तद्घटितशाब्दसामग्री न नैयायिकसिद्धेति कथं तद्वारणमिति वाच्यम्,—तादृशोपस्थितिघटितकारणस्तोमस्य शाब्दसामग्रीत्वेन नैयायिकासिद्धत्वेऽपि प्रामाण्याग्राहकत्वेन तत्सिद्धत्वात्।

नन्वत्र मीमांसकसामान्यं यः कश्चन वा निवेश्यते ? आद्ये व्यवसायानुव्यवसायसामग्र्योर्गुरुमिश्रमते सङ्ग्रहानुपपत्तिः, प्रथमायाः प्रामाण्याग्राहकतया मीमांसकसिद्धत्वावच्छिन्नभेदाभावात्; द्वितीये च सप्तमपदार्थरूपबाधाद्यभावघटितज्ञानानुमित्यादिविशेषसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन गुरुमतसिद्धभिन्नतया प्रामाण्यस्य तया अग्रहेण भट्टमते बाध इत्यत आह (यदा ययोरिति) अतः—तात्पर्यभेदात्। अननुगमः—अनुगतरूपेण मीमांसकानुपादानम्। न दोषायेत्यन्वयः। विवादभेदेन साध्यभेदस्वीकारे क्षतिविरहात् शब्दैक्यमात्रस्यानपेक्षितत्वात् सामग्रीपदार्थाननुगमेनार्थभेदस्य दुष्परिहरत्वादिति भावः। ज्ञानग्राहकत्वरूपविशेष्यांशसार्थक्योपपत्तये नैयायिकोपादानमिति दर्शयति (नैयायिकेति) ज्ञातताया भट्टमतसिद्धत्वेऽपि नैयायिकासिद्धतया उभयासिद्धत्वमाविष्कर्तुं नैयायिकासिद्धत्वाभिधानम्। तादृशज्ञातताघटितत्वेन तत्प्रत्यक्षसामग्र्या उभयवाद्यसिद्धत्वलाभः (प्रामाण्याग्रहादिति) बाधवारणायेति शेषः। भट्टेन समं विवादे प्रामाण्याग्राहकत्वेन तन्मतमात्रासिद्धत्वनिवेशे बाधाप्रसक्तया ज्ञानग्राहकत्वोपादानमनर्थकमापद्येतेति भावः। (अन्यथाख्यातिसामग्र्येति) गुरुमतासिद्धत्वेन उभयमतसिद्धाभिन्नयेति शेषः। सिद्धसाधनम्—अर्थान्तरम्। नैयायिकसिद्धतादृशान्यथाख्यातिसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकतयैव तन्मते उक्तपरत-

[ग] स्त्वसत्त्वेन चरितार्थतया गुरुणा समं विवादे तस्याः प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धिरिति यावत् । न तु सिद्धसाधनं यथाश्रुतमेव, गुरुणा प्रामाण्याविषयकग्रहत्वेन तादृशपरतस्त्वाभ्युपगमासम्भवात् ।

अथैवमपि अनुव्यवसायसामग्र्या गुरुमतासिद्धया प्रामाण्याग्रहादार्थान्तरस्य वक्ष्यमाणविशेषणेनापि वारणासम्भवादसङ्गतिः; यदि चानुव्यवसायस्य ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन तत्सामग्र्याः तत्प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन गुरुमतासिद्धत्वमस्त्येवेति मन्यते तदा तादृशसामग्रीत्वेन तस्याः प्रामाण्यग्राहकत्वमपि गुरोरनुमतमिति प्रामाण्याग्राहकत्वेन तन्मतासिद्धत्वं दुरुपह्नवमेव; यदि च मनस्संयुक्तसमवायादिसमुदायत्वेन प्रामाण्याग्राहकत्वं तस्यां गुरुणा स्वीक्रियत इति न तादृशानुव्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन गुरुमतासिद्धत्वमित्युच्यते तदा उक्तान्यथाख्यातिसामग्र्या दोषादिरूपाया ज्ञानसामग्रीत्वादिना गुरुमतासिद्धत्वेऽपि दोषादिघटितसमुदायत्वादिना प्रामाण्याग्राहकत्वं तस्या गुरुमतासिद्धमेवेति कथमियमाशङ्का ? यदि च व्यवसायसामग्र्या अपि प्रामाण्याविषयकज्ञानजनकसामग्रीत्वादिना प्रामाण्याग्राहकत्वस्य गुर्वादिमतसिद्धतया तज्ज्ञानव्यक्त्युत्पादकसामग्रीत्वेन प्रामाण्याग्राहकत्वाभ्युपगमविषयभिन्नत्वमवश्यं विवक्षणीयमिति शङ्कासङ्गतिः, अन्यथाख्यातिजनकसामग्र्या दोषादिघटितायास्तेन रूपेण गुरुणानभ्युपगमेन तद्वारणासम्भवात्; नैयायिकसिद्धधर्मिज्ञानतदनन्तरजातबोध्यस्मरणरूपज्ञानद्वयोत्तरान्यथाख्यातिस्थले तादृशज्ञानद्वयस्यैव गुरुणा भ्रमत्वस्वीकारात्, एकतरव्यक्तिसामग्रीत्वस्य न्यायमतसिद्धान्यथाख्यातिकारणकलापे असत्त्वात् तादृशकारणकलापस्य न्यायमते गुरोस्तादृशाभ्युपगमविषयत्वाभावादित्युच्यते तदानुव्यवसायसामग्र्या अपि व्यवसायरूपतया स्वीकृतज्ञानग्रहव्यक्तिसामग्रीत्वेन प्रामाण्याग्राहकरूपाया एव गुरुणाङ्गीकारात् तदग्राह्यतयार्थान्तरेण व्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धिर्दुर्वारैवेति ।

[दी] व्यधिकरणप्रकारकाजनकत्वेन सामग्रीविशेषणात् । पूर्वोक्तदिशा-त्रापि निष्कर्षो बोध्य इत्याहुः । इति प्रथमा विप्रतिपत्तिः ।

[ग] नैवम्—अनुव्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वसिद्धावपि ज्ञानस्य स्वप्रकाशतानिराकर्तॄणां नैय्यायिकानां प्राथमिकज्ञानग्राह्यत्वरूपस्वतस्त्वस्य प्रामाण्ये निराकरणेन उद्देश्यासिद्धेः । अन्यथा व्यवसायसामग्र्या न्यायमते ज्ञानग्राहकत्वरूपविशेषणानाक्रान्ततया तस्यास्साध्याघटकत्वेन तद्ग्राह्यतायाः कथञ्चिदपि निराकरणायोगेन समीहितासिद्धेर्वज्रलेपायितत्वात् । (व्यधिकरणप्रकारकाजनकत्वेनेति) व्यधिकरणप्रकारकमिच्छादिकं प्रसिद्धमेव तन्मते ।

न चैवं ज्ञानमिच्छामीति विशिष्टज्ञानसामग्र्या गुरुमतासिद्धतया तद्ग्राह्यतामादाय परतस्त्वसाधने सिद्धसाधनं दुर्वारमिति वाच्यम्, तस्यापि दोषस्यैतन्मतेऽस्वरसबीजत्वात् (अत्रापि निष्कर्ष इति) सामग्रीनिवेशस्यानतिप्रयोजनत्वात् प्रामाण्याविषयत्वेन मतद्वयसिद्धभिन्नव्यधिकरणधर्मप्रकारकान्यसकलज्ञानग्रहविषयत्वरूपानिष्कृष्टसाध्योपादानमित्यर्थः । अत्र कल्पे ज्ञानजन्या ज्ञाततेति प्रत्यक्षसामग्र्यग्राह्यतया भट्टमते बाधः । मतत्रये एकरूपेण साध्यत्वानिर्वाहः।

न च मतान्तरसामग्र्यननुगमानुयोगस्तुल्यः, फलोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तदनुगमात् ।

न च प्रत्येकं मीमांसकेन विवादेऽन्यमतासङ्ग्रहो न दोषाय, त्रिभिरेकदा विवादे मीमांसकत्रयस्यैवोपादाने साधारण्यसम्भव इति वाच्यम्;—त्रिभिरेकदा विवादे मीमांसकत्वेन त्रयोपादाने गुर्वादिमते प्रामाण्यग्राहकतया मिश्रादिमतासिद्धव्यवसायादिसामग्र्यसङ्ग्रहस्योक्तस्य दुर्वारत्वात् । मीमांसकत्रयत्वेन निवेशे सप्तमपदार्थरूपाभावघटितज्ञानग्राहकसामग्रीविशेषाणां तत्तद्ग्रहजनकत्वेन गुरुमतसिद्धप्रामाण्याग्राहकताकत्वेन पूर्वोक्तदोषवारणेऽपि

ज्ञानमतीन्द्रियमित्याद्यनुमितेरन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वाणेन गुरुणानङ्गीकारात्तत्सामग्र्या मतत्रयसिद्धभिन्नतया भट्टमते व्यधिकरणप्रकाराजनिकया प्रामाण्याग्रहात्तन्मते बाध इत्यादिकमस्वरसबीजं बोध्यम् ।

इति गदाधरभट्टाचार्यविरचिते

प्रामाण्यवादे

॥ प्रथमाविप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ द्वितीयविप्रतिपत्तिः ॥

[म] तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यं न वा ।

[दी] (तज्ज्ञानविषयकेति) तज्ज्ञानसमानाधिकरणत्वेनोत्तरज्ञाने विशेषणीये । ईश्वरज्ञानञ्च न तत्समानाधिकरणम् । अतो नाप्रसिद्धिर्निषेधकोटेः ।

[ग] मूले द्वितीयविप्रतिपत्तौ तज्ज्ञानपदं प्रकृतप्रामाण्याश्रयतत्तद्व्यक्तिपरम्, ज्ञानसामान्यनिवेशे यथाश्रुते भट्टमतापरिग्रहप्रसङ्गात् । ज्ञानरूपविषयघटितप्रामाण्ये बाधापत्तेश्च । ग्राह्यपदेन तज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्वं विवक्षणीयम्, अन्यथा ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदानुपगमे घटत्वादिप्रकारकैतज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यतादृशज्ञानान्तरपक्षकप्रामाण्यानुमितिविषयतया सिद्धसाधनापत्तेः । तत्र तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यमीश्वरज्ञानम्—तद्विषयत्वस्य केवलान्वयितया निषेधसाधने साध्याप्रसिद्धिः, विधिसाधने च सिद्धसाधनम्, चरमज्ञाने तज्ज्ञानसमानाधिकरणत्वनिवेशेऽपि तज्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानमात्रस्यैव तज्ज्ञानविषयकेश्वरज्ञानजन्यतया तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यतत्समानाधिकरणज्ञानाप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धितादवस्थ्यम्—अतस्तज्ज्ञानविषयकज्ञाने तदजन्यज्ञाने च तज्ज्ञानसामानधिकरण्यं विशेषणं पूरयति (तज्ज्ञानसमानाधिकरणेति) व्यापके न व्यर्थविशेषणत्वं दोष इति विधौ द्वितीयसामानाधिकरण्यविशेषणस्याखण्डाभावान्तराघटकत्वेऽपि न क्षतिः, (न तत्समानाधिकरणमिति) तज्ज्ञानपदेन यस्मिन् ज्ञाने प्रामाण्यं ग्राह्यं तादृशस्य अस्मदादिज्ञानस्योपादेयत्वादिति भावः (अत इति) तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानत्वेन तज्ज्ञानविषयकज्ञानत्वेन च इश्वरज्ञानस्यानिवेशादिति शेषः । शेषज्ञाने समानाधिकरणत्वनिवेशे पूर्वज्ञाने तद्विशेषणासत्त्वेऽपि विधौ सिद्धसाधनाप्रसक्तेः उभयत्र तद्विशेषणव्यावर्त्यतया निषेधाप्रसिद्धिरेवाभिहितेति ।

यद्यपि तज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्वपर्यन्तस्य विवक्षणीयतया तज्ज्ञानावृत्तिपदार्थ एव निषेधप्रसिद्धिः सम्भवति, ईश्वरज्ञानस्य तज्ज्ञानांशे तदवृ

[दी] तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोग्यर्थकसजन्यान्तम्। कारणाभावप्रयुक्तश्च कार्याभाव इत्यपि केचित्। तच्चिन्त्यम्।

(ग) त्तिप्रकारकत्वे भ्रमत्वापत्तेः, तथापि तादृशज्ञानप्रकारकत्वमात्रं साध्यमिति विवक्षान्तरानुसरणेन अप्रसिद्धिरभिहिता। तज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्वस्य साध्यत्वे निषेधसाधने बाधो बोध्यः। मिश्रमतमाह (तज्ज्ञानेति) जन्यपदस्य तद्व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोग्यर्थकतया अजन्यपदेन यद्यपि तत्प्रागभावप्रयुक्तप्रागभावाप्रतियोगित्वं बोध्यते, तथापि तावता ईश्वरज्ञानव्यावृत्त्यसम्भवान्नत्रर्थोऽन्तरा प्रवेशितः। एवं च परमेश्वरज्ञानस्य प्रागभावप्रतियोगिताविरहेण तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोगित्वविरहान्न चरमज्ञानपदेन तदुपादानसम्भवो न वा मध्यमज्ञानपदेनेति पूर्वोक्तदोषोद्धारः। ईश्वरज्ञानस्य प्रामाण्यानुमितेश्चेतराभावाप्रयुक्तात्यन्तान्योन्याभावप्रतियोगित्वादभावसामान्यप्रतियोगित्वमुपेक्ष्य प्रागभावप्रतियोगित्वं निवेशितम्। प्रथमं प्राक्पदं सम्पातायातम्, विषयतासम्बन्धेन जन्यमात्रहेतोरीश्वरज्ञानस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या अन्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रसिद्धावपि कार्याभावाप्रयोजकतया तज्ज्ञानविषयकज्ञानस्याभावसामान्यानिवेशेऽपि क्षतिविरहात्। प्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकपरामर्शादिजन्यप्रामाण्यानुमित्यादिप्रागभावः परामर्शादिप्रागभावप्रयुक्ततयैव व्यावर्तयितुं शक्यते न तु तदीयाभावान्तरप्रयुक्तत्वेन, ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितया तदधिकरणे परामर्शादेरत्यन्ताभावासत्त्वात्। कारणध्वंसस्य कार्याभावाप्रयोजकत्वादिति सूचनार्थं वा तत्। तत्प्रयुक्तत्वं च तदधीनसत्ताकत्वम्। अधीनत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषः। कारणस्य प्रागभावरूपव्यतिरेके स्वप्रागभावविरोधिकार्यं नोत्पद्यत इति कार्यप्रागभावसत्त्वं कारणप्रागभावाधीनमिति तस्य तत्प्रयुक्तत्वमित्याह (कारणेति)।

केचित्तु तदुत्तरसत्त्वसहितं तद्व्यतिरेकोत्तरं नियमतोऽसत्त्वं तत्प्रयुक्तत्वम्, प्रामाण्यनुमितिप्रागभावश्च तज्जनकपरामर्शप्रागभावव्यक्तेरुत्तरस्मिन्परामर्शोत्पत्तिक्षणेऽस्ति, तादृशप्रागभावव्यतिरेकरूपस्य परामर्शस्य चो-

तस्मिन्परामर्शद्वितीयक्षणादौ नियमतो न तिष्ठति, परामर्शाद्विद्वितीयक्षणे तृतीयक्षणे वानुमितेरुत्पत्तेरिति तत्प्रयुक्त एव । प्रथमदलप्रवेशात् सङ्गाह्यस्यानुव्यवसायादिप्रागभावस्य तज्ज्ञानविषयकस्वात्मकज्ञानतादृशस्वात्तरज्ञानान्तरप्रागभावनाशोत्तरं नियमेनासत्त्वेऽपि न तादृशप्रागभावप्रयुक्तत्वम् । चरमदलप्रवेशात्तदनुव्यवसायादिपूर्वं किंचित्कालजातव्यवसायविषयकानुमित्यादिप्रागभावोत्तरकाले सतोऽप्यनुव्यवसायादिप्रागभावस्य न तादृशानुमित्यादिप्रागभावप्रयुक्तत्वम्, तादृशानुमित्यादिप्रागभावनाशोत्तरमपि तादृशानुव्यवसायादिप्रागभावसत्त्वेन तद्व्यतिरेकस्य तादृशातीतानुमित्यादिप्रागभावव्यतिरेकोत्तरकाले नियतासत्त्वाभावात् । यादृशानुव्यवसायादेरव्यवहितपूर्वकाले तद्वतः पुंसोऽन्यस्य वा कस्यचिद्व्यवसायविषयकमनुमित्यादिरूपं योगजप्रत्यक्षरूपं वा ज्ञानं जातं तत्प्रागभावस्य तत्प्रागभावप्रयुक्तत्वेऽपि न क्षतिः, सर्वस्यैवानुव्यवसायस्य अव्यवहितपूर्वं व्यवसायविषयकतादृशज्ञानोत्पत्तौ मानाभावेन तादृशानुव्यवसायमादायैव प्रामाण्ये साध्यसत्त्वस्य परैरुपपादनीयत्वात् । अत्र चाभावस्य गुरुमतेऽधिकरणरूपतया ज्ञानप्रागभावस्य चात्मरूपस्य व्यतिरेककालाप्रसिद्ध्या गुरुमते ज्ञानप्रागभावप्रयुक्तत्वाप्रसिद्धिश्चिन्तार्वजमेवेत्याहुः ।

स्वरूपसम्बन्धरूपाधीनत्वघटितप्रयुक्तत्वनिवेशेऽपि व्यवसायजनकात्ममनोयोगप्रागभावस्य आत्मनिष्ठस्य तन्निष्ठतद्विषयकज्ञानप्रागभावात्मकतदात्मस्वरूपतया तत्प्रयुक्तगुरुमतसङ्ग्राह्यव्यवसायप्रागभावस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तत्वं तन्मते दुर्घटमिति चिन्ताबीजम् ।

तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावत्वेन प्रयोजकताविवक्षणे स्वरूपसम्बन्धरूपाधीनत्वस्याप्रामाणिकता तद्बीजम् । मतान्तरे तज्ज्ञानविषयकतत्तज्ज्ञानव्यक्तिप्रागभावत्वविशिष्टाधिकरणकालोत्तरं यद्धर्मविशिष्टस्य सत्त्वं तादृशप्रागभावत्वविशिष्टानधिकरणकालोत्तरं च नियमेनासत्त्वं तद्धर्मभिन्नप्रागभावत्वरूपानुयोगितानिरूपकत्वस्य अजन्यान्तार्थत्वे आत्मस्वरूपप्रागभावानधिकरणकालाप्रसिद्धेरुद्धारसम्भवेऽपि पूर्वोत्पन्नसिद्ध्यादिवशेन यत्र परा-

[दो] ननु यथार्थघटेच्छासंस्कारतत्त्वादिहेतुकया पक्षधर्मताबलाद्घटप्रमात्वविशिष्टापूर्वव्यक्तिग्राहिण्या अनुमित्या ग्राह्यत्वात्सिद्धसाधनम् ,

---

[ग] मर्शादितृतीयक्षण एव प्रमाण्यानुमित्यादिकमुत्पन्नं तत्परामर्शादिप्रागभावत्वविशिष्टानधिकरणतत्परामर्शाद्युत्पादक्षणोत्तरमपि तदनुमित्यादिप्रागभावत्वविशिष्टसत्त्वेन तादृशानुमितिनिरूपितप्रागभावत्वस्य निरुक्तधर्मभिन्नत्वेन तादृशानुमितिग्राह्यतया सिद्धसाधनमित्यादिकं चिन्तावीजमवसेयम् (यथार्थघटेच्छेति) याथार्थ्यं घटे घटत्वप्रकारकत्वम् , तच्च संस्कारादावप्यन्वेति । तद्धेतुका घटत्वप्रकारकप्रमानुमितिश्च समवायेन तादृशप्रमासाध्यका आत्मपक्षका, जन्यतासम्बन्धेन तत्साध्यका तज्जन्यत्वसाध्यका वा तादृशेच्छादिपाक्षिका च, आत्मनि पक्षे समवायेन हेतुता, अन्त्ये च तादात्म्येनेति बोध्यम् । घटप्रमात्वं घटे घटत्वप्रकारकत्वम् , तद्विशिष्टा या अपूर्वा—तदनुमितिजनकपरामर्शाविषयो व्यक्तिः तद्ग्राहिण्या । मीमांसकमते सामान्यस्याप्रत्यासत्तितया विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुत्वेन प्रमात्वेन व्यक्त्यन्तरविषयकपरामर्शादपि अज्ञातव्यक्तिप्रकारकानुमितेस्सम्भवादिति भावः । सिद्धसाधनम्—अर्थान्तरम् । मीमांसकमते तादृशानुमितिग्राह्यतयैव विधिप्रसिद्धेश्चरितार्थतयोद्देश्यप्रत्यक्षादिविशेषग्राह्यत्वासिद्धिरिति यावत् । न तु यथाश्रुतं सिद्धसाधनम्, विशेषणधीहेतुतावादिभिर्नैय्यायिकैः पूर्वागृहीतव्यक्तिप्रकारकानुमित्यनुपगमेन तन्मतेऽनुमितिमादायोक्तसाध्यसत्त्वानिर्वाहात् ।

अथ ज्ञानपदं यदि तज्ज्ञानव्यक्तिपरमुच्यते, तदाऽपूर्वव्यक्तिविषयकज्ञानाजन्ययोक्तानुमित्या तद्व्यक्तौ ग्राह्यतामादायार्थान्तरप्रसक्तिः, तज्ज्ञानपदस्य घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याश्रयपरत्वे घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयपरत्वेवा नायं दोषः; उक्तस्थले परामर्शेन प्रमात्वपुरस्कारेण तदाश्रयव्यक्त्यन्तरावगाहनात्तादृशानुमितेस्तन्मतेऽपि तदाश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्वानिर्वाहात् ।

न चैवमपि यत्र घटत्वादिमात्रप्रकारकमेव ज्ञानं घटत्ववतीत्यादि-

[दी] अथ तज्ज्ञानपदेन तस्य–प्रामाण्यस्य तद्घटकस्य तत्प्रकारकत्वादेर्वा आश्रयमात्रस्याभिधानाद्दोषः, इति चेन्न—भट्टमतापरिग्रहप्रसङ्गात्।

[ग] प्रामाण्यप्रकारेण परामर्शेनावगाढम्, तत्रत्यानुमितिर्नैवमपि वारयितुं शक्यत इति मिश्रभट्टमते तद्ग्राह्यतामादायैव पर्यवसानं कथं न स्यादिति वाच्यम्, व्यधिकरणप्रकारकाजन्यत्वविशेषणेन तादृशानुमितेरपि वारणसम्भवात्, एवं ज्ञानत्वेन पटादिज्ञानविषयकपरामर्शाद्यत्र घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानात्तेन रूपेण घटज्ञानानुमितिः सापि कथञ्चिद्वारणीयेत्याशङ्कते (अथेति) लाघवमनुसृत्याह (तद्घटकेति) आदिना तद्वद्विशेष्यकत्वस्य विकल्पेन परिग्रहः । ज्ञानत्वनिवेशेऽपि प्रयोजनविरहात्तन्निवेशव्यवच्छेदाय मात्रपदम् । सामान्यपरं वा । तेन यत्किञ्चिचदाश्रयविषयकज्ञानजन्यतया तादृशज्ञानसामान्याभाववत्त्वविरहात् उक्तानुमितिव्यावर्तनं स्पष्टीकृतम् । उत्तरज्ञाने चैत्रादिनिष्ठत्वेन विशेष्ये, न तु प्रामाण्याश्रयसमानाधिकरणत्वेन, ईश्वरज्ञानस्यापि प्रामाण्याश्रयतया तस्यापि च तत्समानाधिकरणतया तद्व्यावृत्त्यनुपपत्तेः । (भट्टमतापरिग्रहेति) तन्मते प्रमात्वमपुरस्कृत्य ज्ञानत्वेन व्यापकत्वज्ञानात् प्रमात्वेनानुमितेर्मिश्रमतखण्डनावसरे निराकृतत्वात् प्रमात्वावच्छिन्नव्यापकताज्ञानस्य च प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकत्वनियमाद्भट्टमते सङ्ग्राह्याया ज्ञाततालिङ्गकानुमितेरुक्तरूपानाक्रान्तत्वादिति भावः ॥

अथैतद्भवीयप्राथमिकघटादिज्ञानात्पूर्वं तदीयप्रामाण्यस्यानुपस्थित्या तेन रूपेण व्यापकताज्ञानासम्भवात् ज्ञाततालिङ्गकानुमित्या तदीयप्रामाण्यं न गृहीतुं शक्यत इति घटत्वादिकमादाय या यद्धर्मवन्निष्ठा यत्प्रकारिका ज्ञातता सा तद्वति तत्प्रकारकज्ञानजन्येत्यादिसामान्यव्याप्तिग्रहात् पक्षधर्मताबलेन पटत्वादिघटितप्रामाण्यविशिष्टज्ञानानुमितिः भट्टैरङ्गीकार्या, सा च घटत्वादिप्रकारकज्ञानज्ञानमन्तरेणापि भवन्ती न घटत्वादिप्रकारकत्वघटितप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानजन्येति न भट्टमतापरिग्रहः ।

[दी] यत्तद्भ्यां सामान्यतो व्याप्त्या प्रामाण्यविशेषलाभस्तु प्रकृतेऽपि दुर्वारः । यत्र एतादृशानुमानावतारस्तस्य पक्षबहिर्भावे तु सर्वज्ञ एव तदवताराभाजनं प्रामाण्यं प्रष्टव्याः ।

[ग] न च यत्तदर्थाननुगमात् घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यप्रकारकानुमित्यौपयिकघटत्वादीतरतत्तद्धर्मघटितप्रामाण्यावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तीनामानन्त्यादसर्वज्ञदुर्ज्ञेयतया प्रामाण्यप्रकारकानुमितिर्न सम्भवति, यत्किंचिदेकधर्मघटितसाध्यसाधनव्याप्तिज्ञानादेव प्रकृतधर्मघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञानात्तद्घटितसाध्यसिद्ध्युपगमे प्रकृतधर्मघटितहेतौ तद्घटितसाध्यस्य व्यभिचारज्ञानदशायामपि यत्तत्पदार्थान्तरघटितकिंचित्साध्यसाधनव्याप्तिज्ञानात्प्रकृतानुमित्यापत्तिः, यद्यदर्थघटितसाध्यसाधनोभयं यदोपस्थितं तदानीन्तनानुमितौ तत्साध्यसाधनोभयव्याप्तीनां ज्ञानस्य हेतुतास्वीकारे तदानीमप्रसिद्धसाध्यस्यैव तदीयव्याप्तिज्ञाननिरपेक्षानुमितिस्वीकारेऽपि च नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवः, तत्साध्याप्रसिद्धिस्थलीयानुमितिसामग्र्याः तत्साध्यस्य तद्धेतौ व्यभिचारज्ञानदशायामपि सत्त्वात्, तत्कालस्यापि तत्र हेतुतया अतिप्रसङ्गवारणे व्याप्तिज्ञानहेतुतावैयर्थ्यादिति वाच्यम्;—तत्तदर्थघटितसाध्यसाधनोभयव्याप्तिज्ञानविरहविशिष्टतत्तदर्थघटितसाध्यसाधनोभयोपस्थितेः प्रतिबन्धकतां यत्किञ्चिदेकधर्मघटितसाध्यसाधनोभयव्याप्तिज्ञानस्य च हेतुतां स्वीकृत्यातिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात्; तत्तदर्थघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञानमेव पक्षे तत्तदर्थघटितसाध्यसिद्धौ नियामकमास्थेयम् । सामान्यमुखीयव्याप्तिर्यत्रानुमितिप्रयोजिका तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानानपेक्षायामपि न क्षतिः, विलक्षणायास्सामग्र्यास्तत्रोपादेयत्वादित्यभिप्रायिकामाशङ्कां निराकरोति (यत्तद्भ्यामिति) प्रकृतेऽपि—इच्छालिङ्गकप्रमानुमितिस्थलेऽपि । या यद्धर्मवद्विशेष्यिका यद्धर्मप्रकारिकेच्छा सा तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्येत्याद्याकारकपटादिज्ञानविषयकव्याप्तिज्ञानात्पक्षधर्मताबलेन घटादिप्रमात्वविशिष्टलाभो दुर्वार एवेत्यर्थः । तथा च प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्वनिवेशेऽपि तादृशानुमितिग्राह्यतया सिद्धसाधनं दुर्वारमिति भावः । ननु सर्वत्रैतादृशानुमानानियमेन यादृशप्रामाण्यं स्वाश्रयविषयकज्ञानाजन्यानुमितेर्न विषयः तदेव पक्षीकर्तव्यमिति न सिद्धसाधनावकाश इत्यत आह (सर्वज्ञ एवेति) तदवताराभाजनम्—स्वाश्रयविषयकज्ञानाजन्यसामान्यव्याप्त्यधीनानुमित्यविषयं ग्राह्यम् (प्रामाण्यं प्रष्टव्या इति)

[दी] अत्राहुः-तादृशज्ञानजन्यत्वेन यन्नैय्यायिकसिद्धं तद्भिन्न त्वमजन्यान्तेनविवक्षितम् । नैयायिकनये ज्ञाततायाश्शब्दाविशेषक रूपत्वात्तत्पक्षकादिकमपि ज्ञानमसत्कल्पमेव ।

[ग] तथाच कालस्यानवविकतया आत्मनां चानंत्येन सर्वैव प्रामाण्ये किंचित्पुरुषीय किंचित्कालीन तादृशानुमितिविषयत्वसंभावनया विशिष्य पक्षस्यैव दुष्प्रतिपत्तिकतया विचारासंभव इति भावः (तादृशज्ञानजन्यत्वेनेति) प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयक चैत्रादिज्ञानजन्यत्वेनेत्यर्थः । (तद्भिन्नमजन्यान्तेनविवक्षितमिति) तथाच विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतावादिनां नैय्यायिकाना मज्ञातप्रमाया अनुमितावपि अप्रकारतया उक्तप्रमासाध्यकानुमिति स्तत्तत्प्रमारूपविशेषणज्ञानजन्यतया नैय्यायिकसिद्धैवेति न तद्ग्राह्यतया कथितसिद्धसाधनावकाश इति भावः । भट्टोद्देश्यप्रामाण्यग्राहकताक सिद्धविषयानुमिते रुक्तरूपे नैय्यायिकसिद्धं यत्तदन्यत्वमुपपादयति (नैय्यायिकनयइति) असत्कल्पमिति) ... ...

यद्यपि व्यवसायानन्तरं द्विचतुरादिक्षणाभ्यन्तरजातं ज्ञानं भट्टैज्ञाततालिंगकानुमितित्वेन स्वीकृतमपि साक्षात्कारित्वेनैव नैय्यायिकसिद्धं, तथाप्यात्मभिन्नाविशेष्यकज्ञानग्रहएव तथा, नतु ज्ञाततविशेष्यकोज्ञानजन्यत्वग्रहो विषयविशेष्यको ज्ञानविषयत्वग्रहोवा, तादृशानुमितिग्राह्यत्वमादायैव भट्टमते पक्षे साध्यवत्त्वमुपपादनीयम् ।

नच ज्ञातताविशेष्यकानुमितित्वेन भट्टाभ्युपगतस्यापि प्राथमिकज्ञानग्रहस्य नैय्यायिकैरात्मविशेष्यकज्ञानग्रहत्वेन स्वीकारान्नतस्य नैय्यायिकासिद्धत्वमिति वाच्यम् । एवमपि व्यवसायरूपविशेषणज्ञानजन्यत्वेन तस्य नैय्यायिकासिद्धत्वा त्प्राथमिकज्ञानग्रहस्य नैय्यायिकैर्ज्ञानविशेष्यकत्वेनैव स्वीकरणीयत्वात । पूर्वं विशेषणज्ञानाभावेन तन्मते तस्य विशेषणत्वासंभवा त्तादृशज्ञानस्यैव भट्टैनानुमितित्वस्य ज्ञाततज्ञानोत्तरत्वस्यचै स्वीकारा त्तद्ग्राह्यतामादाय भट्टानां साध्यवत्त्वोपपत्तेः । एवंचासत्कल्पमित्यस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वाभ्युपगमश्रीजानुमितित्वाभ्युपगमाविषयमित्यर्थः । ~~ज्ञानविशेष्यकतनुव्यवसायस्य~~

[दी] व्यवसायानन्तरोत्पन्नमेव च ज्ञानं मिश्राणां प्रामाण्यग्राहकम्। ज्ञानत्वादिविशिष्टविषयकं वक्तव्यमित्यपि कश्चित्।

[ग] एवेत्यर्थः। ज्ञानविशेषणकानुव्यवसायस्य व्यवसायविषयकज्ञानजन्यतया नैय्यायिकसिद्धतया तमादाय न मिश्रमते साध्यवत्त्वनिर्वाह इत्याशङ्कां परिहरति (व्यवसायानन्तरोत्पन्नमेव चेति) (मिश्राणां प्रामाण्यग्राहकमिति) तथा च विशेषणर्धीहेतुत्वमनङ्गीकुर्वाणेन मुरारिमिश्रेण प्राथमिकज्ञानज्ञानं तद्विशेषणकत्वेन स्वीकृतमपि नैयायिकैर्ज्ञानविशेष्यकतयैव स्वीक्रियते, अतस्तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकासिद्धतद्ग्राह्यत्वमादाय मिश्राणां पक्षे साध्यवत्त्वोपपत्तिरिति भावः। नैयायिकैर्ज्ञानप्रकारकतया स्वीकृतमप्यनुव्यवसायं प्रकारान्तरेण सङ्गृह्णतः कस्यचिन्मतमाह (ज्ञानत्वादीति) एतच्च स्वरूपकथनम्। किञ्चिद्विशिष्टविषयकत्वमेव विवक्षितम्। वक्तव्यम्—ज्ञान विषयकेत्यनेन विवक्षणीयम्। तथा च जानामीत्याकारकोऽनुव्यवसायो व्यवसायरूपविशेषणज्ञानजन्यत्वेन न्यायमतसिद्धोऽपि न ज्ञानत्वादिविशिष्टविषयकज्ञानजन्यत्वेन तन्मतसिद्धः, निर्विकल्पकरूपविशेषणज्ञान विषयकज्ञानादेव विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या तदुत्पादस्य तैरुपगमादिति तत्सङ्ग्रहः।

कश्चिदित्यस्वरससूचनम्। तद्बीजन्तु—प्राथमिकज्ञानग्रहस्यापि न्यायमते उपस्थितविषयविशिष्टज्ञानविषयकत्वे बाधकाभावात्तदंशे निर्विकल्पकत्वासम्भवः, ज्ञानत्वविशिष्टविषयकत्वविवक्षणे प्राथमिकज्ञानग्रहस्य ज्ञातत्वांशे निर्विकल्पकतया जानामीत्याकारकतज्जन्यानुव्यवसाय सङ्ग्रहेऽपि स्वतस्त्वविवादविषययाथार्थ्यमात्रस्य पक्षत्वे तस्य ज्ञानत्वविशिष्टविषयकज्ञानजन्यया घटत्ववति घटत्वप्रकारकवानयमित्ये तादृशानुमित्यादिबुद्ध्या ग्रहात्सिद्धसाधनं दुर्वारम्, एवमुक्तरीत्यैव निर्वाहेऽधिकविवक्षाप्यकिञ्चित्करीत्यादिकम्।

तज्ज्ञानपदस्य तत्तद्व्यक्तिपरत्वे सामान्यलक्षणाजन्यप्रमात्वविशिष्टापर्वव्यक्तिविषयकज्ञानग्राह्यतया सिद्धसाधनस्य दर्शनीयतया तस्य

[दी] तज्ज्ञानार्थस्तु पूर्वोक्तो ग्राह्यः। तेन प्रमात्वरूपसामान्यलक्षणयाऽपूर्वव्यक्तौ प्रमात्वग्रहेऽपि न क्षतिः। तादृशज्ञानग्राह्यत्वं तु तस्मिन् ज्ञाने तादृशज्ञानग्राह्यत्वम्।

[ग] प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरत्वं तद्घटकघटत्वादिप्रकारकत्वाद्याश्रयपरत्वं वेत्याह (तज्ज्ञानार्थस्त्विति) न क्षतिः—न सिद्धसाधनम्।

अथैवमपि तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्ये प्रथमानुव्यवसाये प्रामाण्यघटकप्रकारिताद्युपनायकज्ञानवशात्प्रामाण्यस्य भानसम्भवात्तद्ग्राह्यतामादाय सिद्धसाधनं दुर्वारमेव;

न च घटत्वादिप्रकारितायाः प्राथमिकज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षरूपं तदाश्रयघटितसन्निकर्षाधीनमिति नियमतस्तदाश्रयविषयकमेव, तथा च प्रयोज्यत्वरूपजन्यत्वविवक्षया तदाश्रयविषयकज्ञानप्रयोज्यतदुपनतिभानमादाय न सिद्धसाधनावसर इति वाच्यम्,—घटत्वादिप्रकारितायास्तदाश्रयाविषयकस्यापि प्रकारितात्वादिसामान्यलक्षणया प्राथमिकप्रत्यक्षस्य सम्भवात्तन्मूलकोपनीतभानग्राह्यतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात्;

न च ज्ञाननिष्ठं प्रकारित्वादिकं हि ज्ञानस्वरूपमेव, तथा च तज्ज्ञानमेव तदाश्रयज्ञानमिति न तज्जन्यतदुपनीतभानग्राह्यतया सिद्धसाधनमिति वाच्यम्,—एवं सति यज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्वं यदीयप्रामाण्ये वा ग्राह्यत्वं तज्ज्ञानव्यक्तेः तज्ज्ञानार्थत्वेऽपि नोक्तसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनमिति तज्ज्ञानार्थस्त्वित्यादिविरोधादिति चेन्न; यत्र पूर्वं यद्गृहीतः तत्रैव तस्योपनीतभानमिति प्राचीननियमानुसारेणेयं विप्रतिपत्तिरिति दर्शितोपनीतभानमादाय सिद्धसाधनस्यानवकाशात्। तादृशनियमानभ्युपगमे तु तज्ज्ञानविषयकज्ञानस्थले प्रकृतप्रामाण्यघटकप्रकारिताविषयकज्ञानं निवेश्य सामान्यलक्षणाजन्योक्तप्रत्यक्षमुपनीतभानात्मकप्रत्यक्षञ्चादाय सिद्धसाधनस्य वारणीयत्वात्। ग्राह्यत्वस्य विषयतामात्रात्मकत्वे दोषस्य वक्तव्यतया तन्निर्वक्ति (तादृशेति) तस्मिन् ज्ञाने तादृशज्ञानग्राह्यत्वम्-तज्ज्ञानविशेष्यतानिरूपिततज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानीयप्रकारत्वम्। ज्ञानाजन्येत्यस्योक्तोऽर्थः। प्रामाण्यस्य

[दी] तादृशज्ञानप्रकारत्वंवा । तेन घटभिन्नत्वादिना प्रामाण्यग्रहेपि न दोषः, नवा निषेधस्याप्रसिद्धिः । तस्मिन्नेव ज्ञाने सुलभत्वात् ।

[ग] तत्तज्ज्ञाननिष्ठप्रकारिताविशेषरूपस्य तत्तज्ज्ञानव्यक्तिस्वरूपतामते प्रामाण्याश्रयतत्तज्ज्ञानं तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोपादेयं, प्रमात्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानमादाय सिद्धसाधनानवकाशादित्याशयेन तस्मिन् ज्ञान इत्युक्तम् । तदंशमनुपादाय तादृशज्ञानप्रकारतामात्रनिवेशे घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना पक्षतायां तज्ज्ञानव्यक्तिभिन्नघटत्वादिप्रकारकज्ञाननिष्ठतादृशज्ञानप्रामाण्ये तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानान्तरपक्षकानुमित्यादिग्राह्यतया सिद्धसाधनप्रसङ्गा त्प्राचीनैः पक्षतावच्छेदकैक्येपि अंशतस्सिद्धसाधनस्य दोषतोपगमात् , तददोषत्वेपि अंशतो बाधेन नैयायिकाना मुद्देश्याया घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छेदेन स्वतरूवाभावसिद्धेर नियांहात । ... ...

यदिच प्रकारिता ज्ञानस्वरूपातिरिक्ता, तदा प्रमात्वसामान्यलक्षणाजन्यतद्विशिष्टापूर्वव्यक्तिप्रत्यक्षग्राह्यतया सिद्धसाधनवारणाय तज्ज्ञानपदस्य प्रमात्वाद्याश्रयपरत्वेनोक्तदोषावकाश इत्याशयेन तस्मिन्नेव ज्ञान इति परित्यजति (तादृशेति) नदोषः -- नसिद्धसाधनम् । घटभिन्नत्वादिसामान्यजन्यप्रामाण्यप्रत्यक्षे तस्य विषयत्वेपि प्रकारत्वाभावादिति भावः । घटत्वप्रकारकत्वत्वादिसामान्यज्ञानं घटत्वप्रकारकत्वाद्याश्रयज्ञानमन्तरेण न संभवति, प्रकारितात्वादिरखण्डधर्मश्च सिद्धान्तविरुद्धइतितादृशसामान्योपेक्षा। प्रामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तादृशज्ञानविषयत्वसाधने नेदं सिद्धसाधनं, घटभिन्नत्वादिप्रकारकप्रामाण्यग्रहविषयतायाः प्रामाण्यत्वानवच्छिन्नत्वा दत उक्तविवक्षायाः प्रयोजनान्तरमाह (नवेति) निषेधस्य-तादृशज्ञानग्राह्यत्वाभावरूपनैयायिकसाध्यस्य। (अप्रसिद्धि रिति) वस्तुमात्रस्यैव सामान्यलक्षणादिजन्यप्रमाविषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वेन तादृशज्ञानविषयत्वस्य केवलान्वयित्वादितिभावः । प्रकारतापर्यन्तनिवेशे निषेधाप्रसिद्धिमुद्धरति (तस्मिन्नेवे- ति) द्वितीयकल्पाभिप्रायेणेदम् । प्रथमकल्पे तज्ज्ञानांशेऽग्राह्यत्वस्यापि प्रसिद्धेः (सुलभत्वादिति) । तज्ज्ञानस्य तज्ज्ञानविषयविषयकज्ञा

[दी] तज्ज्ञानघटितविशिष्टान्तरे तत्प्रसिद्धिरित्यपि केचित् । विधिप्रसिद्धिस्तु घटत्वप्रकारकत्वादौ,

---

[ग] नजन्यतया नैयायिकसिद्धएव ज्ञाने प्रकारतया तद्भिन्नज्ञान प्रकारतामात्रस्य तत्र संभवादितिभावः ।

नच प्राथमिकतज्ज्ञानप्रत्यक्षादावपि मीमांसकमते तज्ज्ञानस्य प्रकारतया तादृशज्ञानस्यच ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैय्यायिकसिद्ध द्वितीयानुव्यवसायादिभिन्नतया मीमांसकमते द्वितीयकल्पे निषेधाप्रसिद्धिर्दुर्वारैवेतिवाच्यम् । स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताया द्वितीयकल्पे साध्यघटकतोपगमेन स्वरूपसंबन्धेनावृत्तौ तज्ज्ञाने द्रव्यत्वादावपि परमते निषेधस्य प्रसिद्धेः संपादनीयत्वात् । मिश्रादिमते स्वरूपसंबन्धेनावृत्तावपि तेन संबन्धेन अन्यथाख्यातिप्रकारत्वस्य सत्त्वेपि तादृशावृत्तेः सर्वस्य तादृशभ्रमे मानाभावात्, क्वचित्तदभावप्रसिद्धिसंभवात् । तज्ज्ञानपर्यन्तानुधावनंच प्रकारतावच्छेदकसंबन्धविशेषाप्रवेशेपि स्वमते तत्प्रसिद्धिःसंभवतीत्यभिप्रायात् । मतान्तरमाह (तज्ज्ञानघटितेति) विशेषणतया तज्ज्ञानं यद्घटकं तादृशविशिष्टे इत्यर्थः । तादृशविशिष्टस्य न्यायमते तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञानएव विषयत्वात् । एवंच-विषयतामात्रस्य साध्यघटकत्वेपि निर्वाहो बोध्यः । कश्चिदित्यनेनास्वरसस्सूचितः । केवले विशेष्ये तादृशज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वसत्त्वेन विशिष्टेपि विशेष्ये तदभावस्य दुर्लभत्वमिति तद्बीजम् । प्रथमकल्पे विधिप्रसिद्धिस्थलमाह (विधीति) (घटत्वप्रकारकत्वादाविति) अभावत्वप्रतियोगित्वयोरिव न्यायमते प्रकारित्वादेरनुपस्थितस्य प्रकारत्वात् । व्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नानुव्यवसाये व्यवसायविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैय्यायिकसिद्धभिन्नव्यवसायज्ञानात्मकविशेष्यनिरूपितप्रकारताया घटत्वप्रकारकत्वादौ सत्त्वा दिति भावः ।

यद्यप्येवं प्रामाण्ये निषेधरूपनैय्यायिकसाध्यस्य बाधो दुर्वारः प्रामाण्यस्यैव घटत्वप्रकारकत्वत्वादिमात्रपुरस्कारेण तन्मतेपि ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वेन तत्र तदभावस्य दुर्घटत्वात् । तथापि विषयेपि

[दी] घटादौ वा । भट्टानां ज्ञाततालिङ्गकानुमितौ तस्य प्रकारत्वसम्भवे तु तस्यामपि ।

[ग] विषयतानवच्छेदकरूपावच्छेदेन विषयत्वाभावमभ्युपेत्यैतदभिधानम् । अन्यथा प्रकारित्वादिकमप्युपस्थितं न प्रकार इति मतमवलम्ब्य बाधः परिहरणीयः । ज्ञानांशे विषयितासम्बन्धेन प्रथमानुव्यवसाये प्रकारीभूत विषय एव व्यवसायकालीनोपस्थितिवशात्तदनन्तरतत्प्रत्यक्ष एव तत्प्रकारीभूतज्ञानत्वादौ च तज्ज्ञानरूपघटत्वप्रकारकत्वाद्याश्रयविषयकज्ञानाजन्यज्ञानप्रकारकत्वप्रसिद्धिः । आदिपदादेव च त परिग्रहः । द्वितीयकल्पे ज्ञानावृत्तावपि वस्त्वन्तरे प्रसिद्धिसौलभ्यमित्याह (घटादौ वेति) स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया द्वितीयकल्पे विवक्षितत्वे अन्यथाख्यात्यनङ्गीकर्तृगुरुमते तादृशसम्बन्धेनावर्तमानघटादौ तादृशी प्रकारिता न सम्भवतीत्याशयेन आदिपदं तादृशसम्बन्धेन वृत्तिमतामभावादीनां परिग्राहकम् । विशेष्यभूतनैयायिकसिद्धभेदेन तादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धभिन्नं ज्ञानमादायापि भट्टमतमात्रसिद्धप्रसिद्धिस्थलमाह (भट्टानामिति) (प्रकारकत्वसम्भवे त्विति) ज्ञानरूपसाध्यांशे समानकालीनत्वसम्बन्धेन प्रकारत्व इत्यर्थः । तस्यामपि—ज्ञाततायामपि । ज्ञानांशे ग्राह्यत्वघटितसाध्यस्यापि प्रसिद्धिरित्यर्थः । लिङ्गस्य साध्यविशेषणतयानुमितौ भानं सविवादमित्यतः 'सम्भवे' त्वित्यभिहितम् । द्वितीयकल्पे घटादिविशेष्यकज्ञातताप्रत्यक्षप्रकारतामादायापि तेषां स्वमते साध्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या ।

यद्यपि ज्ञाततालिङ्गकानुमितिग्राह्यतामादायापि ज्ञानत्वादावपि प्रसिद्धिसम्भवः, तथापि तत्रोभयमत एव तत्प्रसिद्धेस्तस्य घटत्वप्रकारत्वादावित्यादिपदेन प्रागुपादानात् ज्ञाततापर्यन्तानुधावनम् । ज्ञाततात्वे ज्ञानांशे ग्राह्यत्वरूपसाध्यवत्त्वाभावात्तदुपेक्षितम् ।

ननु नैय्यायिकसिद्ध संवादिप्रवृत्तिजनकत्वादि लिङ्गकानुमित्या प्रामाण्यप्रकारेण ज्ञानावगाहने सति दर्शितसाध्यप्रसिद्धौ तन्मूलकज्ञाततालिङ्गकानुमित्या प्रामाण्यग्रहेणैव भट्टमते दर्शितसाध्यनिर्वाहादनुव्यवसायस्थलीयपूर्वोप्र-

[दी] तादृशज्ञानविषयकसमानाधिकरणज्ञानाजन्यसमानाधिकरणत्वेनान्तिम ज्ञानं विशेष्यम् ।

केचित्तु तादृशज्ञानाजन्यत्वेन यन्नैयायिकसिद्धं तद्ग्राह्यत्वं वाच्यम्, व्यवसायानन्तरत्रिचतुरक्षणाभ्यन्तरोत्पन्नं ज्ञानं भट्टैर्ज्ञाततालिङ्गकानुमितित्वेन स्वीकृतं

[ग] तीवतत्तज्ज्ञानविषयकसामान्यमुखव्याप्त्यधीनज्ञाततालिङ्गकानुमितेर्न प्रमाण्यावगाहिता तन्मते सिद्धयति, न वा तावतैव तेषां स्वतस्त्वसिद्धिः, प्रामाण्ये तादृशप्रामाण्यभासकसामग्र्या यथार्थेच्छादिलिङ्गकप्रामाण्यविशिष्टानुमितिसामग्रीतोऽविशेषात्, नैयायिकासिद्धज्ञाततालिङ्गकत्वेन विशेषस्य स्वतस्त्वसम्पादकत्वोपगमे परिभाषामात्रोपगमेन स्वतः परतो वेति विवादपर्यवसानात्, ज्ञातताख्पपदार्थान्तरतदभाव एव विवादविश्रामादित्याशङ्क्य उक्तानुमितिव्यावर्तनाय विशेषणान्तरं प्रवेशयति (तादृशज्ञानेति) प्रकृतप्राण्याश्रयज्ञानेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यद्वयं तन्निरूपितम् । एतच्च विशेषणं यथाश्रुतमूललभ्यमेव । एतद्विशेषणेन च पूर्वोपदर्शितयथार्थसंस्कारादिलिङ्गकसामान्यव्याप्त्युपष्टम्भ्यानुमितिग्राह्यतया अर्थान्तरवारणासम्भवस्य दर्शितत्वात्तादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धभिन्नत्वरूपोक्तविशेषणोपादानमित्यवधेयम् ।

दर्शितज्ञाततालिङ्गकानुमित्या अर्थान्तरवारणाय तादृशज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकसिद्धभिन्नत्वमुपेक्ष्य तादृशज्ञानजन्यभिन्नत्वेन नैयायिकसिद्धत्वं केचिन्निवेशयन्ति विशेषणम्, उक्तज्ञाततालिङ्गकानुमितेस्तादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धभिन्नत्वेऽपि न तदजन्यतया नैयायिकसिद्धत्वमतस्तद्ग्राह्यतया न सिद्धसाधनमिति वदन्ति, तन्मतमुपन्यस्येति (केचित्त्विति) नन्वेवमनुव्यवसायस्थानीयज्ञाततालिङ्गकानुमितेरपि भट्टमतेऽसङ्ग्रहः, तस्या नैयायिकासिद्धत्वादित्यत आह (व्यवसायेति) व्यवसायानन्तरं ज्ञाततोत्पत्त्यधिकरणव्यवसायद्वितीयक्षणमुपादाय क्षणत्रयस्य क्षणचतुष्टयस्य वा मध्ये जायमानमित्यर्थः । ज्ञातताद्वितीयक्षणे ज्ञातताथाः प्रत्यक्षव्याप्तिस्मरणयो भट्टमते युगपदुत्पादसम्भवाद्विशिष्टपरामर्शपर्यन्तस्यानुमितावनपेक्षायां तत्तृ-

[दी] नैयायिकैस्साक्षात्कारित्वेनैवाभ्युपगम्यत इति न तन्मतापरिग्रह इत्याहुः।

ननु योगिनां तादृशाश्रयमप्रतीत्यापि ज्ञानेऽपूर्वप्रामाण्यग्रहान्निषेधसाधने बाधः,

---

[ग] तीयक्षण एव ज्ञानानुमितेस्सम्भवः, विशिष्टपरामर्शापेक्षायां तदा विशिष्टपरामर्शोत्पत्त्या चतुर्थक्षणेऽनुमितिरित्याशयेन "त्रिचतुरे" त्युक्तम् (नैयायिकैस्साक्षात्कारित्वेनैवेति) साक्षात्कारित्वव्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नत्वाभ्यामेवेत्यर्थः। व्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नतया स्वीकृतत्वेन व्यवसायविषयकज्ञानाजन्यतया स्वीकृतत्वलाभः। व्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नतास्वीकारे अनुमितित्वोपगमो न सम्भवतीति तद्धेतुतया साक्षात्कारित्वोपगमाभिधानम्। एवकारेणानुमितित्वव्यवसायतृतीयक्षणोत्पन्नत्वादिस्वीकारव्यवच्छेदः। नतन्मतापरिग्रहः—न भट्टमतसिद्धज्ञाततालिङ्गकानुमित्यपरिग्रहः। तस्या ज्ञाततालिङ्गकानुमितित्वेन न्यायमतासिद्धत्वेऽपि तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानप्रत्यक्षत्वेन तन्मतसिद्धस्यैव तत्सङ्ग्रहसम्भवादिति भावः। तादृशाश्रयम्—प्रकृतप्रामाण्याश्रयम्। अपूर्वप्रामाण्यग्रहात्—पूर्वाप्रतीतज्ञानवृत्तिप्रामाण्यस्य योगजधर्मबलेन तज्ज्ञानांशे ग्रहात्। (निषेधसाधने बाध इति) तन्मते योगिनामभावेन तद्व्यवस्थापनं विना सिद्धसाधनाव्यवस्थितेरिति तन्नोक्तम्।

न च प्रामाण्यज्ञानं विना प्रामाण्यस्य प्रकारत्वासम्भवान्नायं दोषः, योगजधर्मादेः प्रथमं प्रामाण्यग्रहणे विशेषणज्ञाननिर्वाहे तज्ज्ञानेऽपि निखिलवस्तुभाने बाधकाभावात् तादृशज्ञानजन्यतयैव प्रामाण्यप्रकारकज्ञानस्य तदाश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्वं दुर्घटम्, प्रामाण्यस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानस्वरूपत्वे तद्भानान्तर्गतमेव वैशिष्ट्यघटकतज्ज्ञानभानमिति वाच्यम्, प्रमाज्ञानं विनापि प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना प्रकृतप्रामाण्यरूपविशेषणस्मरणादिसहकृतात्प्रामाण्यघटकप्रकारित्वादिस्मरणसहकृताद्वा योगजधर्मात्तत्प्रकारकप्रत्यक्षसम्भवात्।

न चैवं वक्ष्यमाणरीत्या योगिज्ञानवारणेऽपि उपदर्शितस्मरणादिजन्यप्रामाण्योपनीतभानं ज्ञानांशे लौकिकं प्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानाजन्यमपि

[दी] अत्र केचित्—तत्प्रामाण्यस्याश्रयो न वक्तव्यः, अपि तु स्वग्राह्यप्रामाण्यस्य, तथा च तज्ज्ञानसमानाधिकरणस्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकज्ञानजन्यं यत् तद्भिन्नतज्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानग्राह्यं न वेत्यर्थः,

---

[ग] सम्भवतीति निषेधे बाधो दुरुद्धर एवेति वाच्यम्, उपनीतभानस्थले दर्शितनियमसत्त्वे प्रामाण्याश्रयज्ञाने प्रामाण्यभानं विना तदंशे प्रामाण्योपनीतभानासम्भवात् तज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्वविरहस्य बाधासम्भवात् । प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिनोपस्थितप्रकृतप्रामाण्यरूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतत्प्रकारकप्रत्यक्षमादायापि न बाधः, तत्सम्बन्धेन सामान्यप्रकारमेव ज्ञानं तत्सम्बन्धेन सामान्याश्रयभासकमिति मतस्यावलम्बनीयत्वात्, तादृशज्ञानस्य च प्रमारूपस्य प्रमाविशेष्यकत्वात् । व्यधिकरणप्रकारकाजन्यत्वेन अन्तिमज्ञानं विशेष्याप्रमाविशेष्यकप्रामाण्यरूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यग्रहस्य वारणीयत्वात् । तावतैव च तज्ज्ञानविशेष्यतानिरूपितत्वाविशेषिततत्प्रकारतामात्रस्य ग्राह्यतास्वरूपत्वकल्पे भ्रमरूपं पक्षं व्याप्यत्वघटकतयापि प्रमात्वरूपसाध्याश्रयत्वेन भ्रममवगाहमानेन परामर्शेन जनितां प्रामाण्यानुमितिमादाय निषेधस्य बाधवारणं सम्भवतीति ध्येयम् । तदाश्रयपदेन तदाश्रयग्रहविषयार्थकतया भ्रमजन्यज्ञानव्यावृत्तिरित्यपि केचित् ।

मिश्रानुसारेण समाधातुमुपक्रमते (केचित्त्विति) **न वक्तव्यः**—न तज्ज्ञानपदेन विवक्षणीयः । स्वपदस्याजन्यज्ञानरूपानुयोगिपरत्वे चरमज्ञानपदेनानुव्यसायादीनां न्यायमते नोपादानसम्भवः, तन्मते प्रामाण्यस्य तदग्राह्यत्वादिति प्रामाण्यग्राहकं च ज्ञानं तन्मते स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानजन्यमेवेति स्वपदार्थाप्रसिद्धिरतः प्रतियोगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्य भेदकूटं निवेशयति (तथा चेति) (तज्ज्ञानसमानाधिकरणेति) तज्ज्ञानसमानाधिकरणं च यत्स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयतज्ज्ञानविषयकं ज्ञानं तज्जन्यत्वेन नैयायिकसिद्धं यद्यत्स्वं तत्तदन्यद्यत्तज्ज्ञानसमानाधिकरणं ज्ञानं तद्ग्राह्यं न वेत्यर्थः । प्रथमसमानाधिकरणान्तानुपादाने यद्यपि स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकत्वेन परमेश्वरज्ञाननिवेशेऽपि न न्यायमते तदजन्यास्मदादिज्ञानाप्रसिद्धिः, प्रामाण्यवि-

[ग] षयकानुमित्यादेरेव स्वपदेनोपादानात्तदन्यत्वरूपाजन्यान्तार्थस्य प्रामाण्याविषयकज्ञान एव प्रसिद्धेः, प्रामाण्याविषयकं च ज्ञानं न्यायमते प्रामाण्यविषयकत्वेन मीमांसकमतसिद्धमनुव्यवसायादिकमपीति निषेधे साध्ये घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य तदग्राह्यत्वासिद्धेरप्रत्यूहतया तत्पक्षकविप्रतिपत्तौ न काचिदनुपपत्तिः । प्रामाण्यघटितप्रामाण्यपक्षकस्थले विषयीभूतप्रामाण्यविषयकस्येदं प्रमेत्यादिज्ञानानुव्यवसायादेर्न्यायमते स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयघटादिज्ञानविषयकेश्वरज्ञानजन्यतया तदजन्यज्ञानाग्राह्यत्वस्यैव तन्मते साध्यतयाऽनुव्यवसायादेः प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्ध्या उद्देश्यासिद्धिस्तु प्रथमसमानाधिकरणान्तोपादानेऽपि तादृशानुव्यवसायादेः स्वग्राह्यविषयीभूतप्रामाण्याश्रयघटादिज्ञानविषयकेन तद्धर्मिकप्रामाण्यप्रकारकोक्तव्यवसायरूपतज्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानेन जनितत्वादसङ्ग्रहेण समानैव, तादृशप्रामाण्यस्य पक्षवहिर्भावेन समाधिरपि समान एव, तथापि घटादिज्ञानानुव्यवसायस्य न्यायमते घटत्वादिप्रकारकत्वेन तत्प्रामाण्यावगाहितया स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयव्यवसायविषयकपरमेश्वरज्ञानजन्यतया प्रामाण्यत्वेन ग्राह्यतापर्यन्तस्य चाविवक्षितत्वात्कथितं यद्यत्त्वं तदन्यत्वं दुर्घटम्, एवं पुरुषान्तरीयप्रमाविषयकान्यपुरुषीयप्रामाण्यविषयकज्ञानानुव्यवसायस्य ग्राह्यं तद्विषयीभूतप्रामाण्यं तदाश्रयपुरुषान्तरीयज्ञानविषयके व्यवसाये तज्ज्ञानसामानाधिकरण्यासत्त्वात्प्रथमसमानाधिकरणपदोपादाने तादृशानुव्यवसायस्याजन्यान्तेनोपादानसम्भवः, तदनुपादाने तादृशानुव्यवसायस्य स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकेनान्यपुरुषीयज्ञानेन भगवज्ज्ञानेन च जनितत्वान्न तदुपादानसम्भव इति प्रथमसमानाधिकरणपदोपदानम् । एवं प्रामाण्यधर्मत्वादिप्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानीयप्रामाण्यस्य यत्र पक्षता तत्र तादृशज्ञानानुव्यवसायस्य प्रामाण्यधर्मत्वादिप्रकारत्वावगाहिनो न्यायमतेऽपि प्रामाण्यग्राहकतया स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकेश्वरज्ञानजन्यतया प्रथमसमानाधिकरणान्तानुपादाने न सङ्ग्रहः स्यादिति तत्सङ्ग्रहायापि तदुपादानम् । द्वितीयसमानाधिकरणान्तव्यावृत्तिः पूर्ववदेव । मिश्रमते जन्यभिन्नत्वानिवेशेऽपि न क्षतिः, तन्मते स्वप्रतियोगिग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानप्रागभावप्रयुक्तं यद्यत्त्वं तदन्यप्रागभाव-

[दी] योगिप्रत्यक्षं च ज्ञानभिन्नत्वेनात्ममननजन्यम्; वस्तुतो ज्ञानभिन्नत्वेनात्ममननं निखिलज्ञानविषयकतया सकलप्रामाण्याश्रयविषयकमेवेति ।

परेतु-अनागताविषयकत्वेनान्तिमं ज्ञानं विशेष्यम्,

[ग] प्रतियोगिज्ञानविषयत्वस्यैव विवक्षणीयत्वात्। उक्तविवक्षया योगिज्ञान व्यावृत्तिं स्पष्टयति (योगिप्रत्यक्षं चेति) योगजधर्माधीनं प्रत्यक्षमित्यर्थः। (ज्ञानभिन्नत्वेनात्ममननजन्यमिति)

यद्यपि तादृशमननस्य निदिध्यासनद्वारा सार्वज्ञ्यसम्पादकधर्मविशेषहेतुतया योगजधर्मजन्यप्रत्यक्षे प्रयोजकत्वमेव, न तु जनकत्वम्, तथापि जन्यपदस्य प्रयोज्यपरत्वान्नासङ्गतिः, साध्येऽपि अजन्येत्यनेन अप्रयोज्यताया एव विवक्षणीयत्वात्। अत एव मिश्रोक्तनिदिध्यासनमुपेक्ष्य मननमेव तन्मूलभूतमुपात्तम्। निदिध्यासनस्यापि जनकताया अप्रामाणिकत्वात्प्रयोज्यघटितसाध्यस्यावश्यं विवक्षितत्वे निदिध्यासनमूलभूतमननप्रयोज्यतयापि तद्वारणं सम्भवतीत्याशयात्। आत्मनो नित्यत्वादिबोधकवाक्याज्जन्यत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नभिन्नतयैवात्मनश्श्रवणमस्ति, न तु ज्ञानत्वादिरूपविशेषधर्मावच्छिन्नभिन्नतया, तादृशधर्मावच्छिन्नबोधकागमाश्रुतेरित्याशयेन श्रवणमुपेक्षितम्। श्रवणे ज्ञानभानानियमात्, ज्ञानविषयकज्ञानापेक्षायामेव विषयीभूतज्ञानस्य ग्राह्ययत्किञ्चित्प्रामाण्याश्रयतया सिद्धसाधनवारणसम्भवात्। ज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नत्वेन आत्ममननञ्चावश्यकम्, विज्ञानवादिसमुत्थापितज्ञानाभेदवासनानिवर्तकतद्भेदसाक्षात्कारनिर्वाहकतद्गोचरध्यानधारामूलभूतज्ञानभेदवासनाबीजत्वात्। ज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नत्वेन आत्मनोऽनुमितौ भेदप्रतियोगितया सकलज्ञानभाने बाधकाभावः, सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या अनुमितिजनकसाध्यप्रसिद्धौ सकलतद्भानात्, विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावत्वमते सामान्याभावभाने सकलप्रतियोगिभानमावश्यकमेव, सामान्यधर्मविशेषितस्वस्वप्रतियोगिप्रकारेणैव तदभावानां भानात्, अन्यथा भ्रमत्वापत्तेः, एवञ्च प्रकृतप्रामाण्याश्रयमात्रनिवेशेऽपि योगिप्रत्यक्षवारणसम्भव इत्याशयेनाह (वस्तुत इति) अत्रैव समाधाने स्वनिर्भरः (अनागतेति) अनागतत्वं ग्राहकज्ञानाधिकरणकालापेक्षया विचारकाला

[दी] नोपादेयं च तत्र सामानाधिकरण्यम्, अनागतज्ञानप्रामाण्यन्तु न पक्षः, पूर्ववर्त्तित्वादिरूपप्रकारसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानन्तु न तेन वार्यते ।

[ग] पेक्षयैव वा ग्राह्यम्, अन्यथा जन्यमात्रस्यैव किञ्चित्कालापेक्षया अनागतत्वेन प्रामाण्यग्राहकत्वेनाभिमतानामनुव्यवसायादीनां अनागतव्यवसायादिविषयकत्वेन नित्यमात्रविषयकज्ञानस्यैव अनागताविषयकतया बाधापत्तेः ।

नन्वेवं योगिज्ञानस्येव परमेश्वरज्ञानस्याप्यनागतविषयकत्वेन वारणादन्तिमज्ञाने तज्ज्ञानसामानाधिकरण्यविशेषणमनुपयुक्तमित्याशङ्कय तत्परित्यजति (नोपादेयञ्चेति) नन्वनागताविषयकत्वेन अन्तिमज्ञानाविशेषणे अनागतत्वप्रागभावासमानकालीनत्वादिप्रकारकज्ञानप्रामाण्ये बाधः, तादृशप्रामाण्यग्रहस्य तद्घटकानागतविषयकत्वनियमादित्यत आह (अनागतेति) अनागतविषयकज्ञानमात्रस्य प्रामाण्यं पक्षाद्बहिर्भावनीयमित्यर्थः । घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य अनागतघटादिघटितत्वेऽपि अतीतादिघटमात्रविषयकानुव्यवसायादिनापि ग्रहात् साध्यसत्त्वेन न पक्षबहिर्भावः ।

यदि च विशेष्यव्यक्तिभेदेन घटत्ववतीत्यादिकं प्रामाण्यमपि भिद्यत एव, तद्घटितत्वात्, तथा चानागतघटादिव्यक्तिघटितस्य नानागतादिविषयकज्ञानग्राह्यतेति बाधो दुष्परिहर एवेति मन्यते, तदा तत्कालीनविचारे तदनन्तरोत्पत्स्यमानघटादिव्यक्तिघटितं घटत्ववतीत्यादिकं पक्षाद्बहिर्भावनीयमेव, ग्राहकज्ञानापेक्षयानागतत्वनिवेशेऽनागतघटादिघटिततादृशप्रामाण्यमपि तादृशघटादिपूर्वकालेतरकालीनतज्ज्ञानानुव्यवसायादिना स्वापेक्षयानागतघटादिव्यक्त्यन्तरमनवगाहमानेन गृह्यत इति तत्र साध्यसत्त्वेन तस्य पक्षान्तर्भावोऽपि सम्भवति, तादृशघटादिव्यक्तिपूर्वकालीनेनैव अनुव्यवसायादिना यद्व्यक्तिघटितप्रामाण्यं विषयीकृतम्, तादृशव्यक्तेः प्रामाणिकत्वे तद्व्यक्तिघटितमेव तत्पक्षाद्बहिर्भावनीयमिति बोध्यम् । नन्वेवं घटभिन्नत्वादिसामान्यजन्यज्ञानस्य अनागतविषयकत्वविशेषणेनैव वारणे पूर्वोक्तप्रकारतानिवेशव्यावृत्त्यसङ्गतिरित्यत आह (पूर्ववर्त्तित्वादीति) तेन—अनागताविषयकत्वविशेषणेन (न वार्यत इति) तथा च तादृशज्ञानविषयतावारकत्वेनैव तादृश

अन्येतु–तज्ज्ञानभिन्नज्ञानाविषयकत्वेन तद्विशेष्यम्, इत्थं च निषेधो ज्ञानान्तरे सुलभ इति ।

अन्ये तु–तद्वति तत्प्रकारकत्वेन विशिष्टं ज्ञानत्वं प्रामाण्यम्, वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यम्, तच्चाश्रयगर्भम्; न च नैय्यायिकानां विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानसम्भवः,

---

[गं] प्रकारताविवक्षणस्यावश्यकतेति भावः (तज्ज्ञानभिन्नेति) प्रकृतप्रामाण्याश्रयभिन्नेत्यर्थः । प्रतियोगिकोटौ ज्ञानत्वप्रवेशवैयर्थ्यात् अनुयोगिनि ज्ञानत्वविशेषणं अप्रसिद्धिवारकम्, सविषयमात्रस्यैव ज्ञानादिभिन्नविषयत्वात् । तत्–अन्तिमज्ञानम् । अनेनापि विशेषणेन विश्वविषयकस्य योगिज्ञानस्येव भगवज्ज्ञानस्यापि वारणात्, तत्र सामानाधिकरण्यविशेषणमेतत्कल्पेऽप्यनुपादेयम् । एवं च प्रकारतापर्यन्तस्य स्वतो ग्राह्यतारूपत्वविरहेऽपि न निषेधाप्रसिद्धिरित्याह (इत्थं चेति) ज्ञानान्तरे–तज्ज्ञानभिन्नज्ञाने (सुलभ इति) तज्ज्ञानभिन्नज्ञानस्य तज्ज्ञानभिन्नज्ञानाविषयकज्ञानाविषयत्वासम्भवादिति भावः ।

एतत्कल्पे पूर्वकल्पे च ज्ञानत्वादिप्रकारकज्ञानानुव्यवसायस्य सामान्यलक्षणया यावज्ज्ञानाविषयकत्वे बाधकाभावान्नयायमते प्रकृतप्रामाण्याश्रयभिन्नज्ञानाविषयकत्वेन अनागताविषयकत्वेन च तदसङ्ग्रहः, तादृशज्ञानीयप्रामाण्ये परतस्त्वसाधने सिद्धसाधनात्तस्य पक्षबहिर्भावावश्यकत्वे सामान्यतो ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यत्वनिवेश एव सम्भवति, तादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धभिन्नत्वस्यावश्यकतया भट्टमतपरिग्रहस्यापि सम्भवादित्यस्वरसः । (तच्चाश्रयगर्भमिति) तथा च प्रामाण्याश्रयज्ञानस्य प्रामाण्यघटकतया तद्विषयकज्ञानजन्यतयैव योगजधर्मजन्यप्रामाण्यप्रत्यक्षवारणं सम्भवतीति भावः । आश्रयघटितत्वेऽपि योगिनां तज्ज्ञाने कथमाश्रयज्ञानापेक्षेत्याशङ्कायामाह (न चेति) नैयायिकानामित्यनेन स्वतस्त्ववादिनां मीमांसकानां विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतानङ्गीकारात् प्रामाण्यघटकतदाश्रयज्ञानस्य पूर्वमसत्त्वेऽपि प्रथमानुव्यवसायादिना तन्मते प्रामाण्यग्रहसम्भवान्न बाध इति दर्शितम् ।

[दी] योगजधर्मस्य च निर्विकल्पकज्ञानजनकत्वं सार्वज्ञ्यसम्पादकमनुगुणमेवेति, यदि च किञ्चित्प्रामाण्यं विनाश्रयग्रहं दुर्ग्रहम्, तदा तत्पक्षे नान्तर्भावनीयम् ।

[ग] ननु योगिज्ञाने विशेषणधियो हेतुत्वे लौकिकसन्निकर्षवद्योगजधर्मस्यापि निर्विकल्पकजनकत्वोपगमः स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह (योगजधर्मस्येति) (सार्वज्ञ्यसम्पादकमिति) स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्य स घटो न वेत्यादि-संशयनिवर्तकस्य सघट इत्याकारकनिखिलधर्मज्ञानस्य सम्पादकमित्यर्थः । स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकबुद्धौ स्वरूपतस्तदवगाहिज्ञानस्य हेतुतायाः सामान्यलक्षणया सार्वज्ञ्यवारणायावश्यवक्तव्यतया निर्विकल्पकं विना तादृशज्ञानासम्भवादिति भावः ।

न च विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणधियो हेतुत्वेऽपि प्रामाण्यघटकविशेषणानां ज्ञानसत्त्वे ज्ञानस्याज्ञातस्यापि संसर्गतया भाने बाधकाभावः, संसर्गस्याप्रकारत्वादिति कथं योगिज्ञानं वारणीयमिति वाच्यम् ,—विशिष्टविशेषणकज्ञाने विशिष्टस्यैव विशेषणस्य धियो हेतुतया विशिष्टप्रामाण्यप्रकारकज्ञाने विशिष्टप्रामाण्यज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वेन विशिष्टप्रामाण्यज्ञानस्य तद्घटकाश्रयविषयकत्वनियमेन विशिष्टप्रामाण्यप्रकारकबुद्धेस्तदाश्रयज्ञानाजन्यत्वासम्भवात् । तत्प्रकारकत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टमेव वा ज्ञानत्वं पक्षः, तद्भाने सामानाधिकरण्यघटकस्याश्रयस्य प्रकारतानियमात् तज्ज्ञानापेक्षा निष्प्रत्यूहैव ।

ननु सर्वं ज्ञानं गुण इत्यादिज्ञानीयसर्वविशेष्यताघटितप्रामाण्यं सर्वविषयकव्यवसायाधीनेनैव अनुव्यवसायेन मिश्रमते गृह्यते, तथा च तन्मते तत्र बाधः, तादृशव्यवसायस्य तादृशप्रामाण्याश्रयविषयकत्वनियमादित्यत आह (यदि चेति) (विनाश्रयग्रहं दुर्ग्रहमिति) आश्रयस्यैव नियमत आश्रयग्रहरूपत्वादिति भावः ।

अत्र च ज्ञानमित्याद्याकारकस्यैव सर्वं ज्ञानमित्याकारकस्यापि प्रवंज्ञानविषयकत्वानियमः ;

[दी] केचित्तु—तज्ज्ञानविषयकेत्याद्युक्तिभङ्ग्या नैयायिकसिद्धप्रामाण्यग्राहकताकभिन्नज्ञानग्राह्यत्वमेवोक्तम् । निषेधप्रसिद्धिः परेषां प्रामाण्यत्व-

---

[ग] न च पर्याप्तिसम्बन्धेन सर्वत्वप्रकारकस्य सर्वत्वपर्याप्त्यधिकरण सर्वाविषयकत्वे तत्प्रमात्वमेव न निर्वहतीति तादृशप्रमायाः सर्वज्ञानविषयकत्वनियम इति वाच्यम्,—समुदायस्य पर्याप्त्यनुयोगित्वे तदन्तःपातिन एकादेरपि तदावश्यकत्वात्तन्मात्रविषयकसर्वत्वज्ञानस्यापि प्रमात्वस्य दुर्निवारत्वात्; एकोऽयं द्वावित्यादिबुद्धेरप्रमात्वस्य कथञ्चिदुपपादनीयत्वात्; तथा च सर्वत्वप्रकारकज्ञानविषयकस्यापि सर्वं ज्ञानमिति प्रमात्मकज्ञानस्य सम्भवात्तदनुव्यवसायस्य दर्शितप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकज्ञानाजन्यत्वं सम्भवतीत्यालोच्य "यदि चे" त्युक्तम् । अत्रापि—तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रं प्रवृत्त्युपयुक्तं न तु तद्विशिष्टज्ञानत्वपर्यन्तम्, इत्थं च विशिष्टे स्वतस्त्वसाधने तद्वति तत्प्रकारकत्वे स्वतस्त्वसिद्धावपि विशिष्टस्य परतस्त्वसाधने तद्वति तत्प्रकारकत्वे परतस्त्वसिद्धिरिति तन्मात्रस्य पक्षत्वमुचितं न विशिष्टस्येत्यस्वरसः (उक्तिभङ्ग्या—उक्तमिति) नैय्यायिकसिद्धप्रामाण्यग्राहकताकानुमित्यादेः प्रायशस्तदाश्रयविषयकज्ञानजन्यत्वादिति भावः । एवं च योगिज्ञानादेः प्रामाण्यग्राहकतया नैयायिकसिद्धतया तद्भिन्नत्वाभावेन सिद्धसाधनोद्धारः ।

अथैवमुक्तायास्तज्ज्ञाने निषेधप्रसिद्धेः अनवकाशः, नैयायिकमते यादृशज्ञानेन प्रामाण्यं नावगाह्यते तादृशेऽपि प्रत्यक्षादौ प्रामाण्याश्रयज्ञानस्योपस्थितस्य प्रकारत्वादित्याशङ्क्य अन्यत्र निषेधप्रसिद्धिं दर्शयति (निषेधेति) (प्रामाण्यत्वेति) प्रामाण्यस्य प्रमेतरवृत्तित्वादिघटितस्य प्रामाण्यविषयकज्ञानेनैव अवगाहनात्तत्र न्यायमतसिद्धप्रामाण्यविषयताकान्यज्ञानविषयत्वाभावस्य सुलभत्वादिति भावः । नैयायिकसिद्धप्रामाण्यग्राहकताकभिन्नप्रथमानुव्यवसायादिना मीमांसकमते प्रामाण्यत्वविशिष्टप्रामाण्यावगाहने प्रामाण्यत्वेन मतद्वये साध्यप्रसिद्धिरिति नाशङ्कनीयम्, तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छि-

[अ] परतः पक्षे ज्ञात एव ज्ञाने प्रामाण्यग्रहः, स्वतस्त्वे प्रामाण्यवत एव ज्ञानस्य ग्रहात् ।

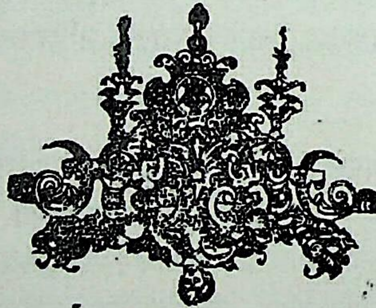
[दी] प्रामाण्याभावत्त्वादाविति कृतं पल्लवितेन ॥

[ग] तत्वतन्निरूपितत्वसहितप्रकारितात्वरूपाखण्डधर्मरूपप्रामाण्यत्वस्यैव मीमांसकमते अनुव्यवसायादिना ग्रहात्, न तु प्रमेतरावृत्तित्वादिघटितस्य, **तस्यैव प्रकृते** विवक्षितत्वात् । स्पष्टार्थं स्थलान्तरं दर्शयति (प्रामाण्याभावत्वेति)

अत्र च विशिष्टप्रामाण्यविषयकान्यज्ञाने प्रामाण्यत्वप्रामाण्याभावत्वादिघटकविशेष्यस्य विषयतया विशिष्टेऽपि विशेष्ये तदभावस्य न प्रसिद्धिसम्भव इत्यस्वरसः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिते
प्रामाण्यवादे

॥ द्वितीयविप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ तृतीयविप्रतिपत्तिः ॥

[म] स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एव न वा,

---

* मतत्रयसाधारणं लघुविप्रतिपत्त्यन्तरमाह (स्वाश्रयेति) स्वाश्रयज्ञानविषयकग्रहेणैव विषयीक्रियते न वेत्येवकारव्यत्यासेन योजना । एवकारश्च यावदर्थकः, स्वपदं सामान्यतः पक्षीभूतघटत्ववतीत्यादिपरम्, तथा च तज्ज्ञानवृत्तिघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं स्वाश्रयज्ञानविषयकयावद्ग्रहप्रकारो न वेति फलितम् । ज्ञानभेदेन घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेर्विभिन्नत्वे तु स्वाश्रयंपदं पक्षीभूतप्रामाण्यव्यक्त्याश्रयपरम्, तथा च तज्ज्ञानवृत्तिघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं तज्ज्ञानविषयकयावद्ग्रहप्रकारो न वेति फलितम् । इदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादिनैयायिकसिद्धप्रामाण्यानुमितिमादाय विधौ सिद्धसाधनवारणाय यावदिति ग्रहविशेषणम् । तदर्थश्च दीधितिकृन्मतोक्तरीत्या प्रथमविप्रतिपत्त्यनुसारेण बोध्यः । प्रकारता च प्रथमविप्रतिपत्तौ नव्योक्तान्यतररूपा ग्राह्या, नातस्तत्रोक्तार्थान्तरावकाशः । एवं इदं ज्ञानं निष्प्रकारकम् इदं ज्ञानं निर्विशेष्यकम् इदं ज्ञानं प्रमात्वाभाववदित्यादिज्ञानलौकिकप्रत्यक्षमादाय गुरुमिश्रयोर्मते विधौ बाधवारणाय तत्प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकीभूततत्प्रामाण्याश्रयविषयकग्रहाविशिष्टत्वेन ग्रहो विशेषनीयः । तत्पदं विशिष्य पक्षीभूतप्रामाण्यपरिचयाय । वैशिष्ट्यं च स्वक्षणस्वाव्यहितोत्तरक्षणान्यतरक्षणावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वम् । स्वपदं च ग्रहपरम् । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाश्रयज्ञानविषयकत्वं च तादृशज्ञानांशे लौकिकविषयताशून्यत्व— साक्षात्कारत्वविशिष्टविषयत्वोभयाभावव—

※ दीधितिकृता तृतीयविप्रतिपत्तेरव्याख्यातत्वात्, गदाधरभट्टाचार्यैरपि तद्व्याख्यातृभिस्तृतीयविप्रतिपत्तेरव्याख्यानाच्च, तृतीयविप्रतिपत्तेर्व्याख्यानरूपो मूलमथुरानाथीयग्रन्थ एवात्र समभुद्ध्यतेति ज्ञेयम् ।

इति- सम्पादकः ।

[मथु] त्वम्, एवं पक्षे तज्ज्ञानविषयकत्वमपि तज्ज्ञानांशे तादृशो भयाभाववत्त्वम्, तेन प्रामाण्यविषयकज्ञानस्योपनीतचाक्षुषमादाय न बाधः । भट्टमतसाधारण्याय उभयाभावानुधावनम् । न च गुरुनये तादृश-विवक्षणं व्यर्थम्, तेनोपनीतचाक्षुषादेरनभ्युपगमादिति वाच्यम्,—सर्वमते सर्वविवक्षासाफल्याभावेऽपि क्षतिविरहात्, यत्किञ्चिन्मते सार्थकत्वस्य कर्तव्यत्वात्, गुरुमतेऽप्युपनीतभानस्य लाघवेन ग्रहण-स्मरणात्मकैकज्ञानरूपतया तद्विवक्षणस्यावश्यकत्वाच्च । अत एव लौकिकविषयत्वस्यापि नाप्रसिद्धिः । सुरभि चन्दनमित्यादेः लाघवेन ग्रहणस्मरणात्मकैकज्ञानरूपतया तत्र सौरभं पश्यामीत्यनुव्यवसायवारणाय वह्न्याद्यनुमितेरपि स्वांशे मानससाक्षात्काररूपतया तत्रापि वह्निं साक्षात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायवारणाय तदभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् । परन्तु तदेतन्मते साक्षात्कारत्वभित्ति परं विवादः । तादृशज्ञानांशे इत्यभावान्वयि, तेन तज्ज्ञानविषयकज्ञानस्य व्युदासः, तत्र च तादृशज्ञानांशे तादृशोभयाभाववत्त्वविरहात् ।

ननु प्रथमविप्रतिपत्त्युक्तरीत्या ज्ञानपदजन्यशाब्दबोधं ज्ञानवानित्यनुमिति-स्मृत्यादिकं घटज्ञानपदादिजन्यशाब्दबोधं घटज्ञानवानित्याद्यनुमिति-स्मृत्यादिकं चादाय बाधो दुर्वार इति चेत्? न—घटत्ववति घटत्वप्रकारक-ज्ञाननिष्ठप्रामाण्याविषयकपरोक्षभिन्नत्वेन ग्रहविशेषणात्, तादृशग्रहश्च तादृशज्ञानसाक्षात्कारः तादृशज्ञानविषयकप्रामाण्यानुमित्यादिश्च । सिद्धसाधन-वारणाय परोक्षेति । परोक्षत्वं च चाक्षुषादिभेदपञ्चकवज्ज्ञानत्वम् । भट्टमत-साधारण्यायाविषयकान्तं परोक्षविशेषणम् । शेषं प्रथमविप्रतिपत्तौ नव्यमतोक्तरीत्यावसेयम् ।

वस्तुतस्तु न ह्येकदा त्रिभिर्द्वाभ्यां वा विवादः, अतः प्रत्येकमत-मात्रसाधारणं विप्रतिपत्तिद्वयमाह, (स्वाश्रयग्राहकेणेत्यादि) इदन्तु मिश्र-मते । स्वाश्रयग्राहकेण—स्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारेण, गृह्यत एव न वा—प्रकारीक्रियत एव न वेत्यर्थः । भिन्नक्रमस्थैवकारः स्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारस्य यावत्त्वलाभाय । अन्यथा प्रामाण्यस्मृत्यादिकालीनेनानुव्यवसायेन

[अस्तु] नैयायिकमतेऽपि प्रामाण्यग्रहात् सिद्धसाधनापत्तेः, तथा च स्वाश्रयविषयकयावत्साक्षात्कारप्रकारतावन्न वेति फलितम् । साक्षात्कारश्च स्वाश्रयांशे संयुक्तसमवायजन्यत्वेन लौकिकत्वेन वा विशेषणीयः, तेन प्रामाण्याविषयकोपनीतभानमादाय न बाधः । तत्प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकासमवहितत्वेन साक्षात्कारो विशेषणीयः, तेनेदं निष्प्रकारकं इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षमादाय न बाधः । अनुव्यवसीयमानज्ञानप्रामाण्यमेव पक्षः, नातो बाधः । प्रकारता च ज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वविशिष्टप्रामाण्यत्वावच्छिन्नप्रकारता-घटत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारतयोरन्यतरप्रकारतारूपा ग्राह्या । अन्यथा प्रमात्वकालीनत्वादिविषयकत्वेन कालिकादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रकारत्वत्वादियत्किञ्चिद्रूपेण वा प्रमात्वप्रकारकत्वेन चार्थान्तरापत्तेः । घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वस्य केवलघटत्वप्रकारकत्वानतिरिक्ततया सिद्धसाधनापत्तेश्च । न्यायनयेऽप्यनुव्यवसाये घटत्वप्रकारकत्वादिभानाभ्युपगमात् इदं ज्ञानं न वेति संशयोत्पत्त्या विधिकोटिनिराकरणानुपपत्तेश्च । यथा कथंचित् तत्सत्त्वेऽपि तादृशसंशयसम्भवात् । एवमग्रिमविप्रतिपत्तिष्वपि बोध्यमित्येव सारम् ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिव्याख्याने प्रामाण्यवादे

॥ तृतीयविप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ चतुर्थविप्रतिपत्तिः ॥

[म] स्वाश्रयेण गृह्यत एव न वेति प्रत्येकमेव वा ।

[दी] न हि त्रिभिरेकदा विवाद इत्यभिप्रेत्याह (स्वाश्रयेणेति) रीतिरुक्तैव । इति—अनेन प्रकारेणैव, प्रत्येकं विप्रतिपत्तिर्बोध्या । मिश्रमते स्वाश्रयानुव्यवसायेन ❀

[ग] (न ह्येकदेति) तथा च मतत्रयसाधारणत्रिविधकोटिप्रयासोऽनर्थ इति भावः । नन्वत्र यावत्पदाभावात् प्रामाण्याश्रयप्रामाण्यानुमित्यादिग्राह्यतया सिद्धसाधनम्, यावत्त्वानिवेशे प्रामाण्यभानविरोधिदोषादिसमवहितस्वाश्रयेणाग्रहाद्बाध इत्यत आह (रीतिरुक्तैवेति)पूर्ववदेवकारबलादेव सामग्र्यां यावत्त्वलाभः, प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकासमवहितत्वविवक्षया च बाधः परिहरणीय इत्यर्थः । मिश्रमते भट्टमते च विप्रतिपत्तेरप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनता स्यादिति इति शब्दस्यैव तत्प्रदर्शकतामाह (इति-अनेन प्रकारेणैवेति) विशिष्य मिश्रादिमते विप्रतिपत्तिं स्वयं दर्शयति (मिश्रेति) (स्वाश्रयानुव्यवसायेनेति) ग्राह्यं न वेत्यग्रिमेणान्वयः । स्वाश्रयविषयकलौकिकप्रत्यक्षविषयो

❀ अत्र यद्यपि "स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एव न वा" इति तृतीयविप्रतिपत्तिर्मथुरानाथेन प्रथमतो मतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तित्वेन व्याख्यातापि तदनन्तरं 'वस्तुत' इत्यादिना मिश्रमतमात्रसाधारणविप्रतिपत्तितया व्याख्याता । उत्तरत्र च "स्वाश्रयेण गृह्यत एव न वा" इति विप्रतिपत्तिर्गुरुमतमात्रसाधारणविप्रतिपत्तितया च व्याख्यायि । अथापि "स्वाश्रयग्राहकेण" इत्यादिविप्रतिपत्तिर्मतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तिरित्येव दीधितिकृतामभिमतम् । अत एव मूले मिश्रमतमात्रसाधारणविप्रतिपत्तेरनभिधानात्स्वयमेव "मिश्रमते स्वाश्रयानुव्यवसायेन यावद्विवा तैर्ग्राह्यं न वेति" इति तन्मतमात्रसाधारणविप्रतिपत्तिं प्रदर्शयत् । व्याख्यातञ्च गदाधरभट्टाचार्यैस्तथैव । एवञ्च तृतीयविप्रतिपत्तेर्मतत्रयसाधारणतया मतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तौ वक्तव्यांशानां प्रायशः पूर्वमेव निरूपिततया तृतीयविप्रतिपत्तेर्व्याख्यानमपि सङ्गतं भवतीत्यवधेयम् ।

इति- सम्पादकः ।

[ग] न वेत्यर्थः । उपनीतभानादिविषयत्वेन सिद्धसाधनवारणाय लौकिकप्र-त्यक्षपर्यन्तनिवेशः । प्रमाविषयो घट इत्याद्युपनीतमानस्यापि घटांशे लौकिकत्वात्स्वाश्रयोपादानम् । तथा सति स्वाश्रयांशे लौकिकत्वविवक्षया तद्वारणं बोध्यम् ।

न चैवमपि स्वाश्रयांशे लौकिकप्रामाण्योपनीतमानमादाय सिद्ध-साधनं दुर्वारमेवेति वाच्यम्,—एतदस्वरसेनैव द्वितीयकल्पानुसरणात् ।

अथवा स्वाश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वं - ज्ञानविषयत्वाप्रयोज्यमानसप्रकारताश्रयत्वम्, प्रामाण्यांशे उपनीतभानीयतदीयविषयता उपनायकज्ञानविषयताप्रयोज्यैवेति नोक्तसिद्धसाधनम् । अभिधेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षविषयत्वेन सिद्धसाधनवारणाय प्रकारतानिवेशः । अभिधेयत्वादिना वस्त्वन्तरविषयकपरामर्शादिजन्यतद्रूपावच्छिन्नानुमित्यादिप्रकारतया तन्मते अर्थान्तरवारणाय मानसप्रवेशः । अनुपस्थितं प्रामाण्यं घटत्वप्रकारितात्वा-दिनापि न्यायमते नानुव्यवसाये प्रकारः, अतो न निषेधे साध्ये बाधः । योगजज्ञानीयप्रकारितापि विशेषणज्ञानविषयताप्रयोज्यैवेति न तया सिद्ध साधनम् । तादृशप्रकारता चाभावत्वप्रतियोगित्वादौ न्यायमते प्रसिद्ध्यति, तस्यानुपस्थितस्यैव प्रकारतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात् । तादृशप्रकारताविरहश्च घटादावेव सुलभः । प्रामाण्यज्ञानाजन्यप्रत्यक्षप्रकारत्वविवक्षणन्तु न साधु, परमते तदभावाप्रसिद्धेः ।

न च प्रामाण्यं स्वपदेनोपादेयम्, तथा च गुरुत्वादिप्रामाण्यादि ज्ञानाजन्यप्रत्यक्षप्रकारत्वाभावस्य गुरुत्वादौ प्रसिद्ध्या सामञ्जस्यमिति वा-च्यम्,—एकस्वपदार्थघटितविधिकोटेरपरतद्घटिताभावेन सहाविरोधात् । न चाविरुद्धकोटिकोऽपि संशयस्सम्भवति ।

न च स्वविषयकज्ञानाजन्यप्रत्यक्षप्रकारत्वाभाववद्वृत्तित्वं तद्भेदकूट रूपं स्वतस्त्वं परैस्साधनीयम्, तादृशस्वत्वरूपं तादृशभेदकूटाभावरूपं वा परतस्त्वं चास्माभिः; तत्र च नानुपपत्तिरिति वाच्यम्,— तादृशस्वपदेन

[ख] यावद्भिर्वा तैर्ग्राह्यं न वेति । शेषं पूर्ववत् । भट्टमते प्रामाण्याविषयक ज्ञानभट्टमतसिद्धं यत्तद्भिन्नयावद्विषयो न वेति । विधेर्ज्ञानत्वादौ निषेधस्य च अप्रामाण्याघटकधर्मान्तरे प्रसिद्धिः ।

[ग] प्रामाण्यमुपादाय तद्भेदकूटसाधने बाधात् । परमते प्रामाण्यस्य स्वपदे नोपस्थापनासम्भवाच्च । अप्रामाण्यादिमात्रोपदाने च सिद्धसाधनात् ।

यत्तु स्वाश्रयघटितसन्निकर्षप्रयोज्यविषयताकत्वं स्वाश्रयानुव्यवसाय ग्राह्यत्वमिति । तदसत्, न्यायमतेऽपि घटत्वप्रकारितात्वादिना प्रामाण्यस्य लौकिकसन्निकर्षाधीनभानविषयतया निषेधसाधने बाधात् । इत्यलं पल्लवितेन ।

(यावद्भिर्वा तैरिति) प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकसमवधानानन्तरक्षणानुत्पन्नस्वाश्रयलौकिकप्रत्यक्षैर्यावद्भिर्ग्राह्यन्न वेत्यर्थः । उपदर्शितरीत्या सिद्धसाधनस्य वारणाय यावत्पदम् । प्रामाण्यविषयकज्ञानोपनीतभानाग्राह्यतया बाधवारणाय लौकिकत्वनिवेशनम् (शेषं पूर्ववदिति) प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकसमवधानानन्तरक्षणानुत्पन्नत्वं निवेश्याप्रामाण्यभ्रमात्मकानुव्यवसायाग्राह्यत्वेन बाधो वारणीय इत्यर्थः (प्रामाण्याविषयकत्वेनेति) प्रामाण्यविषयकत्वेन भट्टमतसिद्धयावद्ग्राह्यत्वस्य साध्यत्वे ज्ञाततालिङ्गकानुमितेर्नैयायिकासिद्धतया तन्मतसिद्धप्रामाण्यग्राहकमेव तन्मते यावदन्तर्गतम्, तथा च यावद्ग्राह्यत्वाभावसाधने बाध इत्यभावद्वयगर्भता । तदुपादाने भट्टमतासिद्धानुव्यवसायस्य यावदन्तर्गततया नाभावसाधने बाधः ।

यद्यपि प्रामाण्यविषयकानुमितित्वेन भट्टमतसिद्धो न्यायमतेऽनुव्यवसायोऽपीति निषेधद्वयानुपादानेऽपि सामञ्जस्यम्, तथापि व्यवसायसन्निहितज्ञानग्रहे प्रामाण्यविषयकत्वानुमितित्वभ्रमरूपता न भट्टाभ्युपगम्या, अपि तूभयसिद्धकालान्तरीणानुमितौ व्यवसायसन्निहितत्वभ्रमरूपतैवेत्यस्यापि सम्भवात्, तथा सति चानुव्यवसायस्योक्तरूपेणापि भट्टाभ्युपगतत्वासम्भव इत्याशयेन निषेधद्वयनिवेशनम् (ज्ञानत्वेति) ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यमेव प्रामाण्याविषयकेति प्रामाण्यपदेन विवक्षितमित्याशयेन । याथार्थ्यमात्रविव-

[मू] यत्तु योगजधर्मसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या स्वाश्रयप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इत्यंशतस्सिद्धसाधनमतो योगजधर्माघजन्यत्वं विशेषणमिति । तन्न, परं प्रत्यसिद्धेः ।

[दी] ननु तद्विशेष्यकत्वादेः प्रतिज्ञानं भिन्नत्वात्तद्घटितप्रामाण्यस्यापि प्रतिज्ञानं भेदः, तथा च योगिज्ञानस्थविप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति पूर्वपक्षे केषांचित्समाधानं दूषयितुमुपन्यस्यति (यत्त्विति) "योगजधर्माजन्ये" ति "जन्ये" ति च

[प्र] क्षानुसारेण प्रामाण्यघटकघटत्वादिपरमादिपदम् । वस्तुमात्रस्यैव प्रामाण्यघटकतया तदिति विशेषणम् ।

न चैवमपि मेयत्वादिमतीत्यादिप्रामाण्यं यत्र प्रकृतं तत्र तद्घटकाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्,—तादृशप्रामाण्यघटकप्रमेयव्यक्तीनां भेदेन—तस्यापि भिन्नतया प्रत्येकं तदघटकस्य तत्र तत्प्रामाण्यविषकयावद्विषयकत्वाभावस्य च प्रसिद्धेः ॥

ननु योगिज्ञानादिवृत्तेर्घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य तदविषयकज्ञानान्तरेऽपि सत्त्वात् न यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वमिति सिद्धसाधनाप्रसक्त्या "यत्त्वि"त्यादिमूलासङ्गतिः; न च सर्वविषयकयोगिज्ञानादिमात्रविषयतद्घटत्वादिरूपप्रकारघटितप्रामाण्ये सिद्धसाधनवारणपरतया तत्सङ्गतिरिति वाच्यम्,—प्रामाण्यत्वस्य सर्वप्रामाण्यसाधारणस्यैकस्याभावात् घटत्ववद्विघटत्वप्रकारकत्वंत्वादेरेव पक्षतावच्छेदकत्वात्, योगजधर्माद्यजन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्तकत्वादित्याशङ्क्य ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेद इति मतमाश्रित्य तत्सङ्गमयति (नन्वित्यादिना) (प्रतिज्ञानं भिन्नत्वादिति) विशेष्यिताप्रकारितयोः स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वेन तज्ज्ञानस्वरूपत्वादिति भावः । ईश्वरज्ञानवृत्तिप्रामाण्ये तद्ग्राह्यांशतस्सिद्धसाधनं योगजधर्माद्यजन्यत्वस्य ज्ञानविशेषणतयापि दुर्वारमतो जन्यत्वरूपविशेषणान्तरमपि पूरयति (जन्येति चेति) पक्षसङ्कोचं विना साध्यघटकस्वाश्रये उक्तविशेषणस्य देये योगिज्ञानवृत्तिप्रामाण्यस्य तादृशविशेषणाक्रान्तस्वाश्रयाप्रसिद्ध्या साध्या

[म] प्रामाण्यमात्रपक्षत्वे प्रामाण्यं स्वाश्रयेण गृह्यत एवेत्युद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेश्च नांशतस्सिद्धसाधनम् ॥

[दी] पक्षविशेषणं बोध्यम् । स्वयं दूषणमुद्धरति (प्रामाण्येति] तद्वद्विशेष्यकत्वादेरननुगतत्वमतेऽपि तद्वद्विशेष्यकतात्वादिना अनुगतेन पक्षत्वात्, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन च साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्नांशतस्सिद्धसाधनमित्यर्थः । निषेधासिद्धेः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणोद्देश्यत्वान्नांशतो बाधः ॥

[ग] प्रसिद्धिरिति मूलस्थविशेषणपदस्य पक्षप्रविष्टज्ञानविशेषणपरत्वं स्पष्टयति (पक्षविशेषणमिति) प्रामाण्यमात्रेत्यादिग्रन्थस्य परकीयसिद्धसाधनप्रसक्तिदूषणपरत्वन्न सम्यक्, सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसाधनोद्देश्यतयापि तत्प्रसक्तेः तत्पक्षावलम्बनेनैव विशेषणदानसङ्गतेश्च, स्वयमपि पक्षतावच्छेदकैक्येऽप्यंशतस्सिद्धसाधनं दोष इति प्राचीनमतानुसारेण पक्षविशेषणस्यानेकत्रोपात्तत्वादित्यतः पक्षविशेषणमनुपादाय स्वीयपूर्वपक्षसमाधानपरतया तत्सङ्गमयति (स्वयमिति) दूषणं–सिद्धसाधनरूपम् । ज्ञानव्यक्तिभेदभिन्नघटत्ववतीत्यादीनामनुगमेन पृथक्पृथक् पक्षत्वे पक्षतावच्छेदकैक्यांभावादवच्छेदकानच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतयापि न सिद्धसाधनपरिहारस्सम्भवतीत्याशङ्कां परिहरति (तद्वदिति) (अनुगतेनेति) विशेष्यितादेः ज्ञानादिस्वरूपत्वेऽप्यनुगतप्रतीतिनिर्वाहाय विशेष्यितात्वादीनामनुगतानामतिरिक्तानामवश्योपगन्तव्यत्वादिति भावः । **पक्षत्वात्**—पक्षघटकत्वात् । पक्षतावच्छेदकैक्येऽपि तत्सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावेकदेशसिद्धिर्विरोधिन्येवेत्यत आह (पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति) **नांशतस्सिद्धसाधनम्**—दोष इति शेषः । ननु योगिज्ञानादिप्रामाण्यसाधारणरूपेण पक्षत्वे उक्तरीत्यांशतस्सिद्धसाधनस्यादोषत्वेऽपि निषेधसाधने तत्रांशतो बाधात्तदनुपपत्तिरित्यत आह (निषेधेति) **नांशतो बाधः**, दूषणमिति शेषः । किञ्चिज्ज्ञानप्रामाण्यस्य परतस्त्वसिद्धौ यादृशकारणविरहान्न तत्र स्वतस्त्वम्, तादृशकारणविरहादन्यत्रापि योगजधर्माद्यजन्यज्ञाने प्रामाण्यस्य न स्वतो ग्रहण

[दी] केचित्तु तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य तत्तदर्थभेदेन भिन्नत्वात्, सर्वेषां विशिष्योपादानासम्भवात् प्रामापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वम्; तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तञ्च लाघवात्तद्वति तत्प्रकारकत्वमेवेति मूल एव व्यक्तम्; तथा च सर्वविषयत्ववति सर्वविषयत्वप्रकारकत्वस्य स्ववृत्तेः योगिज्ञानेन ग्रहणादंशतस्सिद्धसाधनमित्याहुः ।

[प्र] सम्भव इति सामानाधिकरण्यमात्रेण स्वतो ग्राह्यत्वाभावसाधनेऽपि नैयायिकाभिमतसिद्धिरिति भावः । मिश्राणां समानाकारकनानाज्ञानप्रामाण्यैकग्रहेऽप्यंशतस्सिद्धसाधनप्रसङ्गसङ्गमनप्रकारमुपन्यस्यति (केचित्त्विति) (सर्वेषां विशिष्योपादानासम्भवादिति) घटत्वपटत्वादिघटितानन्तप्रामाण्यानां घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना सर्वज्ञानासम्भवेन सर्वत्रैकदा स्वतस्त्वादिसाधनासम्भवादित्यर्थः । ननु प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया स्वयमंशतस्सिद्धसाधनपरिहरणस्य असङ्गतिः, विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादिरूपप्रामाण्ये स्वतो ग्राह्यत्वस्यांशतो बाधादित्याशङ्क्य तस्य प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं निराकरोति (तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तञ्चेति (मूल एवेति) "तद्वति तद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वं वा प्रामाण्य"मित्याद्यग्रिमचिन्तामणिग्रन्थ एवेत्यर्थः । **योगिज्ञानेन** - ज्ञानमिदं सर्वविषयकमित्यादियोगिज्ञानेनेत्यर्थः । **ग्रहणात्**—प्रामाण्यघटकसर्वान्तःपातित्वेन प्रकारतया विषयीकरणात् । ग्राह्यतायाः प्रकारतारूपत्वे सर्वत्ववति सर्वत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्य सर्वमित्याकारकस्वाश्रययावज्ज्ञानाप्रकारतया न सिद्धसाधनप्रसक्तिरिति सर्वविषयत्ववतीत्यादिप्रामाण्यानुसरणम् ।

अत्र च साध्ये स्वपदेन विशिष्य घटत्ववतीत्यादिकमेवोपादेयम्, न तु प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन, तदाश्रययावद्ग्राह्यत्वस्य क्वचिदपि प्रामाण्येऽसत्त्वात्, तथा चैकदा सकलप्रामाण्ये साध्यसाधनासम्भव एतन्मतेऽप्यविशिष्टः, घटत्ववतीत्यादौ घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याश्रययावद्ग्राह्यत्वासत्त्वेनांशतो बाधश्च दुष्परिहारः; यत्किञ्चित्स्वाश्रयाग्राह्यं यद्यत्स्वं तत्तद्भेदकूटस्य सर्वसाधारणानुगतस्य साध्यत्वे च तादृशस्वपदेनाप्रामाण्यादिमात्रोपादाने सिद्धसाधनम्, प्रामाण्यस्याप्युपादाने बाध इत्यादिकमस्वर

[ग] सबीजम् । न च स्वयमपि घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य ज्ञानव्यक्तिभेदेन भेदमुपगम्य योगजधर्माद्यजन्यत्वविशेषणेन परेषां सिद्धसाधनवारणस्य, घटत्ववतीत्यादेप्रामाण्यस्य अननुगतत्वमुपगम्य च पक्षतावच्छेदकैक्यनिर्वाहेण मणिकाराणां तद्वारणस्य च सङ्गमितत्वादुक्तानुपपत्तिस्तुल्यैव, साध्ये घटत्ववतीत्यादेरनुगतरूपेण निवेशे तदाश्रययावद्ग्राह्यत्वस्य प्रत्येकं सर्वत्र प्रामाण्यव्यक्तौ बाधात्, तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशेऽप्यंशतो बाधस्य दुष्परिहरत्वादिति वाच्यम् ; — स्ववृत्तित्वग्राह्यत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वस्य साध्यतया बाधानवकाशात् । ज्ञानव्यक्तिभेदेन भेदमनभ्युपगच्छतां मिश्राणां मते उक्तसाध्योपगमे यत्किञ्चित्स्वाश्रयग्राह्यतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिते
प्रामाण्यवादे

॥ चतुर्थी विप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ पञ्चमी विप्रतिपत्तिः ॥

॥ चिन्तामणिः ॥

यद्वा घटोऽयमिति ज्ञानप्रामाण्यं एतज्ज्ञानग्राह्यं न वा, एतज्ज्ञान-ग्राहकमात्रग्राह्यं न वेति ।

॥ मथुरानाथीयम् ॥

* नन्विदमयुक्तम्—यदि ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदः तदा साध्ये स्वपदस्य तत्तत्प्रामाण्यव्यक्तिपरत्वे कस्यापि साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेना-वृत्तेरंशतो बाधापत्तेः, सामान्यतो घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिपरतायां तदाश्रयविषयकयावत्प्रत्यक्षविषयत्वस्य कुत्राप्यभावाद्बाधापत्तिरित्यस्वरसादाह (यद्वेति) (घटोऽयमितीति) (ज्ञानप्रामाण्यमिति)एतज्ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यमित्यर्थः। (एतज्ज्ञानग्राहकमात्रेति) मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्, तथा चैतज्ज्ञानविषयकया-वल्लौकिकप्रत्यक्षप्रकारो न वेत्यर्थः । व्याख्याततत्त्वमेतत् ।

इति श्रीमथुरानाथ तर्कवागीशविरचिते

तत्त्वचिन्तामणिव्याख्याने

प्रामाण्यवादे

॥ पञ्चमीविप्रतिपत्तिः ॥

* अत्र च शिरोमणिगदाधरभट्टाभ्यामस्या विप्रतिपत्तेर्व्याख्यानान्मथु-रानाथीयमेवात्रमुद्रितमिति ज्ञेयम् ।

[ख] तत्र यद्यपि विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वमगृहीतग्राहित्वं वा, सर्वधर्मियथार्थत्वपक्षेऽनुभवत्वजातेर्भावेन स्मरणान्यज्ञानत्वं विशिष्टज्ञानत्वं वा प्रामाण्यं स्वस्य न तेनैव न वा अनुव्यवसायेन ग्रहणयोग्यम्; विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादेर्विशेषणस्य प्रागनुपस्थितौ तद्वैशिष्ट्यस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

[दी] विशिष्टज्ञानत्वम्—अगृहीतासंसर्गकधर्मधर्मिविषयकैकज्ञानत्वम् । प्राक्—पूर्वम् । अनुपस्थितौ—उपस्थितेस्तत्सामग्र्या वा विरहे ।

[ग] ननु—"विशिष्टज्ञानत्वं वा प्रामाण्यं स्वस्य न तेनैव न वाऽनुव्यवसायेन" इत्यादिमूलमसङ्गतम्, विशिष्टज्ञानत्वस्य सप्रकारकज्ञानत्वरूपस्य वैशिष्ट्यविषयकज्ञानत्वरूपस्य वा ज्ञानग्राहकसामग्र्या ग्रहे बाधकाभावात्, पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकत्वादेर्न्यायमतेऽप्यनुव्यवसायेन ग्रहणादित्याशङ्कां निरसितुं विशिष्टज्ञानत्वं व्याचष्टे (विशिष्टज्ञानत्वमिति) तत्र तद्विशिष्टज्ञानत्वमित्यर्थः । (अगृहीतासंसर्गकेति) तत्र धर्मिण्यगृहीतोऽगृह्यमाणः संसर्गो यस्य-धर्मस्य, तद्धर्मिविषयकत्वे सति तद्धर्मविषयकज्ञानत्वमित्यर्थः । नायं घट इति यथार्थज्ञानस्य घटादिरूपधर्मिणि घटत्वादिविशिष्टबुद्धित्ववारणायाऽसंसर्गाग्रहनिवेशः । धर्मधर्मिभ्यां प्रत्येकमन्वितस्य विषयताद्वयस्य पृथक् पृथक् ज्ञानयोरप्यन्वयः सम्भवति, तथा सति ज्ञानद्वयमपि धर्मधर्मिगोचरज्ञानेत्यनेन लभ्यते, अत एकपदं धर्मधर्मिविषयकत्वयोस्सामानाधिकरण्यलाभसम्पादकस्य एकस्मिन् ज्ञाने उभयान्वयतात्पर्यस्य लाभाय । प्राक्पदेनोपस्थितपदस्य समासे घटानधिकरणमित्यादौ घटाधिकरणभेदादिवत् पूर्वकालीनोपस्थितेर्विरहः प्रत्येतुं शक्यते, न च स विवक्षितः, किन्तूपस्थितिरूपकारणाभावे पूर्वकालीनत्वमेव, तादृशस्यैव कारणाभावस्योत्तरकाले कार्याभावनिर्वाहकत्वात्, अतोऽसमासं स्फुटयति (प्राक्-पूर्वमिति) "विशेषणस्य प्रागनुपस्थितौ तद्वैशिष्ट्यस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्" दिति मूलकृतोऽभिधानं विशेषणज्ञानहेतुतानङ्गीकर्तृमीमांसकमते प्रामाण्यस्य न स्वतो ग्रहदूषणक्षममित्युपस्थितिपदं न्यायमते यथाश्रुतार्थकतया, परमते तत्साम-

[मू] नापि ज्ञानातीन्द्रियत्वे ज्ञानानुमित्या तद्गृह्यते, ज्ञानमात्रलिङ्गस्य प्राकट्यादेस्तद्व्यभिचारात् । नापि प्रमाहितज्ञाततावैशेष्यात्, तस्य प्रथमं दुर्निरूपत्वात । अन्यथा अप्रमाहितज्ञाततया अप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तिरिति ।

[दी] प्रमाहितत्वमेव विशेषः, प्रमाजन्यतावच्छेदकं ज्ञाततात्ववद्वान्तरवैजात्यं वा; आद्ये (तस्येति) अन्त्ये प्रमया विजातीया ज्ञाततैवाऽप्रमयापि विजातीया सा जनयितव्या, तथा च ततोऽप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तिरित्याह (अन्यथेति) वैशिष्ट्यं धर्मधर्मिभावो न तु समवायः, मट्टेन तस्य

[ग] श्रीपरतया व्याकुरुते (अनुपस्थिताविति) "तस्य प्रथमं दुर्निरूपत्वा" दिति मूले तत्पदस्य प्रमाजन्यज्ञाततानिष्ठवैजात्यपरत्वे ज्ञाततात्वस्येव तद्व्याप्यवैजात्यस्यापि प्रथमं प्रत्यक्षेण सुग्रहतया–'दुर्निरूपत्वा" दित्यसङ्गतम्, प्रमाहितत्वपरत्वे प्रमात्वघटिततया प्रथमं दुर्निरूपत्वोपपत्तावपि प्रथमं तस्य सुग्रहत्वाप्रसक्त्या तस्य सुग्रहत्व इत्यर्थकस्याग्रिमस्य "अन्यथे" त्यस्यासङ्गतिः, अतो विशेषं वितर्क्य उभयं सङ्गमयति (प्रमाहितत्वमेवेत्यादिना) विशेषः प्रमात्वविशिष्टानुमापकतावच्छेदकोऽप्रमाहितज्ञातताव्यावृत्तो धर्मः । प्रमात्वविशिष्टानुमापकतावच्छेदकवैजात्यरूपविशेषस्य सुग्रहत्वस्य अन्यथेत्येतदर्थस्याप्रमाहितज्ञाततयाऽप्रमात्वस्य स्वतो ग्रहणानापादकतया अन्यथेत्याद्यसङ्गतिमाशङ्क्य, प्रमाजन्यतावच्छेदकजातिविशेषस्वीकारस्य तुल्ययुक्त्याऽप्रमाजन्यतावच्छेदकजातिप्रसञ्जकतयाऽप्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वप्रसञ्जकत्वं दर्शयति (प्रमयेति) एवञ्चाप्रमाजन्यतावच्छेदकमिव प्रमाजन्यतावच्छेदकमपि ज्ञाततानिष्ठं वैजात्यं अनुपलम्भबाधितमिति मूलाशयः । घटत्वादिवैशिष्ट्यस्य तत्सामानाधिकरण्यरूपत्वे तदवगाहित्वघटितं प्रामाण्यं न गुरुभट्टयोरनुमतमिति स्वयं वक्ष्यमाणतया वैशिष्ट्यं व्याचष्टे (वैशिष्ट्यमिति) धर्मधर्मिभावः— धर्मत्वं धर्मित्वं च, तच्च तयोरपि विशिष्टबुद्धिविषयतयानुमतमिति न समवायपक्षकवक्ष्यमाणदोषावसर इति भावः । तस्य— समवायस्य, अनभ्युपगमादित्यनेनान्वयः ।

[म] तथापि तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं तद्वति तद्वैशिष्ट्य-ज्ञानत्वं वा प्रामाण्यम्, तन्निश्चयादेव निष्कम्पव्यवहारात्, लाघवात् । नान्यद्गौरवात् । तच्च ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यमेव । तथा हि-विशेष्ये तद्धर्मवत्त्वं च व्यवसायस्यानुव्यवसाये नानुमित्या स्वप्रकाशेन वा गृह्यते, विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम्, अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इति व्यवसाये भासमाने धर्मे

[दी] गुरुणा तदैन्द्रियकत्वस्यानभ्युपगमात् । अनुव्यवसायग्राह्यतां व्युत्पा-दयनि (विषयनिरूप्यमिति] निरूपणं—साक्षात्कारः । एवं वित्तिरपि । ननु विषयनिरूप्यत्वेऽपि यावद्विषयनिरूप्यत्वासिद्धौ न वैशिष्ट्यविषयतां-

[ग] (तदैन्द्रियकत्वानभ्युपगमादिति) तथा च तदवगाहित्वं प्रत्यक्षप्रमायामस म्भवीति भावः । धर्मधर्मिभावश्च न्यायमतेऽपि सम्बन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्व-रूपो विशिष्टबुद्धिविषय इत्यवधेयम् । "विषयनिरूप्यं ही" त्यादिना विषय ग्रहाधीनतया ज्ञानसाक्षात्कारे विषयभानं व्यवस्थापितम्, तावता ज्ञाततालिङ्ग-कानुमितौ न विषयभानव्यवस्थितिः, न वा स्वप्रकाशरूपज्ञानप्रत्यक्षे, तस्य विष यग्रहात्मकस्य जन्यत्वेन तादृशव्यक्तिविषयत्वाभावात्, अतो मिश्रमतपरतया तद्व्याचष्टे (अनुव्यवसायेति) 'विषयनिरूप्य' मित्यत्र निरूपणस्य ज्ञानवित्ती त्यत्र वित्तेश्च ज्ञानसामान्यरूपत्वे विषयग्रहाधीनज्ञानविषयो ज्ञानत्वव्यापक-विषयताको विषय इति 'विषये' त्यादिमूलार्थः । तथा च—यद्यन्निरूप्यं यो यज्ज्ञानजनकज्ञानविषयः स तज्ज्ञानत्वव्यापकविषयताक इत्येव व्याप्ति-मूलाभिप्रेता, सा च नोपपद्यते, वह्न्याद्यनुमितिजनकज्ञानविषयधूमादेर्वह्न्या द्यनुमितौ, शाब्दबोधजनकज्ञानविषयाकाङ्क्षादेश्च शाब्दबोधे भानानिय-मात्; तदीययावज्ज्ञानजनकत्वनिवेशे चासिद्धिः, ज्ञानाद्यनुमित्यादौ विषय-ज्ञानस्याहेतुत्वात्. अतो व्याचष्टे (निरूपणमिति) तथा च—यद्विषयकलौकिक प्रत्यक्षजनकज्ञानविषयो यः स तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षत्वव्यापकविषयताक इत्येव व्याप्तिरभिमतेति दोषः । घटाभावादिप्रत्यक्षजनकज्ञानविषयतत्प्रत्यक्षवि षयघटादिरत्र दृष्टान्तः । (यावद्विषयनिरूप्यत्वासिद्धाविति) ससम्बन्धिक-पदार्थप्रत्यक्षं प्रति सम्बन्धितावच्छेदकविशिष्टज्ञानत्वेन न सामान्यतो हेतु-

[म] धर्मिवत्तद्वैशिष्ट्यमपि विषयः, व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वात्; सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्तया

[दी] सिद्धिरत आह (व्यवसायेति) सामग्रीसत्त्वेन तस्यापि भानमित्यर्थः। नन्वेतावतापि समूहालम्बनसाधारणमनुव्यवसायस्य वैशिष्ट्यविषयकत्वं सिद्धम्, न तु तावतैव कृतकृत्यता, घटत्वप्रकारेण घटविषयतां विना घटे घटत्वप्रकारकमित्याकारकतानुपपत्तेरित्यतस्तथोपपादयति (सम्बन्धितेति) सम्बन्धितावच्छेदकं

[ग] ता, पटादिज्ञानात् घटाभावादिग्रहापत्तेः, नापि तत्तत्सम्बन्धिकप्रत्यक्षे तत्तद्विषयकज्ञानत्वेन, पटाभावत्वादिना घटाभावाद्यवगाहिभ्रमे व्यभिचारात्, अपि तु तत्तद्धर्मविशिष्टविशेषितससम्बन्धिकप्रत्यक्षे तत्तद्धर्मविशिष्टज्ञानत्वेन, तथा च घटत्वादिविशिष्टविषयकज्ञानानुव्यवसायस्य घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वासिद्धाविव तादृशप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपतादृशज्ञाननिरूपकत्वं तादृशज्ञानसाक्षात्कारत्वव्यापकविषयताकत्वसाधकलिङ्गं वैशिष्ट्ये सेद्धुमर्हति, तत्रैव च विवादेन वैशिष्ट्यरूपविषये तदसिद्धावित्यर्थः। प्रत्यासत्तिसत्त्वेऽपि कारणान्तरविरहेण तद्धतो विषयस्याभानसम्भवात् प्रकृते ज्ञानप्रत्यासत्तिसत्त्व एव सकलतद्भासककारणसम्भवाद्वैशिष्ट्यभानं दुर्वारमिति मूलभावमाविष्करोति (सामग्रीति)

न च—तत्संसर्गकस्यापि ज्ञानस्य तदुपनायकत्वे तत्संसर्गकज्ञानात्तत्संसर्गकमिव तत्प्रकारकं तद्विशेष्यकं च ज्ञानं स्यादिति वाच्यम्,—इष्टत्वात्। तस्य -वैशिष्ट्यस्य। एतावतापि-सामग्रीबलेनापि (समूहालम्बनेति) घटत्ववैशिष्ट्यं पुरोवर्तिविषयकं ज्ञानमित्यादिविषयेत्यर्थः (सिद्धमिति) घटत्वादिविशिष्टघटादिविषयतापर्यन्तस्य उपनायकज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः। घटत्वादिना यत्किञ्चिद्घटादिमात्रविषयकज्ञाने घटत्वादेस्तद्विषयत्वरूपतत्सम्बन्धिताया अतिरिक्तवृत्तितया तत्सम्बन्धितावच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्य ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं प्रकारतारूपमतिप्रसक्तावपि सम्भवतीत्याह (सम्बन्धितेति) व्यवसायरूपवर्तमानज्ञानमादायापि ज्ञायमाने

[म] ज्ञायमाने सम्बन्धिनि ससम्बन्धिकपदार्थनिरूपणमित्यनुव्यवसायस्य रजतत्वावच्छिन्नत्वेन पुरोवर्तिविषयत्वाच्च । अन्यथा पुरोवर्तिनं रजतं च जानामीति तदाकारःस्यात्, न तु रजतत्वेन पुरोवर्तिनमिति ।

[दी] सम्बन्धिनि विशेषणम् । ज्ञायमाने—विषयीक्रियमाणे । निरूपणम्—साक्षात्कारः । अन्यथा—वस्तुतः पुरोवर्तिरजतविषयता स्यात्, न तु रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिविषयतेत्यर्थः ।

[ग] सम्बन्धिनीत्यादिनियमनिर्वाहान्न प्रकृतसिद्धिरित्यतो व्याचष्टे (ज्ञायमान इति) (विषयीक्रियमाण इति) स्वेन ससम्बन्धिकविशेषणतयेत्यादिः । तेन व्यवसायविषयीकरणेन अयं घटो घटत्वप्रकारकं च ज्ञानमिति समूहालम्बनसिद्धया च न चरितार्थता । अनुमित्यादावुक्तनियमाभावात्—(निरूपणं—साक्षात्कार इति) लौकिकप्रत्यक्षमित्यर्थः । ईदृशनियमस्याप्रयोजकतानिराकरणाय "अन्यथे" त्यादिमूले "पुरोवर्तिनं रजतं च जानामीति तदाकारस्स्या" दिति न सङ्गच्छते, तादृशप्रत्यक्षे सम्बन्धितावच्छेदकरजतत्वादिना सम्बन्धिनो भानादतस्तद्व्याचष्टे– (अन्यथेति) (पुरोवर्तिरजतविषयता स्यादिति) पुरोवर्तित्वरजतत्ववैशिष्ट्यधर्मिज्ञानानां विशकलितानां ज्ञानप्रत्यक्षादौ भानं स्यादित्यर्थः । (न तु रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिविषयतेति) न रजत्वेन पुरोवर्तिनं जानामीत्याकारकताप्रयोजकविशिष्टविषयतेत्यर्थः । तदाकारे ज्ञाने धर्मिणि तृतीयार्थरजतत्वादिवैशिष्ट्यस्यावश्यम्भानादित्यभिमानः ।

ननु–ज्ञानादिप्रत्यक्षस्य विषयांशे निर्विकल्पकत्ववारणाय धर्मितावच्छेदकीभूतेदन्त्वादिप्रकारेणैव विशेष्यभानमुपेयम्, न तु रजतत्वादिप्रकारेणापि, रजतत्वेनेदं जानामीति बुद्धौ ज्ञानांशे भासमानप्रकारिताया एव तृतीयार्थत्वादिति रजतत्ववतीत्यादिप्रामाण्यभानासिद्धिः ;

[दी] वस्तुतस्तु–येन रूपेण यस्योपनयस्तेनैव रूपेण तस्योपनीतभानम्, अत एव जातित्वेन गोत्वस्योपस्थितावपि जातिमानित्येव भानम्, न तु गौरितीति ध्येयम् ।

[ग] न च–इदन्त्वादिरूपधर्मितावच्छेदकवैशिष्ट्यस्येव रजतत्वादिरूपप्रकारवैशिष्ट्यस्यापि विशेष्यिताविशेषणतापन्नविषयांशे सामग्रीबलात् भाने बाधकाभावः, रजतत्वादेर्यत्र धर्मितावच्छेदकता तत्र तथा तद्भानस्यावश्यकतया तत्स्थलीयविशेषणज्ञानादिघटितसामग्र्याः प्रकृतेऽप्यविशिष्टत्वादिति वाच्यम्,—तत्र तद्धर्मितावच्छेदककव्यवसायस्यापि हेतुतया तदभावादेव तत्स्थलीयसामग्र्यभावात्;

न च–तादृशव्यवसायस्य तथात्वेन हेतुत्वमप्रामाणिकम्, तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकस्येव तादृशस्यापि तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वेन प्रत्यक्षवारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रत्यक्षे तादात्म्यसम्बन्धेन तादृशव्यवसायस्य विशिष्य हेतुताया आवश्यकत्वात्; तदवच्छिन्नविशेष्यताकत्वभानस्थल एव च तद्विशेष्यताकत्वभानोपगमेन तज्ज्ञानेऽपि तादृशव्यवसायापेक्षणात्; घट इत्यादिव्यवसायस्य घटत्वप्रकारकत्वेनैव भानमुपेयते, न तु धर्मिविशेष्यताकत्वेनापीति न तस्य विशेषणावच्छिन्नधर्मिविषयताप्रसङ्ग इत्युपदर्शितप्रामाण्यभानयुक्तेरकिञ्चित्करत्वम् स्वयं विशेष्यिताविशेषणतया इदन्त्वादिना भासमाने धर्मिणि रजतत्वादिवैशिष्ट्यस्यापि भाने युक्त्यन्तरमाह (वस्तुतस्त्विति) (येन रूपेण यस्योपनय इति) येन रूपेण यस्योपनायकज्ञाने भानमित्यर्थः । उपनायकज्ञाने यदंशे यः प्रकार इति यावत् । (तेनैव रूपेण तस्योपनीतभानमिति) तस्योपनीतभानं तत्प्रकारकमेवेत्यर्थः । तद्रूपं तदुपनीतभाने तदंशे प्रकार इति यावत् । तथा चायं घट इत्यादिज्ञानानुव्यवसाये विशेष्यितासम्बन्धोपस्थितया उपनीतस्येदन्त्वेन भासमाने धर्मिणि घटत्वादेः प्रकारत्वमावश्यकमिति भावः । उक्तविषये युक्तिमाह (अत एवेति)

[दी] तदेवं मिश्रमतेनैवायं ग्रन्थः, अत एव-"अत एवे"त्यादिकमपि सङ्गच्छते ।

[ग] न च-तत्रोपस्थितजातित्वभाने बाधकाभावाज्जातिमानित्येव भानम्, प्रकृते च व्यवसायविशेषरूपकारणाभावरूपबाधकमुक्तमेवेति वाच्यम्, जातित्वभानेऽपि जातिमान् गौरिति द्विविधविषयताशालिबोधोत्पत्त्या स्वरूपतो गोत्वानुपस्थितिदशायां तादृशबोधानुत्पाद एव कथितनियमावष्टम्भाभिधानात् ।

न च-तदा तादृशबोधोत्पत्तावपि कथितनियमाभङ्गेन उपष्टम्भासङ्गतिरेव, फलीभूतज्ञानीयोपनीतवस्तुविषयताया उपनायकज्ञानविषयतावच्छेदकयावदवच्छिन्नत्वनियमस्य च जातित्वेन स्वरूपतश्च गोत्वोपस्थितिजन्य दर्शिताकारगोत्वोपनीतभानीयानवच्छिन्नविषयतायां जातित्वावच्छिन्नत्वासत्त्वेनासम्भवादिति वाच्यम्,—यद्धर्मप्रकारकयदीयविषयताशालिज्ञानाप्रयोज्या योपनीततद्विषयता सा तद्धर्मप्रकारिकेत्यादिनियमस्योपगन्तव्यत्वात् । ईदृशश्च नियमस्तद्धर्मानवच्छिन्नतद्विषयताकोपनीतभाने तद्धर्मानवच्छिन्नतद्विषयताकज्ञानत्वेन हेतुतयोपपादनीयः ।

न च-स्वरूपतस्तत्प्रकारकबुद्धौ स्वरूपतस्तद्विशेषणावगाहिज्ञानस्य क्लृप्तहेतुतयैवोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवे उपनीतभानस्थलीयोक्तनियमनिर्वाहककारणताकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम्,—मीमांसकैः विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकारणतानुपगमात् ।

न च-तथाप्युक्तकार्यकारणभावमुपेक्ष्य लाघवेनोक्तभानस्थल एव स्वरूपतस्तद्विषयकोपनीतभाने स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमुचितम्, तावता च न प्रकृतनिर्वाह इति वाच्यम्,—एतदभिप्रायेणैव सिद्धान्ते स्वतः प्रामाण्यग्रहस्य खण्डनीयत्वात् । इदानीमापततो दर्शितनियमावलम्बनेन स्वमतस्तद्ग्रहव्यवस्थापनात् । अत एव-तादृशग्रन्थस्य गुरुमतपरत्वाभावादेव 'अत एवेत्यादिकमपीति) तेन ग्रन्थेन भ्रमानुव्यवसायस्य शुक्त्यादौ धर्मिणि रजतत्वादिवैशिष्ट्यावगाहिताया अपि सम्भवेन

[दी] अभ्युपेत्य तु मतत्रयसाधारण्येन व्याख्यायते (विषयेत्यादि) प्राकृतिकं हि ज्ञाननिरूपणं स्वप्रकाशमर्यादया अन्यथा वा जायमानं तद्विषयमविषयीकृत्यासम्भवद्विषयान्तरवदविशेषाद्विशिष्टमपि विषयीकरोति ।

[ग] रजतत्वादिना भासमानधर्मिविशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वावगाहिताया उपपादितत्वात् मिश्रमत एव च तत्सम्भवादिति भावः । "निरूप्यं ही" त्यस्य ग्रन्थस्य मतत्रयसाधारण्ये विषयग्रहाधीनसाक्षात्कारत्वरूपपूर्वोपदर्शितविषयनिरूप्यत्वार्थकता न सम्भवति, गुरुमते ज्ञानप्रत्यक्षस्य व्यवसायरूपविषयग्रहरूपतया तदजन्यत्वात्, भट्टमते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वेन तत्साक्षात्काराप्रसिद्धेरिति विषयाविषयकज्ञानाविषयत्वमेव विषयनिरूप्यत्वं मिश्रैर्व्याख्यातम्, तत्र ज्ञानपदस्य ज्ञानसामान्यार्थकता न सम्भवति, ज्ञानस्य स्वविषयाविषयकशाब्दादिज्ञानविषयत्वादिति ज्ञानपदं ज्ञानवर्तमानताधीनप्रकृतज्ञानविषयताकज्ञानपरं वाच्यम्, भट्टमते विषयोपरक्तज्ञानविषयता ज्ञाततालिङ्गकानुमितौ ज्ञानवर्तमानताधीनैवेति व्युत्पादितम्, एवं च स्वविषयाविषयकतादृशज्ञानाप्रसिद्ध्या तदविषयत्वरूपस्वविषयकतादृशज्ञानत्वव्यापकविषयविषयताकत्वसाधकहेत्वप्रसिद्धिः, स्वविषयाविषयकज्ञानावृत्तिज्ञानवर्तमानताधीनस्वविषयताकत्वस्य हेतुत्वेऽपि तादृशस्वविषयताव्यापकस्वविषयताकत्वरूपसाध्यप्रसिद्ध्यैव कृतकृत्यतया उक्तहेतुना तदनुमानमयुक्तम्, भट्टमते विषयोपहित ज्ञानस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमितिविषयत्वसिद्धावेव ज्ञानविषयतायाः ज्ञानवर्तमानताधीनतासिद्ध्या तदधीनविषयताघटितहेतोर्ज्ञाने प्रसिद्धिः, तत्साधकं चोक्तानुमानमेवेत्यन्योन्याश्रयश्चेति तादृशग्रन्थमन्यथा व्याचष्टे (प्राकृतिकमिति) सामग्रीविशेषस्वभावाद्विशेष्यावगाहीत्यर्थः । **अन्यथा**—अनुव्यवसायादिरूपतया । (विषयमविषयीकृत्यासम्भवदिति) विषयावगाहनं विनासम्भवज्ज्ञानविषयताकमित्यर्थः । विषयाविषयकत्वप्रसञ्जितज्ञानविषयकत्वाभावमिति यावत् । प्रकृतज्ञाने च विषयानुपहितज्ञानभानप्रयोजकसाम-

[दी] अविशेषं व्युत्पादयति (व्यवसायेति) मिश्रमते ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वादित्यर्थः ।

गुरुनये व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये याप्रत्यासत्तिस्तस्या स्तुल्यत्वात् । घटघटत्वाभ्यामिव धर्मधर्मिभावेनापि ज्ञानं सत्वा दित्यर्थः । भट्टनये व्यवसायस्वरूपे व्यवसायनिरूपकेण घटघट

[ग] प्रकृतज्ञाने च विषयानुपहित ज्ञानभानप्रयोजक सामग्रयजन्यत्वेसति विषयाविषयकत्वं ज्ञानाविषयकत्वाभावा पादकं । एवंच विषयविषयकत्वसाधक तर्कप्रदर्शकं मूलमितिभावः । असंभवादित्यंतं 'विषयनिरूप्यंहि ज्ञान'मित्यस्यव्याख्या । अनुव्यवसायत्वेनाभिमते ज्ञाने नैयायिकानामपि वैशिष्टयातिरिक्त विषयभानस्य निर्विवादतया गुरुगुरुत्वमपि ज्ञानवित्तौ विषयवेदनकथनं नप्राधान्येन तत्परम् , अपितु तद्धर्मधर्मिविषयकत्वस्य दृष्टान्तीकरणीयतया तत्राविवादलाभायैव तदभिधान मिति सूचयितुं, अतोज्ञानवित्ति वेद्योविषय इत्येतन्नोपपादितं । भेदेसत्येव दृष्टान्ततेति मूलोक्त धर्मधर्मिणो विषयान्तरत्वेनाभिधानस्य । भासकसामग्रयविशेषेणैव दृष्टान्ततोपपद्यतइति तदविशेषरूपहेतुं प्रदर्शयति (अविशेषादिति) सामान्यतोभासक साम्यस्यहेतुत्वेनाभिधाने तद्विशेषाकांक्षायां व्यवसायेत्यादि ग्रन्थंयोजयति (आवश्यकमिति) व्यवसायस्य ज्ञानप्रत्यासत्तिविधया विषयभासकता गुरुभट्टमतेनोपपद्यत इति तन्मते तादृशग्रन्थ मन्यथा व्याख्यास्यमानो मिश्रमते तादृशं यथाश्रुतार्थ परतामाह (मिश्रमतइति) व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये व्यवसायस्वरूपज्ञानार्थं । याप्रत्यासत्तिः - योविषयभासकश्चक्षुरादि लौकिकसन्निकर्षः । तुल्यत्वात् - साधारणत्वात् । तदेवविवृणोति - (घटेति) गुरुनते समवायस्यातींद्रियतया वैशिष्ट्यपदं नतत्परं, नातिरिक्तवैशिष्ट्यपरं भट्टैनैवतदंगीकारादिति तत्र धर्मत्वधर्मित्वार्थकतामाह (धर्मेति) स्वरूपसत्व स्वरूपार्थकत्वे वैयर्थ्यात् अर्थान्तरा सम्भवएव तदौचित्यमित्याशयेनाह (व्यवसायनिरूपकेति) अथवा- विषयतासंबंधेन प्रमासाध्यक ज्ञाततालिंगक पक्षधर्मतानुमाने ज्ञानभान निष्पादक ज्ञाततासंबन्धो व्यापकत्वं . नास्ते निषेधे,

[दीं] त्वादौ याप्रत्यासत्ति–स्तज्ज्ञाननियामकस्सबन्धस्तस्य वैशि-ष्ट्येपि तुल्यत्वादित्यर्थः । तथाहि–अयं घट इत्यादिप्राथमिकप्रत्यक्ष इव तज्जनितज्ञाततात्यक्षेपि पुरोवर्तिनि घटत्वं भासते, तद्धे तोरिन्द्रियसन्निकर्षादेस्तदानीमपि सत्वात् ।

[ग] अपितु व्यापकतावच्छेदकत्वरूपसंबन्ध एवेति ज्ञाततापक्षकप्रमाजन्य त्वसाध्यकानुमाने ज्ञानस्यापि व्यापकतावच्छेदकतया तदभिप्राये ण (व्यवसायस्वरूपइति) विषयपक्षकानुमानाभिप्रायेण (व्यवसाय निरूपकइति) जन्यतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापकत्वाघटक त्वेन जन्यतायाएव साध्यत्वमित्यवधेयम् । संबन्धो ज्ञाततात्वस्य, त स्या वा लिंगस्य । सचाग्रे विशेषतो व्युत्पादयिष्यते । "व्यवसाय रूपप्रत्यासत्ते" रित्यस्य विषयतारूपव्यवसायसंबन्धस्य वर्तमान- ज्ञानग्रहे विषभाननियामकस्य तुल्यत्वादिति मिश्रव्याख्यानं शुद्धेन- ज्ञानत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेनवा व्यापकताज्ञानात् घटविषयक- त्वोपरक्तज्ञानानुमितिमभ्युपगच्छतां तेषामेव युज्यते, व्यापकताव च्छेदककोट्यप्रविष्टस्य विषयस्य विधेयतावच्छेदकतया भाने वर्त्त मानव्यवसायविषयताया एव नियामकत्वस्य तत्तद्विषयकव्यवसायोप लक्षितकालविशेषस्य ज्ञाततालिंगकपरामर्शेन तत्तद्विषयोपहितज्ञाना नुमितिजनने सहकारित्वमित्याशयेन तैरंगीकारत् । अनेनतु ज्ञात तालिंगकपरामर्शे तथा स्वभावस्य प्रथमविप्रतिपत्तौ दूषितत्वादन्य था तादृशग्रन्थो व्याख्यायते । अतएव वैशिष्ट्यपर्यन्तस्य विषयस्य- व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वरूपो ज्ञाततात्वस्य ज्ञाततायां वा संबन्धः घटत्ववैशिष्ट्यवद्धर्मिघटितप्रामाण्यप्रकारेण ज्ञानस्य साध्य तायामेवोपपद्यते, तथासतिच व्यभिचारवारणाय ज्ञाततायाघटवृत्ति त्वमपि हेतौ निवेशनीयमित्याशयेन तत् ग्रहोपायमाह (तथाहीत्या दिना) (तज्जनितज्ञाततात्यक्षेपीति) तादृशप्रत्यक्षजनिताया ज्ञात ताया घटघटितेन्द्रियसन्निकर्षजनिते प्रत्यक्षेपीत्यर्थः । (तदानी मपि सत्वादिति) अन्यथा सन्निकर्षाभावेन ज्ञाततायाः एव प्रत्यक्षा योगादिति ।

[दी] अत एव अप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यते, प्राथमिकभ्रमहेतोर्दोषस्य, ज्ञाततामत्यक्षदशायामपि सत्त्वात् । धर्मिणस्तदभाववत्त्वं न गृह्यते, तेनैव प्रतिबन्धात् । अतोऽप्रामाण्यग्राहकलिङ्गस्य तदभाववद्वृत्तितत्प्रकारकज्ञाततात्वादेरग्रहान्न स्वतस्तद्ग्रहः ।

[ग] भावः । अत एव—भ्रमविषयपुरोवर्तिनि घटत्वग्रहसम्भवेन भ्रमजन्यघटत्वप्रकारकज्ञाततायामपि घटवृत्तित्वग्रहसम्भवात्तस्या अपि प्रमाव्याप्यतावच्छेदकरूपेण ग्रहादेवेत्यर्थः । (प्रमेत्येवेति) क्वचित्प्रमेत्याकारकग्रहविषय इत्यर्थः । तादृशज्ञाने प्रमात्वघटकघटरूपविषयो न भासते, अपि तु घटत्वेनाघट एवेति वस्तुप्रामाण्यानवगाहनात् अप्रमायां प्रामाण्यं गृह्यत इति नोक्तम् । प्रत्यक्षदशायाम्—प्रत्यक्षाव्यवहितपूर्वकाले । क्वचित् सत्त्वात् । वर्तमानज्ञानग्राहकपरामर्शस्योक्तस्वभावानुपगमे संवादीच्छादिलिङ्गकानुमितिसामग्र्यविलक्षणसामग्रीमात्रादेव प्रामाण्यभाने प्रामाण्यविषयकानुमितिसामग्रीसमशीलसामग्रीतोऽप्रामाण्यस्यापि सुग्रहतया तस्य न स्वतस्त्वम्, अपि तु प्रामाण्यस्यैवेति विशेषः कथमिति पक्षधराक्षेपमाक्षेप्तुमप्रामाण्यग्राहकलिङ्गदुर्ग्रहतामुपपादयति (धर्मिण इति) भ्रमविशेष्यस्याघटस्यापीत्यर्थः । तदभाववत्त्वम्—घटत्वाभाववत्त्वम् । तेनैव—दोषेणैव । (न स्वतस्तद्ग्रह इति) तद्ग्रहस्यास्वतस्त्वप्रवाद इत्यर्थः । क्वचिद्दोषनाशवशाद्धर्मिणस्तदभावग्रहेणाप्रामाण्यलिङ्गस्य ग्रहसम्भवेऽपि अप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यप्रयोजकसामग्रीविघटकदोषनाशापेक्षया परतस्त्वम्, प्रामाण्यग्रहे च न स्वप्रयोजकप्रतिकूलापेक्षेति विशेषः ।

यद्यपि—न्यायमतसिद्धसंवादेच्छादिलिङ्गकानुमितिसमशीलैव ज्ञाततालिङ्गकानुमितिरिति तया ग्रहेण चेत् स्वतो ग्राह्यत्वं तदा न्यायमतसिद्धतादृशानुमित्या ग्रहणे न तथात्वमिति विशेषो नोपपद्यत इति मिश्राणामाक्षेपो दुरुद्धरः, तथापि—भट्टमते व्यवसायेन द्वितीयक्षणे ज्ञाततायां जनितायां तृतीयक्षणे घटत्वप्रकारकत्वेन तत्प्रत्यक्षे जायमाने घटवृत्ति

[दी] अयं घटो घटत्वेन ज्ञात इति प्रत्यक्षे च घटे ज्ञाततावत्त्वमिव ज्ञाततायां घटवृत्तित्वमपि भासते, समानसंवित्संवेद्यत्वात्, सामग्रीसत्त्वात् । तथा चेयं ज्ञातता घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानसाध्या, घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात् इत्यनुमित्या, या यद्वृत्तिर्यत्प्रकारिका ज्ञातता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्या, यथा—पटे पटत्वप्रकारकज्ञातता पटविशेष्यकपटत्वप्रकारकज्ञानसाध्येति सामान्यतो व्याप्त्या विशेषतस्ताद्रूप्येण व्याप्त्यैव वा घटे घटत्वप्रकारकज्ञानत्वं गृह्यते, अतो व्यवसायस्वरूपस्य

ताभानस्यावश्यकतया प्रमाव्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण हेतुग्रहध्रौव्यम्, न तथा न्यायमते, संवादीच्छाया द्वितीयक्षणोत्पन्नाया घटत्वप्रकारकत्वेन प्रत्यक्षे घटविशेष्यकत्वरूपहेतुतावच्छेदककोटिप्रविष्टसंवादित्वस्य दुर्ग्रहत्वात्; ज्ञानप्रत्यक्षस्येवेच्छादिप्रत्यक्षस्यापि तुल्ययुक्तया तन्मते विषयांशे तद्वत्त्वानवगाहित्वात् । एतावतैव विशेषेण मतभेदेन स्वतस्त्वपरतस्त्वरूप विशेषो दीधितिकाराभिप्रेतः । ज्ञातताप्रकारेण भासमाने घटे घटत्वभानेऽपि ज्ञाततायां घटवृत्तित्वं न भातमिति कुतो दर्शितहेतुग्रहनैयत्यमिति शङ्कां परिहरति (अयमिति) (समानेति) आधारत्वाधेयत्वयोरित्यादिः । भासकसामग्रीसमनैयत्यं विना भानसमनैयत्यमनुपपन्नमित्यतः प्रत्यक्षस्थले तदुभयभासकसामग्रीसमनैयत्यमाह (सामग्रीति) **इत्यनुमित्या**– एतादृशप्रयोगोपदर्शितपक्षसाध्यकानुमित्या । एतेनानुमितेः पञ्चम्यन्तार्थानुल्लेखित्वेऽपि नासङ्गतिः । "घटे घटत्वप्रकारकज्ञानत्वं गृह्यत" इत्यग्रिमेणान्वयः । अनुमितौ प्रयोजिकां व्याप्तिं दर्शयति (यायद्वृत्तिरिति) यत्त्वतत्त्वाननुगममाशङ्क्याह (विशेषत इति) अस्यैव विवरणं (ताद्रूप्येणेति) घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वघटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानसाध्यतात्वरूपेणेत्यर्थः । अत्र च दृष्टान्तः पटविशेष्यकपटत्वप्रकारकज्ञानान्तरजन्यज्ञातता । प्राथमिकघटत्वादिप्रकारकप्रमासाध्यत्वसाध्यकानुमितौ च जन्मान्तरानुभूतव्याप्तिस्मरणमेव गतिः । एवञ्चापूर्वचैत्रत्वादिप्रकारघटितप्रामाण्यविषयकानुमित्य-

[घ] अत एवाप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यते, अनुव्यवसायस्य प्रमाविषयवैशिष्ट्यविषयत्वात् । न च न प्रामाण्यं प्रथमतो ज्ञातमिति न तदारोपः स्यादिति वाच्यम्,—प्रमात्वस्य ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वेन ज्ञानवित्तिवेद्यत्वात्, अभाव प्रतीतौ प्रतियोगित्वाभाववत्त्वयोरिव । तदभाववति तत्प्र-

---

[ङ] महन्नियामको यत्सम्बन्धः सामान्यस्य विशेषस्य वा व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वम्, तस्य वैशिष्ट्येऽप्यवैशिष्ट्यम् । एवं घटो घट-विशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानविषयः, घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वादिति प्रमात्वानुमितौ घटघटत्वविषयकत्वे यन्नियामकं व्यापकतावच्छेदककोटिप्रवि-ष्टत्वं तद्वैशिष्ट्येऽपीति ।

अभावत्वम्—भावव्यावृत्तो धर्मविशेषः ।

[च] नुपपत्तिरेतन्मते दोष एव, अतीतानागतविषयकज्ञानेन ज्ञातताया एवाजननात् । असन्निकृष्टविषयकानुमित्यादिना ज्ञातताजननेऽपि तस्याः प्रत्यक्षासम्भवात्, ज्ञानान्तरोपायाभावात् । लिङ्गज्ञानासम्भवेन ज्ञातताग्रहानु-पपत्तिवत् । सामान्यस्य—यत्त्वतत्त्वघटितसामान्यधर्मोपरक्तस्य । विशे-षस्य—तादृशसामान्यधर्मानुपरक्तस्य । अस्य च प्रविष्टत्वमित्यनेनाभि-सम्बन्धः । अवैशिष्ट्यं—तुल्यसत्त्वम् । ज्ञाततालिङ्गकज्ञानसाध्यकानुमि-तिपक्षेऽपि "व्यवसायरूपे" त्यस्य व्यवसायनिरूपकार्थतया व्याख्यासम्भ-वात् "व्यवसाये" त्यादिकं योजयति (एवमिति) एतन्मतेऽपि कल्पि-तेऽस्मिन् सामान्यव्याप्तिर्विशेषव्याप्तिर्वानुमितिप्रयोजिका स्वयमूह्या । प्रत्यक्षवि-षयकान्योन्याभावरूपप्रमात्वं लौकिकप्रत्यक्षायोग्यं ज्ञानानुपनीतं न भा-सितुमर्हति, अतस्तस्याज्ञानप्रामाण्यभाने दृष्टान्तताविरोध इत्याशङ्क्याह (अ-भावत्वमिति) (भावव्यावृत्त इति) प्रतियोगिनिरूपित इत्यर्थः । भावत्वाभा-वत्वेऽपि प्रकृतसङ्गतेर्यथाश्रुतासङ्गतेः । प्रतियोगिनिरूपितत्वं तु सम्बन्धता-निर्वाहकमिति 'स्वरूपसम्बन्धविशेष' इत्यत्रानुपदं वक्ष्यमाणे तद्विशे-षणेऽन्वेयम् । घटो नास्तीति बुद्धौ प्रतियोगिनः सम्बन्धोऽभासो

[म] कारकज्ञानत्वमप्रामाण्यं परतो ज्ञायते, तद्भावववत्त्वस्य भ्रमानुल्लिखितत्वेनानुव्यवसायाविषयत्वात् । न चैवमनुव्यवसायस्य यावद्व्यवसायविषयविषयकत्वे भ्रान्त–भ्रान्तिज्ञसङ्कर इति वाच्यम्,—

[दी] स च स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽखण्डोपाधिर्वेत्यन्यदेतत् । भ्रान्तम्—भ्रमः । भ्रान्तिज्ञम्—भ्रमविषयकं ज्ञानम् । सङ्करो भ्रमत्वेन । भ्रमज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिरित्यर्थः ।

[ग] सम्बन्धतयैव भासते न तु प्रकारतया, तस्य प्रकारत्वोपगमेऽपि तदनुगमाय तदंशेऽखण्डधर्मान्तरस्य प्रकारताया आवश्यकत्वेनाभावानुगमकाखण्डधर्मं स्वीकृत्य तस्यैवाभावांशे प्रकारतोपगम उचित इत्याशयेनाह (अखण्डोपाधिर्वेति) (अन्यदेतादिति, उभयथैवाज्ञातस्य प्रकारत्वासम्भवादिति भावः । न्यायमतेऽपि विशेषणधियस्तत्तद्विशेषणभेदेन कारणताभेदादभावत्वादिविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्य कारणत्वाकल्पनादनुपस्थितस्य तस्य प्रकारत्वोपपत्तिर्द्रष्टव्या । भ्रान्तिज्ञपुरुषमात्रस्य परमते भ्रान्ततया अभेदरूपस्तदुभयसङ्कर इष्ट एवेत्यतो व्याचष्ट (भ्रान्तमित्यादि) (भ्रम इति) भ्रान्तपदस्य भावक्तान्तत्वादिति भावः । (भ्रमविषयकमिति) ज्ञाधातोर्विषयितार्थकत्वादिति भावः । भ्रमरूपस्य व्यवसायतदनुव्यवसाययोरभेदरूपसङ्करस्यापादकं दुर्घटमिति सादृश्यमेव सङ्करपदेन विवक्षणीयम्,—तथा च ज्ञानत्वादिना सादृश्यस्य इष्टत्वादापाद्यसादृश्यघटकधर्मं पूरयति (सङ्करो भ्रमत्वेनेति) तथा च भ्रमत्वापत्तावेव पर्यवसानात् तथैव व्याचष्ट (भ्रमज्ञानस्येति) भ्रमानुव्यवसायस्येत्यर्थः, अनुव्यवसाये यावद्व्यवसायविषयविषयकत्वरूप मूलोक्तापादकस्य ज्ञानान्तरे भ्रमत्वानापादकत्वात् ।

एतेन— सङ्करापादनमनुव्यवसाये प्रवर्तकत्वापादनरूपतया व्याख्याय जनकज्ञाने विद्यमाने बाधावतारस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमयुक्तमिति "तदवतारे तस्यैव प्रतिबन्धकत्वा" दिति सिद्धान्तोपरि अनुशयेन

[म] बाधानवतारदशायां तस्येष्टत्वात्; तदवतारे तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, उपनायकभ्रान्तेरभावाच्च । अत एवान्यभ्रान्तिज्ञस्य न भ्रमः । अथ—तद्वत्त्वं न धर्मधर्मिवैशिष्ट्यमात्रम्, किन्तु तस्य विशेषणताविशेषः, स च व्यवसाये भासते, नानुव्यवसाये, मनसो बहिरस्वातन्त्र्यादिति चेन्न; व्यवसायोपनीतत्वेन विशेषणविशेष्ययोरिव विशेषणताविशेषस्यापि तद्विषयत्वात्, विशेषणताया निराकरिष्यमाणत्वाच्च । एतेनास्वप्रकाशे न स्वतः प्रामाण्यग्रहः, धर्म्यग्रहे तद्धर्माग्रहात्;

[दी] बाधानवतारदशायामनुव्यवसायस्य विषये तद्वत्तानवगाहित्वमिष्यत एव, बाधावतारे तु यदि तत्र न तदग्रहः तदा तस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, अन्यथा त्विष्टापत्तिरेव, उत्तरकालञ्च घटत्वप्रकारकत्वादिना ज्ञानोपस्थितावपि न तथा ग्रहणम्, उपनायकस्य व्यवसायस्य अभावादित्याह (बाधानवतार इत्यादिना)

[ग] "उपनायकभ्रान्तेरभावाच्चे" ति फक्किकामवतार्य भ्रमस्य बाधरूपप्रतिबन्धकवशेनानुव्यवसाये वैशिष्ट्योपनायकत्वासम्भवान्न प्रवृत्त्यापादनमित्येतत्परतया मिश्राणां तद्व्याख्यानं कुसृष्टिरेवेति सूचितम् ।

स्वव्याख्यातभ्रमत्वापत्त्यनुसारेण "बाधानवतार" इत्यादि फक्किकात्रयं व्याचष्टे (बाधेति) विषये तद्वत्तानवगाहित्वम्—भ्रमविषये शुक्त्यादौ रजतत्वाद्यवगाहित्वम् । न तदग्रहः—निर्धर्मितावच्छेदकमपि तद्वत्त्वभानम् । तस्यैव—बाधग्रहस्यैव । वाच्यम्—समानविषयतामात्रेण तादृशभानेऽपि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । अन्यथा—असमानप्रकारकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वे । निर्धर्मितावच्छेदककतद्वत्त्वभानेन भ्रमत्वे इष्टापत्तिः । इदमधिकं मूलस्य न्यूनताभङ्गायाभिहितम् । उत्तरकालम्—बाधनाशोत्तरम् । ज्ञानोपस्थितावपि भ्रमरूपव्यवसायोपस्थित्या तदुपनीतभानेऽपि । न तथा ग्रहणम्—न

[ख] शब्दगन्धवद्योग्यत्वात्तद्ग्रहेऽपि ज्ञानं प्रमाणमिति धीर्न स्यात्, स्वप्रकाशेऽपि स्वमात्रसाक्षिणः स्वधर्मग्रहेऽसामर्थ्यात्; सामर्थ्ये वाऽप्रामाण्यमपि गृह्णीयात्,

---

[दी] (योग्यत्वादिति) स्वप्रकाशनये ज्ञानस्य स्वसामग्रीबलात् स्वस्वधर्मस्वविषयग्राहित्ववत् अस्वप्रकाशेऽपि तत एव तस्य स्वधर्मग्राहकत्वोपगमेऽपीत्यर्थः । अप्रामाण्यम्—अगृहीतभेदज्ञानद्वयत्वादिरूपम् ।

[ग] तद्विषये शुक्त्यादौ रजतत्वादिमत्त्वग्रहणम्। व्यवसायासत्त्वे विषयाभावेन व्यवसायस्यैव भानासम्भवात्तद्विषये रजतत्वादिभानाप्रसक्तेः उपनीतभान सम्पादकव्यवसायोपस्थितेरधिकाया अभिधानम् ।

ननु—"शब्दगन्धवद्योग्यत्वात्तद्ग्रहेऽपी" ति मूलमसङ्गतम्, शब्दगन्धादौ तद्ग्रहपूर्वं सन्निकर्षसत्त्वात्, प्रकृते च व्यवसायपूर्वं तद्वृत्तिधर्मे तद्घटितेन्द्रियसन्निकर्षासत्त्वात्, तदसत्त्वे च योग्यताया अकिञ्चित्करत्वादित्याशङ्कान्निरस्यति (स्वप्रकाशनय इति) (स्वस्वधर्मस्वविषयग्राहित्ववदिति) तथा च—यथा तन्मते विषयग्रह एव पूर्वकाले तत्र सन्निकर्षापेक्षा, न तु—स्वस्य-स्वधर्मस्य वा ग्रहे, स्वोत्पादकसामग्र्या एव तद्ग्राहकत्वात्, तथाऽस्वप्रकाशमतेऽपि स्वधर्मग्रहे न सन्निकर्षापेक्षा, अपि तु विषयग्रह एवेति भावः । तत एव—स्वसामग्रीबलादेव । ग्रहसिद्धान्तेन ग्राह्यस्य योग्यतासिद्धेस्तद्बलान्न विवादविषयग्रहनिर्वाह इत्यतो "ग्रहेऽपीति" मूलं ग्रहोपगमपरतया वर्णितम् ।

गुरुमते व्यधिकरणप्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्य ज्ञानधर्मत्वाभावात् "सामर्थ्ये वाऽप्रामाण्यमपि गृह्णीया" दिति मूलमसङ्गतमतो व्याचष्टे (अप्रामाण्यमिति)

[ग] परप्रकाशे लिङ्गेन मनसा वा जायमानं ज्ञानं न भ्रमव्यावृत्तं प्रामाण्यं गृह्णीयात्, व्यभिचारात्; न च—यत्र यदस्ति तत्र तद्गृह्यते ? अप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तेः; अनुव्यवसायस्यानुमितेर्वा विषयाजन्यत्वाच्चेति निरस्तम्—तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं तद्वति तद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वं वा प्रामाण्यं व्यवसायस्येति स्वेनानुव्यवसायेनानुमित्या वा तद्ग्रहात्, तद्विषयत्वस्य तत्प्रकारकत्वस्य च ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वात् । यदि च प्रामाण्यं परतो ज्ञायेत, तदाऽप्रामाण्यज्ञानेऽपि तदनुमापकलिङ्गपक्षव्याप्त्यादिज्ञानेषु च स्वविषयनिश्चयार्थं प्रामाण्यस्य परतो ज्ञेयत्वे फलमुखी कारणमुखी चानवस्था स्यादिति प्रामाण्यं न ज्ञायेतैवेति परिशेषादपि स्वतः प्रामाण्यग्रहः ।

इति पूर्वः पक्षः ।

[दी] (स्वविषयनिश्चयार्थमिति) निश्चितप्रामाण्यस्यैव ज्ञानस्य विषयनिश्चयरूपत्वादिति भावः । (न ज्ञायतैवेति) तथा च अर्थनिश्चयाधीना निष्कम्प प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । परिशेषः—अन्यथोपपत्तिविरहः ।

[ग] अनवस्थायां प्रामाण्यं न ज्ञायेतैवेत्यत्रेष्टापत्तिशङ्कान्निरस्यति (तथा चेति) प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वे परतोऽग्राह्यत्वेऽसति ग्राह्यत्वरूपपरिशेषस्य हेतुत्वं न सम्भवति, मीमांसकैरप्यनुमित्यादिग्राह्यत्वरूपस्य परतो ग्राह्यत्वस्य प्रामाण्येऽभ्युपगमादसिद्धेरतः परिशेषं व्याचष्टे (परिशेष इति) अन्यथोपपत्तिविरहः । स्वतो ग्रहं विना ग्रहानुपपत्तिः । सा च तर्करूपा परमते प्रमाणान्तरम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिते
प्रामाण्यवादे
॥ पूर्वः पक्षः ॥

॥ अथ सिद्धान्तः ॥

[म] सिद्धान्तस्तु—प्रामाण्यस्य स्वतो ग्रहेऽनभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात्, ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिश्चयात् । अनिश्चये वा न स्वतः प्रामाण्यग्रहः । ज्ञानाग्रहे धर्मिज्ञानाभावात् न संशयः ।

ननु—कोटिस्मरणादिना संशयपूर्वक्षणे व्यवसायविनाशान्न तद्विशेष्यको मानसस्संशय इति चेत्? न, ज्ञानोपनीते व्यवसाये प्रामाण्यसंशयात् ।

ननु धर्मिज्ञानं न संशयहेतुः, कोटिज्ञानविशेषादर्शनधर्मीन्द्रियसन्निकर्षैः प्रामाण्यसंशयरूप एव ज्ञानग्रह उत्पद्यत इति चेत्? न, ज्ञानातीन्द्रियत्वे तज्ज्ञानं विना तद्धर्मिकमानससंशयानुपपत्तेः, लिङ्गं च न संशयजनकम्, तस्य निश्चायकत्वात् । ज्ञानस्य मानसत्वे च प्रामाण्यज्ञानवत्

[दी] लिङ्गं–लिङ्गनिश्चयः । स च प्रकृते भवतामस्त्येवेति भावः । प्रामाण्यस्य ज्ञानं-निश्चयः ।

[ग] सन्दिग्धलिङ्गस्य संशायकतया "लिङ्गञ्च न संशयजनक" मिति मूलासङ्गतिरतो व्याचष्टे (लिङ्गमिति) प्रकृते लिङ्गसंशयादेव प्रामाण्यसंशयो भविष्यतीत्याशङ्कां निरस्यति (स चेति) लिङ्गनिश्चयश्चेत्यर्थः । (भवतामस्त्येवेति) प्रत्यक्षप्रमाणस्य तन्निश्चायकत्वात्, अन्यथा ज्ञानानुमितेरयोगादिति भावः । प्रामाण्यसंशयस्य प्रामाण्यसंशयाप्रतिबन्धकतया प्रामाण्यज्ञानसामान्यस्य तत्संशयप्रतिबन्धकत्वे दृष्टान्तत्वासम्भवात् "ज्ञानव" दित्यत्र ज्ञानपदं निश्चयपरतया व्याचष्टे (प्रामाण्यस्य ज्ञानं निश्चय इति) "तन्निश्चायकत्वा" दित्यग्रिमतत्पदेन प्रामाण्यं परामृश्यत इत्याविष्कर्तुं प्रामाण्यस्येति विगृह्य धृतम् ।

यत्तु--प्रामाण्यज्ञानं निश्चय इति लेखने ज्ञानान्तसमुदायस्य विषयाविशेषितनिश्चयार्थकत्वासम्भवादसङ्गतिः, प्रामाण्यज्ञानं-- प्रामाण्यनिश्चय

[मू] तत्सामग्र्यपि संशयप्रतिबन्धिका, तन्निश्चायकत्वात् । अन्यथा विशेषदर्शनकालेऽपि संशयापत्तेः ।

[दी] अन्यथा —यन्निश्चयस्य यत्र प्रतिबन्धिकत्वं तन्निश्चयसामग्र्यास्तत्राप्रतिबन्धकत्वे । विशेषदर्शनस्य—विशेषनिश्चयस्य, उत्पत्तिकाले संशयापत्तेः ।

इति व्याख्याने अक्षराधिक्यम् , ज्ञानं— निश्चय इति व्याख्याने "ज्ञानस्येति' ज्ञानपदव्याख्यानं वेदमिति शङ्कासम्भव इति प्रामाण्यस्य ज्ञानमिति व्याख्यातमिति । तन्न, ज्ञानवत्-निश्चयवदिति व्याख्येयापेक्षाया निर्बीजतापातात् । मूले-तत्सामग्र्यपि—ज्ञानमानससामग्र्यपि । प्रामाण्यस्य संशयप्रतिबन्धिका स्यात् , तस्यास्तन्मते, **निश्चायकत्वात्**— प्रामाण्यनिश्चयसामग्रीत्वादित्यर्थः । यन्निश्चयो यत्संशयप्रतिबन्धकस्तन्निश्चयसामग्र्या अपि तत्संशयप्रतिबन्धकत्वनियमादिति भावः । "अन्यथे'ति मूलस्य—तन्निश्चयसामग्र्यास्तत्संशयाप्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थकतायामसङ्गतिः, विशेषपदस्य व्यावर्तकसामान्यपरत्वेन व्याख्येयतया एककोटिव्यापकदर्शनाद्युत्पत्तिकाले संशयापत्तेरेककोटिनिश्चयसामग्र्यास्संशयाप्रतिबन्धकत्वापादकत्वलाभप्रसङ्गात् , तत्र च तस्य बाधितत्वात् , अतो "यन्निश्चय" इत्यादि वर्णितभावार्थविपरीतार्थकतयाऽन्यथेति व्याचष्टे (अन्यथेति) आनुमानिकादिविरोधिनिश्चयदशायामपि संशयस्य अनिष्टतया दर्शनपदस्य न साक्षात्कारपरता, संशयकाले च संशयापत्त्ययोगान्न ज्ञानसामान्यपरतापि सम्भवतीति तन्निश्चयसामान्यपरतया व्याचष्टे (विशेषेति) व्यावर्तकधर्मदर्शनानन्तरक्षणे तत्प्रतिबन्धकतयैव संशयापत्त्ययोगात् कालपदमुत्पत्तिविशिष्टकालपरतया व्याचष्टे (उत्पत्तीति) विशेषपदस्य मिश्रव्याख्यातमेककोटिव्याप्यपरत्वं न सम्यक् , व्याप्यदर्शनोत्पत्तिकाले संशयानुत्पादानुरोधेन कोटिनिश्चयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य प्रकृतस्यासिद्धेः, तत्पूर्वं कोटिनिश्चयसामग्र्या अभावात् , प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतायास्सामग्रीप्रतिबन्धकतावादिभिरनभ्युपगमात् , तथा सति व्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकतयैव तदुत्पत्तिकाले संशयवारणसम्भवात् , सामग्रीप्रतिबन्धकताया नितरामसिद्धेश्च ।

[ग] यत्तु-विशेषदर्शनस्य निर्णयसामग्रीत्वेनैव प्रतिबन्धकता, न तु तत्त्वेन, आलोकसमवधानादिघटितसामग्र्या असङ्ग्रहात्, निर्णयसामग्रीत्वस्य च निर्णयाव्यवहितप्राक्क्षणवैशिष्ट्यस्वरूपस्य सर्वत्रानुगतत्वात् निर्णयसामग्र्यभावस्य च कार्यसहभावेन हेतुत्वे कोटिस्मरणसत्त्वे चक्षुस्संयोगादिसमवधानद्वितीयक्षण इव प्रथमक्षणेऽपि संशयो न स्यादिति तु न द्वेश्यम्, तदानीं संशयानुत्पत्तेरिष्टत्वात् । यदि च कदाचिच्चक्षुस्संयोगाद्युत्पत्तिकाले संशयोत्पत्तिरनुभूयते तदा चक्षुर्मनोयोगाभावेन तदनन्तरक्षणे निर्णय एव नोत्पद्यते, अपि तु क्षणैकव्यवधानेनेति कल्पनात् निर्णयत्वस्य संशयान्यत्वनिर्वाह्यतया संशयानुत्पादाधीनताद्दशप्रतिबन्धकसमवधानं न संशयानुत्पादप्रयोजकं भवितुमर्हति—परस्पराश्रयादिति दूषणन्तु "अथ" इत्यादिना मणिकृतैव शङ्किष्यते । कोटिभासकसन्निकर्षाद्यसत्त्वेऽपि व्याप्यदर्शनस्यानुमित्युत्पादकतया निश्चयसामग्रीत्वम् । वस्तुतो विशेषदर्शनकाले उपनायकज्ञानघटिता प्रत्यक्षात्मककोटिनिश्चयसामग्री नियतैव । एतेन व्याप्तिविशिष्टवत्तानिश्चयस्यानुमितिसामग्रीत्वेऽपि ज्ञानद्वयादिरूपं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमांश्चायमिति ज्ञानं न न्यायमते पुरुषत्वनिश्चयसामग्रीति तस्य प्रतिबन्धकत्वं स्वातन्त्र्येणावश्यं कल्पनीयम्, तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चितव्याप्तिकधर्मवत्ताज्ञानत्वं व्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानसाधारणमेवेति विशेषदर्शनस्य न सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता; न च ज्ञानद्वयादिकं न संशयविरोधीति युक्तम्, अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानद्वयादिरूपस्य व्याप्तिसंसर्गकज्ञानघटितस्य प्रतिबन्धकतायामविवादेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानघटितज्ञानद्वयादेस्तथात्वे विवादायोगात्; अथ भवतु ज्ञानद्वयादिरूपं विशेषपर्शनं दर्शितविशिष्टधीसाधारणरूपेण स्वतः प्रतिबन्धकम्, तथाप्यालोकसमवधानदूरत्वाद्यभावघटितसामग्र्या निर्णयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतायाः क्लृप्तत्वात् तद्रूपाक्रान्तविशिष्टज्ञानमपि सामग्रीविधयापि प्रतिबन्धकमेवेति चेत्? अस्त्वेवम्, तथापि विशेषदर्शनस्य स्वतःप्रतिबन्धकतयैव तदुत्पत्तिकाले संशयवारणसम्भवात् सामग्रीप्रतिबन्धकतायां तदुपष्टम्भकत्वासङ्गतिरिति परास्तम्; एवं पटादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे घटादिव्याप्य-

[दी] विशेषश्च तदभावादिरूपः परामर्शे विवेचयिष्यते । न च-कार्यकालवृत्तित्वेन विशेषदर्शनाभावस्य हेतुत्वोपगमेन सामञ्जस्ये तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति वाच्यम्, कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्त्वस्य कार्योत्पत्तिनियामकतायाः सम्प्रदायसिद्धत्वात् । न च प्राक्काले तत्सम्भव इत्याशयात् ।

[ग] वत्ताज्ञानस्य सत्त्वेऽन्धकारे घटादिसंशयापत्तिरनुमितिसामग्र्यसत्त्वादित्यपि परास्तमिति; तन्न, आलोकसमवधानादिघटितसामग्र्युत्तरकाले संशयस्य कोटिनिश्चयाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतयैव वारणसम्भवात्, तदुत्पत्तिकाले संशयस्य चेष्टत्वात्, विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयवारणाय तस्य तत्त्वेनैव प्रतिबन्धकताया लाघवेनौचित्यात् । व्याप्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धादिभिन्ननानाविधव्याप्तिविषयकज्ञानानां निश्चयसामग्रीत्वेनानुगमस्य लाघवादेकप्रतिबन्धकत्वमिति चेत्? तेषां केन रूपेण हेतुता? न तावदननुगततद्रूपैः । व्यभिचारात् । न संशयविरोधित्वेनानुगतेन, तथा सति निश्चयोत्पादकत्वेन संशयविरोधित्वेऽन्योन्याश्रयात्, अव्यवहितपूर्वत्वादेरनुगतस्य दुर्वचत्वाच्च ।

विशेषदर्शनकाले—एकतरकोटिनिश्चयकाल इति प्राचीनव्याख्यानमपि न साधु, उदक्षरत्वात्, व्यावर्तकमात्रस्यैव विशेषपदार्थत्वात् ।

व्याप्यदर्शनाद्युत्पत्तिकालेऽपि संशयस्य तत्साम्रीप्रतिबन्धकतयैव वारणीयत्वात् तत्सामग्र्या अप्रतिबन्धकत्वे तदुत्पत्तिकाले संशयापत्तेरप्रदर्शने न्यूनता च स्यादतो व्यावर्तकसामान्यपरतामेवाह (विशेषश्चेति) तदभवादीत्यादिना तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकधर्मपरिग्रहः । **विशेषदर्शनाभावस्य**—व्यावर्तकधर्मदर्शनाभावस्य । **सामञ्जस्ये**-कोटिनिश्चयस्य, व्याप्यदर्शनादेश्चोत्पत्तिदशायां संशयवारणसम्भवे । स्वयं कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणसत्ताया एव लाघवेन कार्योत्पत्तिप्रयोजकताया ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिकारणतानिराकरणप्रस्तावे वक्ष्यमाणतया सम्प्रदायसिद्धत्वादित्युक्तम् । तावता कार्यकालवृत्तित्वेन हेतुतायाः का क्षतिरित्याकांक्षायामाह (न चेति)

[ग] प्राक्काले—कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे । तत्सम्भवः —कार्यकालवृत्तित्वरूपकारणतावच्छेदकविशिष्टसत्त्वसम्भवः । तथा च कदापि कार्यं चोत्पद्येतेति भावः ।

अत्र च सर्वत्र न कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्त्वं कार्योत्पत्तौ तन्त्रम्, विषयप्रतियोग्याद्यवच्छिन्नहेतुताकज्ञाननाशादीनां कारणतावच्छेदकविषयाद्यसत्त्वदशायामपि कार्यकारित्वात्; किन्तु—इन्द्रियसंयुक्तसमवायाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टपरामर्शादिना प्रत्यक्षानुमित्यादिरूपकार्यजनन एव, आश्रयचक्षुस्संयोगादिविगमेऽपि रूपचाक्षुषादिप्रसङ्गस्यान्यथा दुर्वारत्वात्; एवञ्च कार्यकालवृत्तित्वविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्ताया अनपेक्षणान्नोक्तदोषः; न च कार्यकालवृत्तित्वस्योपलक्षणतापि न सम्भवति, तथा सति मण्यादिरूपप्रतिबन्धकसमवधानोत्पत्तिकाले दाहाद्यापत्तेर्विना सामग्रीप्रतिबन्धकतां दुर्वारत्वात्, कार्यकालवृत्तित्वोपलक्षितमण्याद्यभावस्य स्वव्यवकाल एव सत्त्वेन मणिसमवधानाद्युत्पत्तिप्राक्कालेऽपि सत्त्वादिति वाच्यम्,—मण्याद्यभावरूपकारणस्य प्राक्काल इव कार्यकालेऽपि सत्ताया-स्तदानीं कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वात्, तत्क्षणतत्पूर्वक्षणोभयावच्छिन्नमण्याद्यभावाधिकरणं तत्क्षणे दाहादिरूपकार्यवदित्येव सामग्रीव्याप्त्युपगमात्; एवं सति कार्यकालवृत्तित्वस्य कारणतावच्छेदकनिवेशनमनुपयुक्तमिति चेत्? न तत्कारणतावच्छेदकम्, अपि तु पूर्ववृत्तित्ववत्तत्कारणताशरीरघटकमेव। यदा यत्र कार्यमुत्पद्यते तत्र तदा तत्प्राक्काले च कारणमिति विलक्षणव्यापकतायास्तत्र तत्र कारणताघटकत्वात्; यथा—क्वचित् कार्याव्यवहितपूर्वक्षणे कारणासत्त्वेऽपि कार्योत्पत्तौ व्यापकताघटितकारणताक्षतेस्तादृशक्षणसत्त्वं कार्योत्पत्तावपेक्षितम्, तथा—मण्यादिसमवधानकाले दाहाद्युत्पत्तावपि निरुक्तव्यापकताघटितकारणता भज्येतेति कार्यकालसत्तापि मण्यभावादेर्दाहाद्युत्पत्तावपेक्षितेति;

[दी] यत्तु—प्रतिबन्धकमात्रसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे दाहप्रतिबन्धकमणिसामग्रीकाले दाहाभवप्रसङ्ग इति । तत्तुच्छम्, अनुमितौ सिद्ध्यभावस्येव दाहे मणिसामग्र्यभावस्यापि पूर्ववर्तितामात्रेण

[ग] अस्तु वा उपलक्षणीभूतस्वानन्तरक्षणेनावच्छिन्ना या अधिकरणता तन्निरूपकत्वसम्बन्धेन क्षणवैशिष्ट्यं मण्यभावादिकारणतायामवच्छेदकम्, मणिसमवाधानोत्पत्तिप्राक्क्षणस्य नैतादृशसम्बन्धेन वैशिष्ट्यम्, मण्यभावे तदधिकरणतायास्तदनन्तरक्षणानवच्छिन्नत्वात्, देशान्तरनिष्ठतदधिकरणता तत्क्षणानन्तरक्षणावच्छिन्नेति चेत्, एवमपि देशान्तरनिष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वविशिष्टस्येव तेन सम्बन्धेन क्षणविशिष्टस्याप्यधिकरणं तद्देश एव न तु यदधिकरणे कार्यमापाद्यत इति न मणिसमवधानदेशे कार्योत्पत्तिरित्यालोच्योक्तं (आशयादिति) ।

निश्चयजनकविशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयापत्तिः प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतयैव वारयितुं शक्यते, विशेषदर्शनस्य स्वातन्त्र्येणाप्रतिबन्धकत्वादिति मिश्रा मूलाशयं व्याचक्षते, तदुपरि च प्रतिबन्धकमात्रस्यैव सामग्री यदि प्रतिबन्धिका तदा मणिसामग्रीसमवधानकाले दाहानुपपत्तिस्तादृशप्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालेऽसत्त्वादिति पूर्वपक्षः—ज्ञानरूपप्रतिबन्धकसामग्र्या एव प्रतिबन्धकतानियमः—न तु प्रतिबन्धकान्तरसामग्र्याः, अतो मणिसामग्र्यभावो दाहे हेतुरेव न, अपि तु मण्यभाव एव कार्यसहभावेन तथा, तावतैव मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहवारणादिति मिश्रैस्समाहितः, तत्समाधानमाक्षेप्तुं मणिसामग्र्यभावस्य दाहहेतुत्वं कुत्रचित् कार्ये कस्यचित् कार्यसहभावेन हेतुत्वञ्चाभ्युपेत्यापि समाधास्यन् तं पूर्वपक्षमुपन्यस्यति (यत्त्विति) (प्रतिबन्धकमात्रेति) मात्रपदं—कृत्स्नार्थकम् । (पूर्ववर्तितामात्रेणेति) मात्रपदेन सहभावव्यवच्छेदः । कार्यसहभावेन हेतुताया विचारसहत्वे मण्यभावस्य तथा हेतुतयैव मण्युत्पत्तिकाले दाहवारणसम्भवात् तत्सामग्र्यभावस्य हेतुताया अप्रामाणिकत्वात् — सम्भवादि-

[प्र] अथ धर्मिणि विशेषादर्शनदशायां एककोटिस्मरणे तदारोपः कोटिद्वयस्मरणे संशय इति निश्चयसामग्रीतस्त्वं–

[दी] हेतुत्वसम्भवात् । निश्चयसामग्र्यभावमाशङ्कते (अथेति) । विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टकोट्यन्तरोपस्थितेरन्यकोटिनिश्चयस्य प्रतिबन्धिकायास्सत्त्वे न तत्सामग्रीत्यर्थः । (निश्चयसामग्रीतः) इन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टान्यकोट्युपस्थितेः । सामग्रीसत्त्वे कार्यावश्यम्भावात् ।

त्युक्तम् । पूर्वोक्तभ्रमत्वज्ञानादिरूपोत्तेजकनाशोत्पत्त्यधिकरणे विशेषदर्शन-द्वितीयक्षणे संशयो जायते, तथा चोत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालेऽसत्त्वात्, पूर्ववृत्तितामात्रेण हेतुता वाच्येति प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमेवेति ध्येयम् । "अथे"त्यादिकां शङ्कां प्रकृते सङ्गमयति (निश्चय-सामग्र्यभावमिति) प्रकृत इत्यादिः । पदार्थमव्याख्यायैव निश्चयसामग्र्यभाव सत्त्वं स्फुटीकर्तुं पर्यवसितार्थमाह (विशेषदर्शनाद्यभावेति) एककोटिव्याप्य-दर्शनकाले कोटिद्वयस्मरणेऽपि निश्चयोत्पत्तेस्तदभावस्य कोट्यन्तरोपस्थितौ वैशिष्ट्यनिवेशः । "तत्सामग्री"ति तत्पदेन कोटिनिश्चयपरामर्शस्फुटीकरणाय निश्चयस्येत्यसमासलिखनम् । न तत्सामग्री—न तदुपधानप्रयोजक-कारणसमुदायः ।

अथ–निश्चयं प्रति विशेषदर्शनसहकृतकोट्यन्तरोपस्थितेः प्रतिबन्ध-कत्वे निश्चयसामग्र्यास्संशयप्रतिबन्धकत्वकल्पनं निर्युक्तिकम्, निश्चयसाम-ग्रीदशायां तत्सामग्रीघटकीभूतायाः संशयजनकविशेषादर्शनसहितकोट्यन्तरोपस्थितेर्विरहादेव संशयापत्त्ययोगादिति चेत् ? माभून्निश्चयसामग्री संशयप्रतिबन्धिका, तदपि मीमांसकानामनुमतमेव, तथा सति प्रामाण्यसंशयस्य नितरान्निर्वाहात्, एकदा संशयनिश्चययोरनुत्पादात्, फलनियतकारणस्तोमरूपायाः निश्चयसामग्र्यास्तादृशसंशयसामग्रीकालेऽसमवधानात् परस्पर-मपेक्ष्य तादृशसामग्र्यास्समबलदुर्बलभावोक्तिर्न सङ्गच्छत इति प्रकृतनिश्चयसामग्रीपदार्थं व्याचष्ट (निश्चयसामग्रीत इति) (इन्द्रियसन्निकर्षादीति) तादृशसामग्री च संशयकाले तत्सत्त्वेऽक्षतैवेति भावः । तस्या दौर्बल्यञ्च

[ग] संशयसामग्री बलवतीति कोटिद्वयस्मरणे संशय एव स्यात् न तु निश्चय इति चेत् । न,

---

[दी] (संशयसामग्री) तथाविधकोट्यन्तरोपस्थितिः । आत्मादिसाधारण घटितायास्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । संशयत्वनिश्चयत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वे कदाचिद्भवेदेवं न तु तदस्तीत्याह (विरुद्धोभयेति)

[ग] संशयसामग्रीदशायां निश्चयानुत्पादकत्वमेव, न तु ज्ञानानुत्पादकत्वम्, तथापि तदानीं संशयरूपतत्कोटिज्ञानजननादित्यवधेयम् । वक्ष्यमाणयुक्त्या अशेषकारणरूपसंशयसामग्र्या निश्चयात्मकफलविरोधितारूपनिश्चयसामग्र्य वधिकबलवत्त्वासम्भवेन तत्रापि सामग्रीपदं प्रागुक्तासाधारणविपरीतकोटि-भासकसमुदायपरतया व्याचष्टे (संशयसामग्रीति) (तथाविधेति) विशेषदर्श-नाद्यभावविशिष्टेत्यर्थः । व्याख्याबीजमाह (आत्मादीति) साधारणं-तत्कोटिभा नप्रयोजम् । तेन कोट्युपस्थित्यादेरेककोटिनिश्चयप्रतिबन्धकशरीरप्रवेशलाभः (मानाभावादिति) यादृशकारणासत्त्वे इतरकारणसत्त्वेऽपि सामग्रीप्रतिबध्य ज्ञानं जायते तादृशकारणस्यैव फलोपपत्तये प्रतिबन्धककारणसमुदायप्रवे-शस्य प्रामाणिकत्वादिति भावः । संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वस्यो-क्तत्वात् तदुपरि "विरुद्धोभयारोपे" त्यादिमूलं सङ्गमयितुं तादृशप्रतिबन्ध कताबीजस्य संशयत्वनिश्चयत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वस्य खण्डनपरतां तस्याह (संशयत्वेति) (भवेदेवमिति) निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति संशयसाम ग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं प्रामाणिकं स्यादित्यर्थः । अन्यथा निश्चयत्वावच्छि न्नस्य संशयदशायामापादकाभावेन तत्प्रतिबन्धकताकल्पनवैय्यर्थ्यादिति भावः । निश्चयत्वस्य किञ्चित्कारणकार्यतावच्छेदकत्वेऽपि न तद्बलात्संशय काले तदवच्छिन्नापत्तिर्विचारसहा, तदघटकतदभावाप्रकारकत्वे तदभाव प्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यभावस्य तदवच्छिन्नाऽहेतुभूतस्यापि प्रतियोगि प्रयोजकाभावविधयाऽपेक्षणादतः कदाचिदित्युक्तम् ।

[म] विरुद्धोभया

[दी] उभयविषयकज्ञानत्ववत् उभयत्रैकप्रकारकज्ञानत्ववत् एकत्राविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्ववच्च, एकत्र विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकं प्रत्येकप्रयोजकसमाजाधीनत्वात् ।

[ग] यद्यपि- संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनसहितकोट्यन्तरोपस्थितिरूपायास्संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं शक्यकल्पनं च भवतीति निश्चयत्वमात्रस्य तथात्वखण्डनमुचितं न तु संशयत्वस्य, तथापि—दृष्टान्तविधया निश्चयत्वस्य प्रयोजकसमाजाधीनतया कार्यतानवच्छेदकत्वे संशयत्वमपि कार्यतानवच्छेदकमास्तामिति प्रतिबन्दिनिरासाय वा तस्य तथात्वखण्डनमिति ध्येयम् ।

यद्यपि—प्रकृतं निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणं मूले नास्त्येवेत्यसङ्गतिः, तथापि—स्वयं तत्पूरयिष्यतीत्यदोषः । यद्येकधर्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वं सामग्रीसमाजनिर्वाह्यमपि जन्यतावच्छेदकं भवेत्, तदा तत्रैकधर्मिकत्वं कोट्योर्विरुद्धत्वं तद्विषयतायां प्रकारतात्वरूपविशेषं च परित्यज्योभयविषयकज्ञानत्वमपि तथा भवेत्, एवमेकत्रेत्यत्र तद्विपरीतमुभयत्रेति निवेश्य उभयप्रकारकेत्यत्र तद्विपरीतमेकप्रकारकत्वं निवेश्य विरोधं परित्यज्य, उभयत्रैकप्रकारकाज्ञानत्वम्, एवं विरोधस्थाने तद्विपरीतमविरोधं निक्षिप्य एकत्राविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं च, जन्यतावच्छेदकं भवेदिति प्रतिबन्दिसूचनाय तादृशधर्मत्रयस्य दृष्टान्ततयोपन्यासः ।

(प्रत्येकेति) तत्तदभावादिप्रकारकत्वप्रयोजकतत्तत्कोटिविशिष्टबुद्धिसामग्र्यास्संवलनाधीनत्वादित्यर्थः ।

ननु— सामग्रीसमाजादुभयप्रकारकज्ञानाभेदनिर्वाहेऽपि परस्परवि-

[दी] क्वचिद्विरोधभानस्यापि तत्सामग्र्यधीनत्वात् ।

[ग] रोधावगाहित्वघटितसंशयत्वानिर्वाहः, प्रत्येककोटिभासकसामग्र्यास्तदप्रयोजकत्वात्, तयोस्तत्प्रयोजकत्वे कोटिद्वयसमुच्चयस्यापि तथात्वापत्तेरित्यत आह (क्वचिदिति) तत्सामग्र्यधीनत्वात् - विरोधभासकसामग्र्यधीनत्वात् । सा च विरोधोपस्थितितदसंसर्गाग्रहरूपा । तदनुपस्थितिकालीनसंशये चासंसर्गाग्रह एव संसर्गविधया विरोधभासकः, संसर्गभाने सन्निकर्षस्याप्यहेतुतया ज्ञानसन्निकर्षविधयापि विरोधोपस्थित्यनपेक्षणात् । विरोधानुपस्थितिदशायां कोटिद्वय समुच्चय एव जायत इति तु न युक्तम्, अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानं विना भावाभावसमुच्चयस्यानुभवविरुद्धत्वात् । विरोधस्तु कोट्योस्सम्बन्धः ।

न चैवमेककोट्यंशेऽपरकोटेः प्रकारतापत्तिः, अभावकोट्यंशे प्रतियोगितया भावकोटेः प्रकारतायास्सर्वसम्मतत्वात् तत्संसर्ग एव विरोधस्याप्यन्तर्भावात् । विरोधविशिष्टसंयोगादिरेव वाऽधिकरणे कोटिसम्बन्धः, विभिन्नावच्छेदेनैकाधिकरणवृत्तित्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य विरोधभानप्रतिबन्धकतया तदानीं कोट्योस्समुच्चयः ।

केचित्तु विरोधानुपस्थितिकाले विरोधाविषयक एव संशयः, विरोधस्य सांसर्गिकविषयताया अप्रामाणिकत्वात्, संशयत्वञ्च विरोधविषयकत्वाघटितमेव, अतो विरोधाभानेऽपि न संशयत्वानुपपत्तिः; न च—संशयत्वशरीरे विरोधविषयकत्वाप्रवेशे समुच्चयस्य संशयत्वप्रसङ्गः, संशयत्वस्य विषयिताविशेषरूपत्वात्; न च— समुच्चयविषयिताव्यावृत्तविशेषपदार्थो दुर्वचः, भावाभावोभयप्रकारकत्वञ्च समुच्चयविषयितासाधारणमिति वाच्यम्,—समुच्चये प्रकारभेदेन विषयताभेदात्, विरुद्धोभयप्रकारकैकविषयताप्रतियोगिकज्ञानत्वरूपसंशयत्वस्य अनतिप्रसक्तत्वात्, तादृशविषयताशालिज्ञानं प्रत्यव्याप्यवृत्तित्वज्ञानं विरोध्यविषयकमपि मणिमन्त्रादिवत् पृथगेव प्रतिबन्धकम्, संशयत्वस्य विरोधविषयतानियतत्वेऽपि विरोधाप्रकारके तत्संसर्गकज्ञाने अव्याप्यवृत्तित्वधियः पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यक

[ग] त्वात्, तत्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव तद्विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्, तत्संसर्गकधियः तद्रूपानाक्रान्तत्वादित्याहुः। तत्तु—दीधितिकृतोऽसम्मतम्, तेन संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वखण्डनात्। विषयिताविशेषस्य सामग्रीव्याप्तस्य सामग्रीसमाजानियाम्यतया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात्।

न च—विरोधविषयतायाः संशयत्वघटकत्वस्य दीधितिकारसम्मतत्वे क्वचिदित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, एकावच्छेदकावच्छेदेन भावाभावोभयवत्तावगाहिसंशये विरोधावगाहिताया अनियमात्तल्लेखनोपपत्तेः, अव्याप्तिवृत्तित्वधीदशायामपि मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी न वेति संशयस्याऽनुभविकतया तस्य विरोधविषयकत्वासम्भवात्।

न च—तत्र एकावच्छेदकावच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्वरूपविरोधभाने बाधकाभावः, तादृशविरोधावगाहिनोऽपि विभिन्नावच्छेदेन संयोगतदभावादिमत्त्वावगाहिनो ज्ञानस्य समुच्चयतया सामान्यत एकाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधानवगाहिनि भावाभावोभयप्रकारकज्ञाने एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहितायास्संशयत्वप्रयोजकत्वावश्यकत्वादवच्छेदकघटितविरोधभानस्यानुपयुक्तत्वात्, संसर्गविधया तद्विषयतायाः कल्पकाभावेन तत्प्रयोजकसामग्र्या अप्यकल्पनात्; क्लृप्तसामग्रीतस्तदुपस्थितिदशायामेव प्रकारतया तद्भानम्।

वस्तुत एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वानवगाहिन्यपि ज्ञाने विरोधस्य गुरुशरीरस्य संसर्गतया भानमप्रामाणिकम्, तादृशसंशये अनवच्छिन्नाधारताया एव संसर्गतया भानोपगमेन समुच्चयात्तद्वैलक्षण्योपपत्तेः। संयोगतदभावयोरेकत्र द्रव्यादौ वर्तमानत्वग्रहेऽपि गुणादौ तत्संशयस्याऽनुभविकतया तत्रानवच्छिन्नाधारतायास्संसर्गतयैव समुच्चयवैलक्षण्योपपत्तेः। न च–तत्राप्यवच्छिन्नाधारताघटितविरोधभानमुपेयते, तद्भाने बाधकाभावादिति

[दी] एवमुभयविषयकत्वादिशून्यादिज्ञानत्ववत् ज्ञानत्वघटिताघटितसंशयत्वादिशून्यादिज्ञानत्वमपि न जन्यतावच्छेदकम् ।

[ग] वाच्यम् ,—अनवच्छिन्नाधारताघटितविरोधग्रहदशायामपि वृक्षे विभिन्नावच्छेदेन संयोगतदभावयोस्समुच्चयोत्पत्त्या तस्य संशयत्ववारणाय तादृशविरोधभानस्याप्यनवच्छिन्नाधारतावगाहितासहितस्यैव संशयत्वप्रयोजकताया वाच्यतया विभिन्नावच्छेदेनैकाधिकरणवृत्तित्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां भावाभावसमुच्चयोत्पत्त्या तत्रानवच्छिन्नाधारताभानासम्भवेन तद्भावादेव संशयत्वनिर्वाहेण च संसर्गतया विरोधभानस्याप्रामाणिकत्वात् । एवं च विरोधभानं भावाभावकोटिकसंशये काचित्कसामग्रीवशात् काचित्कयेन, न तु नियतम्, नियतन्तु भावद्वयकोटिकसंशयस्य प्रामाणिकत्वे ; तत्र विरोधस्यानवच्छिन्नत्वस्य वाभाने संशयस्य न समुच्चयवैलक्षण्यम् , तदधिकरणवृत्त्यन्यत्वादिरूपविरोधस्यानवच्छिन्नत्वस्य चाव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां समुच्चयेऽपि तद्भानात् , तस्मात् संशयत्वमव्याप्यवृत्तिर्मानसत्वव्याप्यजातिः अवच्छेदकं च तस्य तद्धर्मिविषयकत्वावच्छिन्नतत्तत्कोटिप्रकारकत्वमिति केचित् । अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यामः ।

निश्चयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वं निराकरोति (एवमिति) (उभयविषयकत्वेति) एकधर्मिकत्वविरुद्धत्वयोः प्रतियोगिकोटावनिवेशात् संशयत्वशून्यज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वादस्य विशेषः । एतद्दृष्टान्तकथनं च पूर्ववत् प्रतिबन्दिसूचनाय । (ज्ञानत्वघटिताघटितेति) ज्ञानत्वेन घटितमघटितं वा यत् संशयत्वं तच्छून्येत्यर्थः । घटितत्वोपादानं पदार्थानुसारेण । निश्चयत्वघटकसंशयत्वशरीरे ज्ञानत्वनिवेशोऽनर्थकः, ज्ञानत्वघटिततच्छून्यज्ञानत्वस्य तदघटिततद्रूपशून्यज्ञानत्वसमनियतत्वादित्याशयेन (अघटितेति) एतच्चोपलक्षणम् । तद्धर्मिकतन्निश्चयत्वशरीरे तद्धर्मिणि तत्तद्विरुद्धोभयप्रकारकत्वनिविष्टस्य तत्तद्धर्मिणि तत्प्रकारकत्वरूपसंशयत्वघटकदळस्य प्रवेशोऽपि

[ग] व्यर्थ इति तत्तद्धर्मिणि तद्विरुद्धप्रकारकत्वशून्यत्वमेवोपादेयम् । तद्धर्मिणि तत्प्रकारकत्वं चाधिकं निवेश्यम्, ह्रदो न वह्निमान् पर्वतश्च वह्निमानित्यादिबुद्धेर्वह्न्यादिनिश्चयत्वनिर्वाहाय । प्रतियोगिकोटौ—तद्धर्मिणीति—तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थकम्, अतः—पाषाणमयो न वह्निमान् पर्वतश्च वह्निमानित्यादिनिश्चयसङ्ग्रहः । समानविषयकत्वमात्रेण बाधादिबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमते तु पाषाणमयत्वादिना पर्वते तदभावनिश्चयस्यापि पर्वतत्वादिना तत्र वह्न्यादिज्ञानविरोधित्वादुक्तज्ञानं न निश्चयः, अपि तु संशय एवेति समानप्रकारकत्वेन विरोधितावादिनवीनमत एव धर्मितावच्छेदकान्तर्भावः । तन्मते च न धर्मिणोऽन्तर्भावः, समानधर्मितावच्छेदकविभिन्नधर्मिकबुद्धेरपि संशयत्वात् । एवं तन्मते धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण विभिन्नधर्मिणीव एकधर्मिणि कोटिद्वयावगाहिज्ञानमपि निश्चयः, तथाविधकोटिनिश्चययोः परस्परमविरोधात्, अतोऽवच्छेदकावच्छेदेन विरोधिप्रकारकत्वशून्यत्वमेव निवेश्यम् । धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण विरोधिनमवच्छेदकावच्छेदेन तद्वत्तामवगाहमानस्य तन्निश्चयत्ववारणाय तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टे तद्विरुद्धप्रकारकत्वविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वस्याप्यभावः पृथङ्निवेशनीयः । ग्रन्थकृतस्संशयत्वघटकज्ञानत्वमात्रपरित्यागोऽप्यत एव सङ्गच्छते, ईदृशाभावप्रतियोगिकोटौ कोटिद्वयप्रकारकत्वनिवेशात् ।

यत्तु— धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विरोध्यवगाहित्वं तदवच्छेदेन तद्वत्तावगाहिसंशयवृत्तितत्सामानाधिकरण्येन तद्विरोध्यवगाहित्वञ्च स्ववृत्तितद्वत्तावगाहित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनानुगमय्यैकोभाव एव तन्निश्चयत्वशरीरे निवेश्यते, संशयनिष्ठं विरोध्यवगाहित्वमपि संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकमेव, संशयनिश्चयसाधारणतद्विषयताया ऐक्यात्, संशयत्वाभावविशिष्टतादृशविषयतायाः प्रतिबन्धप्रयोजकत्वात् न संशयेन संशयप्रतिबन्ध इति । तदसत्, स्वत्वघटितत्वेनाननुगतत्वात्, संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकनिश्चयत्वस्याऽत्माश्रयेण तद्रूपत्वासम्भवाच्च ।

[ग] समानविषयकतामात्रेण विरोधितामते च एकधर्मिविषयकं धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाह्यपि ज्ञानं संशय एव, तन्मते अवच्छेदकत्वावगाहनस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतायामतन्त्रत्वादित्यवधेयम् । धर्मिविशेषान्तर्भावस्यावश्यकतया प्रकारभेदेनेव तद्भेदेनापि निश्चयत्वभेद इष्ट एव । समानधर्मिकस्यैव निश्चयस्य प्रवृत्त्यादिजनकतया विपरीतज्ञानादि विरोधितया च धर्मिभेदेन निश्चयकारणत्वादिभेदस्यावश्यकत्वात्, तदवच्छेद कनिश्चयत्वस्य धर्मिविशेषनियन्त्रिततया अदूषणत्वात् । तत्र तत्र समानविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वमते च धर्मिविशेषमनन्तर्भाव्य सप्रकारकत्वविशिष्टविरोधिप्रकारकत्वशून्यत्वमेव कारणतावच्छेदकं वाच्यम्, सप्रकारकत्वस्य च धर्मि विशेषणकतया ह्रदो न वह्निमान् पर्वतो वह्निमानित्यादिनिश्चयस्य पर्वतांशावच्छेदेन वह्न्यभावादिप्रकारकत्वाभावविशिष्टस्य पर्वतादौ विशेष्यतासम्बन्धेन सत्त्वासम्भवानुपपत्तिः । ह्रदो वह्निमान्न वा पर्वतो वह्निमानित्यादिनिश्चयस्य पर्वतत्वावच्छेदेन विरोधिप्रकारकत्वाभाववतोऽपि ह्रदादौ तद्विशिष्टस्य विशेष्यतासम्बन्धेनासत्त्वान्न तत्र विशेष्ये तादृशकार्यजननप्रतिबन्धप्रसङ्गः । धर्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तित्वमते च तद्वत्ताज्ञानत्वेनैव कारणत्वादिकम् । प्रत्यासत्तिश्च स्वनिष्ठविरोधिप्रकारकत्वाभाववत्त्वावच्छेदकतावच्छेद कत्वविशिष्टं धर्मितावच्छेदकत्वम् । पाषाणमयो वह्निमान्न वा पर्वतो वह्निमानित्यादिनिश्चये पाषाणमयत्वावच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन वह्न्यभावादिप्रकारकत्वसत्त्वेऽपि पर्वतत्वानवच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन तत्प्रकारकत्वाभावोऽक्षत एवेत्यलमधिकेन ।

समुच्चयसाधारण्याय च कोट्योर्विरोधावगाहिताघटितसंशयत्वशून्यत्वं प्रवृत्त्यादिजनकतावच्छेदके निवेशनीयम्, न तु विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतायां तावत्पर्यन्तनिवेशः; तत्तदभावसमुच्चयस्य तद्वत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा समुच्चयस्याप्यनुपपत्तेः ।

न चैवं समुच्चयोत्तरं संशयापत्तिः, समुच्चयजनकस्याऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहस्य भावाभावसामानाधिकरण्यावगाहित्वेन समुच्चयस्य च विरोधभान प्रतिबन्धकत्वात् । कथञ्चिद्विरोधभानसम्भवे समुच्चयवत्संशयस्यापीष्टत्वात्,

[ग] समुच्चयस्य समुच्चयसाधारणकोटिभानाविरोधित्वे ध्रुवे विरोधभानविरोधिताया एव संशयविरोधिताबीजत्वात् ।

न च वस्तुगत्या यद्विरोधि तत्प्रकारकत्वशून्यत्वं न निश्चयत्वघटकम् अयं स्थाणुः पुरुषश्चेति समुच्चयस्य पुरुषत्वाभावग्रहविरोधितानुपपत्तेरिति गृह्यमाणविरोधनिरूपकतावच्छेदकानवच्छिन्नाप्रकारकत्वमेव तथा, तथा च पुरुषत्ववांस्तदभाववांश्चेति समुच्चयस्यापि पुरुषत्वाभावग्रहविरोधित्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम्,—पुरुषत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नाप्रकारकत्वस्यैव पुरुषत्वादिनिश्चयत्वघटकत्वोपगमात् । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयोऽपि स्थाणुत्वपुरुषत्वाभावमादाय कोटिचतुष्कावगाही, अतस्तस्य पुरुषत्वाभावादिग्रहाविरोधिता ।

यदि च स्थाणुत्वपुरुषत्वयोरभावानुपस्थितावपि परस्परसामानाधिकरण्यग्रहे भावद्वयमात्रकोटिकः संशयोऽनुभवसिद्धः सामग्रीबलसिद्धश्च ; न च तद्विरोधिधर्मवत्त्वग्रहस्याभावकोटिकसंशयभिन्नस्य तद्वत्ताधीप्रतिबन्धकतया तदभावस्य कार्यकालेऽसत्त्वान्न सामग्रीति वाच्यम्,—परस्परविरोधेन कोटिद्वयाभाने कोटिद्वयभानविरोधिधर्मवत्त्वग्रहाभावस्य कार्यकालेऽक्षततयोभयभानस्यैव दुर्वारत्वात्; युगपद्विरोधिकोटिद्वयभाने विरोधिधर्मवत्ताग्रहाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुता न सम्भवतीति चेत्! अस्तु पूर्ववर्तितामात्रेणैव तद्धेतुता, विरोधिनोरेकभाने तुल्यबलाया अपरभानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं चासिद्धम्; न च—शङ्खत्वपीतत्वयोर्विरोधग्रहदशायां दोषविशेषवशात्पीतत्वावगाहिनः शङ्खोऽयं पीत इति भ्रमस्य संशयत्वाभावात् भावद्वयकोटिकत्वं न संशयत्वप्रयोजकमिति वाच्यम्,—साक्षात्करोमीति प्रतीतिसाक्षिकविलक्षणविषयतान्यकोटिद्वयविषयताया एव संशयत्वनिर्वाहकतयोक्तारोपे च पीतत्वाद्यंशे तादृशविषयतानियमेनातादृशविषयताविरहादसंशयत्वादित्युच्यते ; तदा तादृशसंशयस्य तत्तत्कोटिविरहग्रहाप्रतिबन्धकत्वोपपत्तये तत्तत्कोटिनिश्चयनिष्ठतत्तद्विरहग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकनिश्चयत्वशरीरे गृह्यमाणविरोधधर्माप्रकारकत्वं

[म] रोपसामग्रीद्वयसमाजादुभयारोप एव भवति, स एव [मू] संशयः । न त्वेकारोपसामग्र्यापरारोपसामग्रीप्रतिबन्धः,

---

[दी] एकैकरूपप्रयोजकविरहाद्यधीनत्वात् । नीलानीलघटत्वादिकन्तु प्रसिद्धतरो दृष्टान्त इति । आरोपः—विशिष्टज्ञानम्, सर्वत्र कोटिद्वयस्यारोपासम्भवात् । आरोपपदाभिधानं च सामग्र्योस्तुल्यबलत्वबोधनाय । एकारोपसामग्र्या–तुल्यबलया ।

[ग] भावाभावसमुच्चयस्य तत्समुच्चयाविरोधित्वोपपत्तये च गृह्यमाणविरोधित्वाविशेषिततदभावाप्रकारकत्वं चागत्या प्रवेशनीयमिति दिक् । (एकैकरूपेति) तादृशनिश्चयत्वादीनां स्वघटकीभूताभावप्रतियोगिविरोधिप्रकारकत्वादिप्रयोजकसामग्रीविरहसहिततत्प्रकारकधीसामग्रीनियम्यत्वादित्यर्थः । (नीलानीलघटत्वादिकमिति) संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे नीलसामग्री घटसामग्रीसमाजनिर्वाह्यं नीलघटत्वादिकम्, निश्चयत्वस्यातथात्वे च नीलसामग्रीविरहसहकृतघटसामग्रीनिर्वाह्यमनीलघटत्वं प्रसिद्धतरो दृष्टान्त इत्यर्थः । "उभयारोप" इत्यत्रारोपपदस्य भ्रमार्थकत्वासम्भवादन्यथा व्याचष्टे (आरोप इति) भ्रमार्थकत्वासम्भवे बीजमाह (सर्वत्रेति) शिंशुपादावाम्रत्वपनसत्वाद्युभयकोटिकसंशयस्य कोटिद्वयांश एवारोपत्वात् सर्वत्रेत्युक्तम् । संशय इति शेषः । लाक्षणिकेनारोपपदेन विशिष्टज्ञानाभिधानप्रयोजनं दर्शयति (आरोपपदेति) (तुल्यबलत्वबोधनायेति) बलवत्या लौकिकसन्निकर्षदूरत्वादिदोषाभावादिघटिताया एककोटिभासकसामग्र्या अपरकोटिभानविरोधित्वं सूचयितुं तुल्यबलताबोधनस्यावश्यकत्वादिति भावः । आरोपस्य विशेष्यघटितसन्निकर्षशून्यविशेषणकतया प्रायश उपनीतभानत्वेन कोटिद्वयोपनीतभानलाभात्तत्सामग्र्याश्च तुल्यबलतया तल्लाभः। एककोटिभानसामग्र्या अपरकोटिभानविरोधित्वे सामग्रीसमाजात् संशयो न सम्भवतीति तस्या अतथात्वमाह मूले (न त्वेकेति) सामग्रीप्रतिबन्धः—सामग्रीविघटनम् । बलवत्या एककोटिभानसामग्र्या अपरकोटिभानं प्रतिबध्यत एवेत्यतः पूरयति दीधितौ (तुल्यबलयेति) अप्रतिबन्धकत्वे

अविरोधात् । न चोभयारोपसामग्र्या एकनिश्चयसामग्रीप्रतिबन्ध इति वाच्यम्,—प्रत्येकारोपसामग्र्यतिरिक्तायास्तस्या अभावात् । न च सामग्रीद्वयात्कार्यद्वयम्, समूहालम्बनवदुपपत्तेः ।

[दी] अविरोधात्–प्रतिबन्धौपयिकाधिकबलवत्त्वविरहात् । (प्रत्येकेति) उभयविशिष्टज्ञानत्वैकमात्रविशिष्टज्ञानत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वस्य निरासात् तुल्यबलया च एकज्ञानसामग्र्या अपरज्ञानसामग्रीप्रतिरोधे संशयोच्छेद इति भावः ।

[ग]अप्रतिबन्धरूपस्याऽविरोधस्य हेतुत्वासम्भवेनासङ्गतेरविरोधपदार्थं व्याचष्ट (प्रतिबन्धौपयिकेति) ननु भवतु सामग्रीसमाजात् संशयः, तावता प्रकृते किमायातम्, तथापि प्रामाण्याप्रामाण्योभयविशिष्टज्ञानसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धात् प्रामाण्यसंशयो निराबाध एवेत्याकांक्षायां मूले (न चोभयारोपेति) न चेत्यनन्तरमेवं सतीति पूरणीयम् । वाच्यम्— वक्तुं शक्यम् । अत्र कथंतानिवृत्तये आशयं प्रकाशयति (प्रत्येकारोपेति) संशयोत्पत्तौ कोटिद्वयभासकसामग्रीसंवलनापेक्षायामपि संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे उभयसामग्री प्रत्येकारोपसामग्रीतो विलक्षणैव, निश्चयत्वस्य तथात्वे च तादृशसामग्र्यास्तदवच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं युज्यत एवेति शङ्कानिरासाय संशयत्वनिश्चयत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वमेवैवं सति नास्ति, उक्तयुक्तेरिति मूलं व्याचष्टे दीधितौ (उभयेति) संशयत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वेऽपि अधिकबलत्वमपुरस्कृत्यैककोटिज्ञानसामग्री अपरकोटिज्ञानं प्रतिबध्नीयादिति न प्रकृते प्रामाण्यनिश्चयो भविष्यतीत्याशङ्कां निराकर्तुमधिकबलत्वपुरस्कारे युक्तिं दर्शयति (तुल्यबलयेति) सामग्रीद्वयसमाजात् संशय इत्यत्र शङ्कते मूले (न चेति) समाधत्ते (समूहालम्बनवदिति) ज्ञानस्थले सामग्रीभेदो न कार्यभेदप्रयोजकोऽपि तु सामग्र्योस्संवलनमेव, तत्संवलनं

[अ] तस्मात्—

[दी] अथैवं प्रामाण्यसंशयस्स्यादेवेत्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति (तस्मादिति) तुल्यबलाभ्यां हि प्रत्येकज्ञानसामग्रीभ्यां जन्यमानं ज्ञानं ज्ञानकरणमर्यादया समूहालम्बनवदेकमुत्पद्यते । अधिकबलया पुनरेकज्ञानसामग्या अन्यज्ञापकसामग्र्याः प्रतिबन्धेन न तज्ज्ञानस्य सम्भवः । यथा नयनगतपित्तद्रव्यादिघटितया शङ्खादौ पीतत्वादिभासकसामग्र्या प्रतिबन्धात्स्मृतस्य पीतत्वाभावादेः ।

[ग] तु कार्यभेदप्रयोजकमिति समूहालम्बनान्तरवदभिन्नकोटिद्वयविशिष्टज्ञानरूपसंशयनिर्वाहादित्यर्थः । संशयत्वनिश्चयत्वयोः कार्यतानवच्छेदकत्वे संशयत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि निश्चयसामग्र्यभावस्य हेतुत्वासम्भवात्, कोटिद्वयभानसामग्रीसत्त्वे निश्चयोपधायकसामग्र्या एव दुर्वचत्वाच्च, प्रामाण्यसंशयस्य प्रकृते नानुपपत्तिरिति शङ्कानिराकरणपरतया "तस्मादित्यादिमूलं व्याचष्टे (अथैवमिति) प्रकृते अप्रामाण्यभाने प्रामाण्यनिश्चयस्यैवासम्भवात् "निश्चयसामग्रीसत्त्वान्न तत्संशय" इत्यसङ्गतमतः प्रामाण्यनिश्चयसामग्रीपदमधिकबलप्रामाण्यग्रहसामग्रीपरतया व्याख्यास्यते, अतोऽधिकबलसामग्रीप्रतिबन्धकत्वं प्रकृतप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या अधिकबलतां च प्रथमं व्यवस्थापयति "तुल्यबलाभ्या" मित्यादिना—"व्यवसाये सन्दिहीत" इत्यन्तेन । तत्राधिकबलतायाः प्रतिबन्धौपयिकतया एककोटिभानसामग्र्या अपरकोटिभानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न संशयानुपपत्तिस्तुल्यबलसामग्रीभ्यामेव संशयजननादित्येव पूर्वं दर्शयति (तुल्यबलाभ्यां हीति) सामग्रीभ्यामिति कर्तृपदम् । (ज्ञानकरणमर्यादयेति) ज्ञानकरणमेकदा एकं ज्ञानं जनयतीति नियमेनेत्यर्थः । "पीतत्वाभावादे" रित्यत्र "न ज्ञानस्य सम्भव" इत्यनुषज्यते ।

ननु कोटितावच्छेदकविशिष्टांशे साक्षात्त्वग्रहप्रयोजकविषयताशालिज्ञानसामग्री विपरीतकोटिभानसामग्र्या बलवत्यास्ताम्, बहिर्विषयघटिता प्रामाण्यग्रहसामग्री च न तथा, बहिर्विषयांशे भानस्य [मानसस्य] तादृशविषयताविरहात्, अत एवोपनीतसौरभादिविशिष्टद्रव्यादिलौकिकचाक्षुष-

[मू] प्रामाण्यनिश्चयसामग्रीसत्त्वान्न तत्संशयस्स्यात् ।

[दी] अधिकबला च विषयनिरूप्यत्वमर्यादोपबृंहिताज्ञापकसामग्री । अन्यथा कथञ्चित्तत्प्रकारकत्वादेरभावस्योपस्थितौ तदपि व्यवसाये सन्दिह्येत । प्रामाण्यनिश्चयसामग्री—अधिकबला प्रामाण्यग्राहिका सामग्री ।

[ग] सामग्रीकालेऽपि सुरभिद्रव्यवान्न वेत्यादिचाक्षुषसंशय इत्यत आह (अधिकबला चेति) विषयनिरूप्यत्वमर्यादोपबृंहिता ज्ञापकसामग्री—विषयनिरूप्यं हीत्यादियुक्त्योपनीतविषयोपरागेणैव योग्यविषयताविशिष्टज्ञानादिलौकिकप्रत्यक्षसामग्री । तत्प्रकारकत्वादेः—रजतत्वादिमद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नाविशेषितरजतत्वादिप्रकारकत्वादेः । आदिना पुरोवृत्तिविशेष्यकत्वपरिग्रहः ।

इदमापततः—अनुभवानुरोधेन तत्प्रकारकत्वादिग्रहसामग्र्यास्तदभावग्रहप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रामाण्यग्रहसामग्र्यास्तदभावग्रहप्रतिबन्धकत्वानुपगमसम्भवात्, अनुगतरूपेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावासम्भवात्, अत एव धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वव्यवस्थापनेन प्रामाण्यनिश्चयप्रतिबन्धात् न प्रामाण्यसंशय इत्यत्रैव मूलकृता निर्भरः कृतः ।

मिश्रास्तु—प्रामाण्यनिश्चयसामग्रीप्रतिबन्धेन प्रामाण्यसंशयानुपपत्तेरुक्तयुक्त्याऽसङ्गतेरारोपे संशयसाधारणरूपावच्छिन्ने धर्मिज्ञानस्य हेतुतया धर्मिज्ञानविशेषादर्शनघटितकोटिद्वयनिश्चयसामग्रीसमाजात् संशयः, प्रकृते च ज्ञानरूपधर्मिज्ञानसत्त्वे प्रामाण्यनिश्चयरूपविशेषदर्शनसत्त्वान्न संशय उपपद्यत इत्यर्थपरतया "विरुद्धोभयारोपे" त्यादिमूलं व्याख्यातवन्तः ; तन्मते एककोटिभानसामग्र्या अपरकोटिभानं प्रति प्रतिबन्धकतायास्संशयानुपपत्त्या अकल्पनेऽपि उभयकोटिभानसामग्र्या एककोटिनिश्चयप्रतिबन्ध-

[ग] कतया "कोटिद्वयनिश्चयसामग्रीसमाजे" किं न सङ्गच्छत इति शङ्का-परतया "न चे"त्यादिमूलं व्याख्येयम् ।

उभयारोपसामग्री नातिरिक्ता, किं तु सामग्रीद्वयम्, तत्र तत्कोटि भानसामग्री न तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धिका विरोध्यग्राहकत्वात्, विरोधि कोटिग्राहकसामग्र्यास्तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेऽपि आरोपसामग्रीपदेन विरोधिग्राहकसामग्र्यभावातिरिक्तनिश्चयसाधारणकारणसमुदायस्य विवक्षित त्वान्न दोष इत्यर्थकतया "प्रत्येकारोपेत्यादीति मूलं व्याख्येयम् ॥

"तस्मा" दित्यादिग्रन्थश्च धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वात्, ज्ञान ग्रहपूर्वं तदभावेन प्रामाण्यनिश्चयस्यैव सामग्रीसत्त्वान्न ज्ञानग्रहस्तत्संशय रूपो न वा तदुत्तरमपि संशयः, धर्मिज्ञानसत्त्वेऽपि विशेषादर्शनविरहेण तत्सामग्रीविरहादिति व्याख्येयः ।

संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणपरतया पूर्वमूलग्रन्थं व्या-ख्यातवतो दीधितिकारस्य मते—"धर्मिज्ञानञ्चे" त्यादिना संशयं प्रति धर्मिज्ञानस्य हेतुताभिधानं न सङ्गच्छते, तथा सति संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात्, सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यज्ञातध र्मिविशेष्यकज्ञाने व्यभिचारेण सविशेष्यकबुद्धित्वमात्रस्य धर्मिज्ञानजन्यताव-च्छेदकत्वासम्भवात् । संशयत्वस्येवाप्रमात्वस्याप्यर्थसमाजग्रस्ततया तस्याप्ये तन्मते धर्मिधीजन्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नहेतुतापरतयापि न मूलसङ्ग-ति ॥

वस्तुतः—साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानहेतुतयैव संशये धर्मिनियमस्य दर्शनीयतया संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमावश्यकम्, तत्तदभावसहच-रितधर्मवत्ताज्ञानत्वेनैव तस्य हेतुताया वाच्यतयैकैककोटिविशिष्टबुद्धित्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकताया व्यभिचारेणासम्भवात् तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञा नत्वतदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वाभ्यां पृथक्कारणत्वेऽपि आरोपे सह-

[म] धर्मिज्ञानं च संशयहेतुः ।

[दी] अभ्युपेत्य संशयत्वेन जन्यतां प्रामाण्यसंशयाभावं व्युत्पादयति (धर्मिज्ञानमित्यादिना) धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिज्ञानं संशयहेतुः ।

[ग] चरितधर्मवत्ताज्ञानापेक्षायामपि अबाधितकोटिविशिष्टबुद्धौ तत्सहचरितधर्मवत्ताज्ञानानपेक्षणात् । तज्जन्यतावच्छेदककोटौ संशयत्वनिवेशानावश्यकत्वादित्यर्थसमाजग्रस्तधर्मस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमपरतया मूलं दीधितिकृद्व्याचष्टे (अभ्युपेत्येति) साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकगर्भे संशयत्वनिवेशेऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानादिजन्यसंशये व्यभिचारात्तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् संशयत्वनिवेशो निर्युक्तिक इति ध्येयम् ।

धर्मिज्ञानहेतुतया धर्मितावच्छेदभानानियमाद्धर्मिज्ञानपदं धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानपरतया व्याचष्टे—(धर्मितावच्छेदकेति) तद्धर्मितावच्छेदकपुरस्कारेण धर्मिविषयके संशये इन्द्रियसन्निकर्षादिमतां तद्धर्माश्रयसकलधर्मिणां भानोपगमे धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या न तु धर्मिविषयकत्वमप्यन्तर्भावनीयमित्यवधेयम् ।

ननु—धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानसामान्यहेतुतया संशये तद्भाननियम इति नोपपद्यते, धर्मीन्द्रियसन्निकर्षादेरेव धर्मिभाननियमोपपत्तेः । न चानेकधर्मीन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि कुत्रचिदेव धर्मिणि संशयः कुत्रचिन्नेति नियमो न धर्मीन्द्रियसन्निकर्षादितो निर्वहतीति धर्मिज्ञानमेव तन्निर्वाहकमिति वाच्यम्, संशये धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि बहुषु धर्मिष्विन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वे कस्यचिदेव धर्मिणो ज्ञानं कस्यचिन्नेत्यत्र नियामकाभावेन सर्वेषामेव सन्निकर्षादिशालिधर्मिणां ज्ञानस्यावर्जनीयतया संशये धर्मिभाननियमानिर्वाहात् ।

[मु] अन्यथा संशये धर्मिनियमः

[दी] अन्यथा इन्द्रियसन्निकर्षादिशालिनि—

[ग] यदि चाननुगततत्तत्सन्निकर्षादिव्यक्तिघटितसामग्रीसंशयजनकज्ञाने धर्मिभाननियामिकोपेयते, तदा संशयस्य तद्धर्मिविषयकतायामेव सा प्रयोजिकास्तु किमन्तरा धर्मिज्ञानान्तरकल्पनया । यदि तत्तद्धर्मिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नोत्पत्तौ अननुगततत्तत्सन्निकर्षव्यक्तिघटितसामग्रीणां प्रयोजकत्वध्रौव्येऽपि तद्धर्मिविषयकसंशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तौ यदनुगतसामग्र्याः प्रयोजकत्वसम्भवस्तदा तत्कल्पनमेवोचितमिति मन्यते; तदा तत्तद्धर्मिभानप्रयोजकसामग्रीत्वेनैव तत्तद्धर्मिकसंशयत्वावच्छिन्नं तत्तद्धर्मिकविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं वा प्रति हेतुत्वं कल्प्यताम् । तादृशानुगतरूपावच्छिन्नकारणघटितसामग्र्येव तत्तद्धर्मिकसंशयत्वावच्छिन्नप्रयोजिकास्तु । तत्तद्धर्मिभानप्रयोजकसामग्रीत्वापेक्षया तत्तद्धर्मिज्ञानत्वं लघ्विति चेत्, भवत्वेवं तथापि तेनैव रूपेण धर्मिज्ञानहेतुत्वे तद्धर्मिज्ञानसत्त्वे तद्धर्मिभासकचक्षुस्संयोगादिविगमेऽपि तद्धर्मिकसंशयापत्तिः । न च तदा चाक्षुषादिसंशयस्य विशेष्यभासकलौकिकसन्निकर्षाभावेनानुत्पादेऽपि मानसस्तादृशसंशय इष्यत इति वाच्यम् । तदानीमन्यविषयचाक्षुषादिसामग्रीसत्त्वे मानसोत्पादासम्भवात् । अत एव निश्चयेऽपि न विशेष्यज्ञानं हेतुरपि तु तत्सामग्र्येवेति कोट्युत्कटत्वं च न स्यादिति युक्त्यन्तरमवतारयितुं मिश्रः पूर्वोक्तयुक्तौ उपवर्णितानुशयबीजभूतामनुपपत्तिं स्वयं पूर्वयुक्तावेव निर्भरस्य वक्तव्यतयोद्धर्तुं साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानादिरूपकारणस्य संशये धर्मिभाननियामकत्वमित्येतत्प्रदर्शनपरतया "अन्यथेत्या" दिमूलं व्याचष्टे (अन्यथेति) धर्मिणि संशयो भवेदित्यन्तं "संशये धर्मिनियमो न स्यादित्यस्य व्याख्या साधारणादिधर्मवत्त्वेन धर्मिणो ज्ञानमपि इन्द्रियसन्निकर्षरूपधर्मिभासकसामग्रीसहकारेणैव संशयजनकम्, अन्यथातिप्रसङ्गात्, तथा च तादृशसामग्र्यैवान्यथासिद्धिरित्याशङ्कामपनेतुमाह (इन्द्रियसन्निकर्षादिशालिनीति) इ-

[दी] अगृह्यमाणसमानादिधर्मधर्मिणि संशयो भवेत् ।

न च "तद्धेतोरेव तदस्त्वि" ति न्यायात् समानादिधर्मिज्ञानस्य सामग्र्येव हेतुः ; अननुगमात् ।

[ग] न्द्रियसन्निकर्षबलादगृह्यमाण इत्यर्थः । आदिपदादालोकसंयोगदूरत्वादिदोषाभावयोग्यतानां परिग्रहः (अगृह्यमाणेति) अगृह्यमाणः समानादिः-कोटिद्वयसहचरितः, धर्मो यत्र स तादृशधर्मा, तस्मिन्नित्यर्थः । आदिपदादसाधारणधर्मपरिग्रहः (संशयो भवेदिति) अत्रेष्टापत्तिरनुभवविरोधान्न भवतीति भावः । ननु समानादिधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानजन्यतयाभिमतसंशये समानादिधर्मविशिष्टस्य धर्मिणो भानोपगमात्तादृशधर्मिभासकसामग्र्या एव संशये धर्मिभाननियामकत्वमस्तु, किन्तादृशधर्मिज्ञानहेतुतयेति शङ्कां निरस्यति (न च तद्धेतोरेवेति) ज्ञानस्य सामग्रीत्य–समासलिखनमग्रिमतत्पदाभ्यां ज्ञानस्य परामर्शं स्फुटीकर्तुं (हेतु–रिति) आस्तां संशय इति शेषः । समानादिधर्मवत्ताविषयक एव नियमतस्संशय इत्याशयेन तद्ग्राहकसामग्रीहेतुतोक्तिः । अनुमित्यादौ च न व्याप्यवत्तादिज्ञानसामग्र्या हेतुता सम्भवति, प्रत्यक्षादिनानुमितेरयौगपद्यात्, व्याप्यवत्ताप्रत्यक्षादिसामग्र्या अनुमितिहेतुत्वायोगात्, तद्विषयकानुमितिसामग्र्याश्चान्यस्या अक्लृप्तत्वादिति भावः । (अननुगमादिति)

यद्यपि अननुगतानामपि साधारणधर्मादिभासकसामग्रीणां संशयहेतुत्वं क्लृप्तम्, संशयेऽपि तत्, भानोपगमात्, तथापि तादृशसामग्रीणां भूयसीनां संशयोपधानप्रयोजकत्वकल्पने गौरवात्तादृशधर्मवत्ताज्ञानस्य हेतुतामुपेत्य तद्घटितानुगतसामग्र्यास्तथात्वकल्पने लाघवम् । धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि यथा धर्मिभासकसामग्र्या अपेक्षा, तथा साधारणादिविशिष्टधर्मिज्ञानहेतुत्वेन तद्विशिष्टधर्मिभासकसामग्र्यावश्यकी, धर्मिभासकसामग्रीसामान्यापेक्ष–यैवानतिप्रसङ्गादिति भावः ।

[म] कोट्युत्कटत्वञ्च न स्यात् ।

[दी] तत्सामग्रीत्वेन हेतुत्वे लाघवात्तत्त्वेनैव हेतुत्वात् । तथा च व्यवसायस्य ज्ञाने तत्प्रामाण्यनिश्चयात्, तेन प्रतिबन्धात्; अज्ञाने च धर्मिज्ञानस्य कारणस्याभावात्; तत्र न प्रामाण्यसंशयसम्भव इति । कोट्युत्कटत्वं-चेत्यन्वाचये चकारः । तथाहि—उत्कटत्वं च यदि जातिस्स्यात्तदा कल्प्येतापि तन्नियामकम् । तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानम् .

[ग] ननु समानादिधर्मवत्ताभासकसामग्रीणां नानात्वेऽपि तद्वत्ताज्ञानोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकाविशिष्टत्वेनानुगमय्य तासां कारणत्वं कल्पयित्वा तदवच्छिन्नघटितानुगतसामग्र्यास्संशयोपधानप्रयोजकत्वमुपगन्तव्यमिति शङ्कां निराकरोति (तत्सामग्रीत्वेनैवेति) तत्त्वेनैव—तादृशधर्मवत्ताज्ञानत्वेनैव ।

न च तथा सति धर्मिभासकसामग्रीत्वेनापि हेतुत्वान्तरं वाच्यम्, तदपेक्षया समानादिधर्मवद्धर्मिज्ञानसामग्रीत्वेनैव हेतुत्वकल्पनं युक्तमिति वाच्यम् । निश्चयसाधारणतद्धर्मिकविशिष्टबुद्धौ तद्धर्मिभासकसामग्रीत्वेन हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् ।

धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वव्यवस्थितौ प्रामाण्यसंशयो नोपपद्यत इति दर्शयति (तथा चेति) तेन—प्रामाण्यनिश्चयेन । तत्र—व्यवसाये । (न प्रामाण्यसंशय इति)—अग्रिमेण सम्बन्धः । कोट्युत्कटत्वनियामकतया धर्मिज्ञानहेतुताया विचारासहत्वात् पूर्वयुक्तावेव निर्भर इत्याह । (अन्वाचय इति) विचारासहत्वमेव दर्शयति (तथाहीति) तन्नियामकं— संशयस्य तद्धर्मिविशेषणतापन्न तत्कोट्यंशे उत्कटत्वनियामकम् । (तत्कोटीति) तत्कोटिसहचरिततत्तविशिष्टैर्भूयोभिर्धर्मैर्विशिष्टस्य धर्मिणो ज्ञानं कारणमित्यर्थः । भूयस्त्वञ्च विपरीतकोटिसहचरितत्वेन गृह्यमाणधर्मापेक्षयाऽधिक्यम् । भूयस्तु

[दी] भूयस्तत्कोटिसहचरितधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानं वा कारणम् । तद्बलाच्च संशयसामान्ये धर्मिज्ञानसामान्यम् । न च तत्तथा चाक्षुषत्वादिना सङ्करात् आंशिकत्वाच्च ; परन्तु तादृशधर्मविशिष्टधर्मिविषयत्वम् , न च तदेव तत्र नियामकमिति ।

[ग] स्थानेषु गृहीततत्सहचारात् , भूयोधर्मदर्शनादपि उत्कटतत्संशयस्य क्वचिदुत्पत्तेः तादृशस्यापि वैकल्पिकहेतुतामाह (भूय इति) उत्कटसंशये तादृशधर्मिज्ञानविशेषहेतुत्वेऽपि प्रकृते धर्मिज्ञानं विनानुत्कटप्रामाण्यसंशयो भविष्यतीति शङ्कानिरासायाह (तद्बलाच्चेति) यद्विशेषयोरित्यादिनियमादिति शेषः । **तत्**—उत्कटत्वम् । **तथा**—जातिः । संशयत्वन्तद्व्याप्यमुत्कटत्वञ्च मानसत्वव्याप्यमेव, तथा च न चाक्षुषत्वादिना सङ्कर इत्यत आह (आंशिकत्वाच्चेति)

मिश्रैस्तु आंशिकत्वस्य जातिबाधकतामनादृत्याव्याप्यवृत्तिस्संशयजातिरित्युक्तम् , तामादृत्य तादृशधर्मविषयकत्वमुपाधिर्वेत्यभिहितम् । दीधितिकारस्तु जातेर्व्याप्यवृत्तितानियमस्य सिद्धान्तसिद्धतया उपाधिनैव व्यवहारासिद्ध्युपपत्तावुत्कटत्वजातेरप्रामाणिकतया चाव्याप्यवृत्तितादृशजातिमवलम्ब्य सिद्धान्तप्रणयनं प्रमात्वजातिं निराकरिष्यतो मूलकृतोऽनुचितमित्याशयेनांशिकतया जातिपक्षन्निराकृत्य उपाधिपक्षं दूषयितुं तादृशोपाधिं निर्वक्ति (परन्त्विति) प्रकृतधर्मिणि यत्र तादृशधर्मो न गृह्यते तत्र स्वातन्त्र्येण धर्म्यन्तरविशेषणतया वा तादृशधर्मभानेऽपि न धर्मिणि उत्कटतत्कोटिसंशयतेति तादृशधर्मप्रकारेण प्रकृतधर्मिविषयतापर्यन्तमुक्तम् । **तदेव**— तादृशधर्मिविषयकत्वमेव । **तत्र**—तादृशधर्मिविषयकत्वावच्छिन्ने । **नियामकम्**—कारणतावच्छेदकम् । जनकत्वेनाभिमते धर्मिज्ञान इव संशयेऽपि तादृशधर्मविशिष्टधर्मिविषयकत्वस्य सामग्र्यन्तरादेव निर्वाहे तत्र तादृशरूपेण कार्यकारणभावे मानाभावादिति भावः ।

[मू] अथ पीतश्शङ्ख आदर्शे मुखमित्यादिभ्रमो विशेषदर्शनेऽपि यथा दोषान्तरात्, तथा निश्चितेऽपि प्रामाण्ये दोषान्तरात्तत्संशय इति चेत् न तद्वदेवात्रापि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविशेषदर्शनं विरोधि

[दी] सत्यपि विरोधिन्यानुमानिके पीतत्वाभावनिश्चये यथा दोषवशात्पीतत्वभ्रमः, तथा प्रामाण्यस्य निश्चयेऽपि तस्य संशयस्स्यादित्युक्तं दूषयति (साक्षात्कारीत्यादिना)

[ग] इदं तु तत्त्वम्, अत्रेदं सम्भावयामीत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिकं सम्भावनात्वमव्याप्यवृत्तिजातिर्विषयताविशेषो वा, न तूक्तोपाधिः, तस्य क्वचित् भूयस्तत्कोटिसहचरितधर्मविशिष्टधर्मिविषयकत्वरूपतया क्वचिच्च तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मविशिष्टधर्मिविषयकत्वरूपतया भूयस्त्वस्य च यथायोगं द्वित्वत्रित्वचतुष्ट्वादिरूपतयाऽननुगमात्, नियामकञ्च तस्यागत्याननुगतमेवोपेयत इति । मूले (विशेषदर्शनेऽपीति) पीतशङ्खादावपीतत्वादि निश्चये पूर्वं सत्यपीत्यर्थः । (तद्वदत्रापीति) यथा तत्र पीतत्वादिभ्रमे सत्यपि पूर्वोत्पन्नादपीतत्वादिनिश्चयात्तत्प्रकारिकाप्रवृत्तिर्जायते, तथा रजतादिज्ञानेऽनभ्यासदशापन्नेऽपि— प्रामाण्यग्रहस्वीकारे तदुत्तरं कथञ्चिदप्रामाण्य संशयोपपादनेऽपि निश्चितप्रामाण्यकतयानभ्यासदशापन्नज्ञानस्यापि प्रवर्तकता स्यादित्यर्थः । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे नायं दोषः, अतो दूषणान्तरमाह (साक्षात्कारीति) अनेन ग्रन्थेन विशेषदर्शनदशायां पीतत्वादिभ्रमोपपादनं प्रामाण्यसंशयोपपत्तौ सत्यां स्वतः प्रामाण्यग्रहे न दूषणमतो दोषाधीनत्वस्य तदनुपपादकत्वप्रदर्शनाय दोषवशाद्यथा पीतत्वादिभ्रम इति दृष्टान्तदूषणमित्याह—(सत्यपीति) यत्र प्रथमं दोषासत्त्वात् शङ्खो न पीत इति चाक्षुषं दोषसमवधानं च तत्र तादृशदोषवशात्पीतत्वभ्रमो यथेति यदि "अथ पीतश्शङ्ख" इत्यादेरर्थस्तदा तदुपरि साक्षात्का-